

Kapitoly z obecných dějin 19. století I.

Radomír Vlček

Pracovní materiál

I. Francouzská revoluce, Napoleon a jejich dopady

1. Francouzská revoluce jako začátek 19. století a ruská revoluce jako jeho konec

Britský filozof a politik, zakladatel konzervatismu, Edmund Burke (1729-1797), zřetelně vyjádřil ve své práci *Úvahy o revoluci ve Francii* vydané roku 1790 dobové pocity z francouzské revoluce: „V zásadě je Francouzská revoluce tou nejneobyčejnější věcí, jaká se dosud ve světě stala“.¹ Ačkoli byl ostrým kritikem revolučního dění, zřetelně tím vyjádřil, že událost, která se nám s odstupem staletí jeví jako obrovský historický přelom, byla ve své době součástí každodennosti, dním, které prožívaly a ve kterém žily tisíce a milióny současníků.

Současný americký historik Martin Malia (1924-2004) pokoušející se ve své knize *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa* o typologizaci revolucí, o francouzské revoluci s odstupem dvou století konstatoval: „Nepochybně znamenala konce tisíciletého režimu dvou mečů a tří stavů, nejen ve Francii, ale nepřímě v celé Evropě: po roce 1789 už nic nemohlo být takové jako dřív. Výzkum evropské historie je proto nevyhnutelně rozdělen předělem roku 1789, jen velmi zřídka rokem 1688, a takřka nikdy rokem 1640. Jediným srovnatelným předchozím šokem pro evropský systém byl rok 1517 a počátek reformace, ačkoli tento převrat samozřejmě není standardně označován za „revoluci“. Jediným srovnatelným následným šokem pak je Říjen 1917, avšak i tato událost definovala sama sebe jako naplnění roku 1789, a to na vyšší a konečné socialistické úrovni.“²

Je nepochybné, že na rozdíl od předchozích podobných událostí byl průběh francouzské revoluce dramatičtější a jeho důsledky byly jak pro Francii tak i ostatní Evropu výraznější. Mohli bychom dokonce říci, že byly vysloveně fatální. Na rozdíl od obdobných předchozích událostí došlo jejím přičiněním ve Francii k naprosté změně

¹ Srov. Edmund BURKE, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.

² Srov. Martin MALIA, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 234.

systému. Její celoevropský dopad byl přitom okamžitý. Francouzská revoluce se záhy stala univerzálním modelem a příkladem pro další hnutí. A to nejen v Evropě, ale např. i v Latinské Americe.³

Ruská revoluce, zejména ve své tzv. říjnové podobě, byla událostí neméně dramatickou. Její důsledky byly jak pro Rusko, tak pro celou Evropu vysloveně fatální. Jejím přičiněním vznikl nejprve v Rusku a později i v jiných evropských a dokonce i mimoevropských zemích nový společenský řád. Podobně jako francouzská revoluce se i ruská říjnová revoluce stala univerzálním modelem hodným následování, příkladem pro další hnutí.⁴

Francie v 18. století představovala typickou vcelku úspěšně se rozvíjející monarchii typu „ancien régime“. Francouzský stát dosahoval solidního růstu zahraničního obchodu, rozvíjel se jeho koloniální systém. Francie byla v 18. století po Rusku nejlidnatější evropskou zemí, obyvatelstvo žilo na solidní dobové úrovni. Tomu odpovídala pro středověkou společnost náležitě hierarchicky uspořádaná stavovská společnost, jejímž politickým systémem i způsobem vlády byl své době odpovídající absolutismus. Osmnáctému století v ekonomickém systému plně odpovídala převaha tradičního rurálního venkovského selského hospodářství. Z tohoto pohledu tedy prakticky nic nenasvědčovalo tomu, že má na konci 18. století dojít ve Francii k převratné změně politického, ekonomického či (a) sociálního systému.

Rusko na počátku 20. století na tom bylo zcela jinak. Sice de iure představovalo konstituční monarchii, neboť v dubnu roku 1906 po vlně protestů, do nichž se zapojily téměř všechny vrstvy ruského obyvatelstva, poslední vládnoucí car-imperátor Mikulášem II. (1868-1894-1917-1918) udělil impériu ústavu, podle níž jedním z důležitých státních orgánů byla volená říšská дума, ale skutečný konstitucionalismus se v Rusku nikdy neprosadil. Car-imperátor se totiž ani přes skutečnost ústavy a současně zavedeného parlamentu nehodlal vzdát mnohých ze svých absolutistických vládních praktik. V ruském ekonomickém systému přitom stále převažovalo tradiční rurální venkovské selské hospodářství. Nejen po stránce politické a hospodářské ale i sociální se v případě Ruska počátku 20. století jednalo ve srovnání s většinou ostatních evropských zemí o po staletí politicky, ekonomicky i sociálně stagnující stát lpějící na tradičních zakonzervovaných údajně staletími

³ Srov. Daniela TINKOVÁ, *Revoluční Francie (1787-1799)*, Praha-Kroměříž 2008, s. 19.

⁴ Srov. Robert SERVICE, *Soudruzi: dějiny světového komunismu*. Praha 2009.

prověřených hodnotách. Nezbytnost změn byla očividná. A tak vládní lpění na zastaralých praktikách zřetelně predestinovalo revoluční situaci.

Na sklonku sedmdesátých let 20. století definovala americká historička Theda Skocpolová (* 1947) revoluci jako událost, během níž došlo k rychlé a radikální transformaci nejen politických, ale také sociálních struktur. Oproti většině socialistických názorů akcentujících pro socialistickou revoluci výhradně účast dělníků, označila za nepominutelnou složku každé sociální revoluce přitom účast rolnictva. To byl v jejím pojetí prvek, který jednoznačně spojoval jak francouzskou, tak ruskou říjnovou revoluci.⁵

K popisu ruské říjnové revoluce se ještě vrátíme, nyní se zamýšlíme pouze nad typologizací revolucí, které uvodily a zakončily epochu „dlouhého“ 19. století, nicméně již nyní je na místě konstatování, že Skocpolová měla nepochybně pravdu. Bez podílu rolníků na ruské říjnové revoluci by se nejen revoluční převrat nemohl v celostátním měřítku udát, ale, a to zejména, se udržet.

Díky ruské říjnové revoluci, které podle oficiální dikce nastolila vládu sovětů, a je proto označována jako sovětská, ztratila francouzská revoluce monopol a výsadní roli modelu sociální revoluce. Na druhé straně ovšem její dění opět nabylo na aktuálnosti. Bolševici, kteří sovětskou revoluci zrealizovali, se v mnohém u francouzské revoluce inspirovali, v lecčems se jejím konáním nechali přímo vést. Zejména to platí o teroru jako způsobu prosazení a následného udržení moci. Že se sovětské bolševici hrdě hlásili k odkazu francouzských jakobínů, mj. dokazuje, že dali jako první postavit sochu jakobínskému vůdci Maxmilianu Robespierrovi (1758-1794), a to již v roce 1918, a jeden ze svých prvních křížníků pojmenovali po dalším předním vůdci jakobínů Jeanu-Paulovi Maratovi (1743-1793).

2. Velká francouzská revoluce

a. Vymezení Velké francouzské revoluce

Období, které ve Francii vymezuje Velkou francouzskou revoluci, se nejčastěji určuje roky 1789 a 1799. Začátek Francouzské revoluce je pak obvykle stanoven na den, kdy se odehrál útok Pařížanů na pevnost Bastilu, tedy na 14. červenec roku 1789. Toto datum jako začátek revoluce je však zpochybnitelné. Vždyť již týden před tím, 9. července 1789 padlo rozhodnutí o přeměně generálních stavů v Národní

⁵ Srov. Theda SKOCPOL, *States and Social Revolutins*, Cambridge 1979.

shromáždění, tedy reprezentativní společnost zastupující volený orgán. Nicméně akceptujeme, že ve výkladu dějin se značně zjednodušuje a radikální milníky jsou snáze uchopitelné než postupné reformní kroky. I přesto zdůrazníme, že dobytí Bastily, pádu této pevnosti symbolizující středověký útlak a brutalitu vrchnosti vůči poddaným, předcházelo svolání zastupitelského orgánu Generálních stavů 5. května 1789, tomu šlechtická revolta a pokusy o státní ekonomické reformy v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století a zejména pak válka severoamerických osad za nezávislost (1775-1783). Proč tak zdůrazňujeme válku severoamerických osad za nezávislost? Protože podobně jako Sedmiletá válka (1756-1763) byla i válka severoamerických osad za nezávislost mocenským střetnutím, ve kterém se Francie mimořádně angažovala. Záslužná akce nepochybně co do dobového posouzení mocenského vlivu. Avšak nikoli z pohledu vnitropolitického. Francouzská účast ve válce měla za následek hospodářské vyčerpání Francie na straně jedné a inspiraci pro realizaci touhy po svobodě ve veřejném mínění na straně druhé.⁶

Podotkněme, že Francii se nedařilo v zámořských střetech s Velkou Británií dříve. Jak v Indii, tak na americkém kontinentě utrpěli Francouzi řadu porážek již na konci padesátých let 18. století. Roku 1759 ztratili Quebeck, roku 1760 celou Kanadu. V lednu 1761 Angličané ovládli ostrovy Martinic, Saint Ljuisu a Sankt Vincent a v srpnu 1761 byla jimi dobytá Havana. Mírovou dohodu podepsali Francouzi s Angličany v Paříži 10. února 1763. Francie se vzdala v anglický prospěch Kanady a východní Louisiany. Západní část Louisiany obdrželo Španělsko za to, že Angličanům přepustila Floridu. Ve východní Indii získali Angličané od Francouzů ostrovy Dominic, Saint Vincent, Granadu a Tobago a v Africe téměř celý Senegal. Španělsko se pak vrátilo na Kubu.

Pařížský mír byl sice pro Francii porážkou, ale zprostředkoval mír. A proto byl za jeho uzavření králi Ludvíkovi XV. Odhalen velkolepý památník – jezdecká socha. Odhalení památníku se stalo velkolepou akcí.

Odkaz na válku severoamerických osad za nezávislost je důležitý i pro proměnu společnosti. Nejen pro Francii, ale i pro většinu moderních evropských národů byl stěžejní vliv Velké francouzské revoluce ve smyslu změněné identity (srov. níže). Již ve třetím článku *Deklarace práv člověka a občana*, která byla po týdenní diskusi Národního shromáždění přijata 26. srpna 1789 a jejímiž hlavními autory byli spisovatel

⁶ Srov. František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*. Praha 2000.

a novinář Honoré Gabriele Mirabeau (1749-1791) a spisovatel Emanuel Joseph Sieyès (1748-1836), se mj. zmiňovalo: „Jediným zdrojem veškeré suverenity je Národ. Žádná instituce, žádný jednatel nemůže vykonávat pravomoc, která by od něj výslovně nepocházela.“ Bylo to v podstatě totéž, co 4. července 1776 ratifikoval severoamerický Kontinentální kongres jako americkou deklaraci nezávislosti, kterou tehdy třináct severoamerických kolonií vyjadřovalo svoji nezávislost na Velké Británii:⁷ „Princip veškeré svrchovanosti spočívá v podstatě v národě. Žádný sbor, žádný jednatel nemůže vykonávat moc, která by z něj nebyla výslovně odvozena“. Rozhodující postavení pro identitu se tím připisovalo národu (srov. níže).

Stále se ovšem ještě více diskutuje o konci Velké francouzské revoluce. Někteří historici jej kladou do roku 1795, kdy bylo na základě ústavy podle revolučního kalendáře roku III ustaveno direktorium. Jiní jej spojují až se dnem, kdy se Napoleon ujal moci jako jediný konzul, tedy s tzv. Napoleonovým vojenským převratem, který se uskutečnil 18. brumairu roku VIII (9. listopadu 1799). A ještě jiní do revoluce zahrnují i celé napoleonské období.

Nejvýraznější osobnost počátku 19. století Napoleon Bonaparte (1769-1804-1814-1821) považoval za začátek francouzské revoluce pád Bastily, za její konec pak právě rok 1799. Přesněji vyjádřeno, Napoleon deset let po pádu Bastily vyhlásil konec revoluce. Učinil tak proto, že mu bylo zřejmé, že obsah francouzské revoluce se na svém počátku a konci výrazně lišil. A protože ve fázi, kdy se Napoleon skutečně ujal politické moci, již revoluci nepotřeboval, oznámil její konec.

b. Příčiny Velké francouzské revoluce

Příčiny francouzské revoluce nelze ztotožňovat s příčinami vzniku nového společenského řádu, který francouzská revoluce vytvořila. Plyne to již z toho, že příčiny francouzské revoluce se sice tradičně spojují s hospodářskou, sociální a politickou krizí, kterou prožíval francouzský stát v průběhu 18. století, ale že přitom nešlo jen o francouzský stát. Příčiny francouzské revoluce byly evropsky a s ohledem na dění v Severní Americe světově komplexní. Platilo přitom, že příčiny, které znamenaly konec absolutismu ve Francii, ještě neznamenalý natolik zásadní revoluci, jaká ve Francii nakonec proběhla. Konec starého režimu představoval pouze nezbytnou podmínku pro počátek nového.

⁷ 4. červenec se proto v USA tradičně slaví jako den nezávislosti.

Konec starého režimu vyvolala především krize peněžních toků. Finanční krize ovšem nebyla jen důsledkem vnitřních francouzských problémů. Byla rovněž výsledkem snahy obnovit francouzský vliv v Atlantiku, tedy francouzských koloniálních zájmů. A to i přesto, že francouzskou aktivitu v amerických záležitostech v letech 1775-1783 francouzská vláda obhajovala tvrzením, že jejím cílem nebylo získat nová koloniální území, ale zajistit volnost obchodu. Jenomže výsledek byl přesně opačný. Po zásahu v americké válce Francie upadla do velkých dluhů, dluhů nesrovnatelně větších než jaké Francie měla po jiných velkých válkách, do kterých se dříve zapojila.

Finanční krizi tedy citelně vyostřily výdaje na francouzský zásah do americké války o nezávislost (1775-1783). Výdaje byly tak velké, že se jimi francouzský stát ocitl na pokraji bankrotu. Pokusy o fiskální reformu, která by blížícímu se rozvratu zabránila, se nezdařily. Drtivá většina hospodářských problémů byla saturována na úkor obyvatel. A tak přirozeně rostla nespokojenost. A to nejen mas, ale prakticky všech vrstev francouzské společnosti. Nespokojenost lidu s monarchií se ještě zvýšila poté, co v srpnu 1786 odkryl vrchní finanční kontrolor krále Ludvíka XVI. (1754-1774-1792-1793) Charles Alexandre de Calonne (1734-1802) závratnou výši královského dluhu. Následující roku de Calonne upozornil na nutnost řešit problémy královského dluhu králem za tímto účelem pečlivě vybrané a jím jmenované shromáždění notáblů. Notáblové představovali ve Francii vzděláním, hodností a bohatstvím nejvýznamnější osobnosti. V době, kdy nebyly svolány Generální stavy, plnily jejich roli. Oproti Generálním stavům však byli plně pod vlivem krále.

První shromáždění notáblů se sešlo 25. května 1787. De Calonne shromáždění předložil svoji představu, jak problém řešit. Součástí jím navržené fiskální reformy bylo zdanění šlechty. Shromáždění se kvůli němu s reformami zdráhalo souhlasit. Trvalo na tom, že jedině skutečný zastupitelský orgán celého království – ve francouzské minulosti mající oporu, ale od roku 1614 nesvolávané Generální stavy – mohou dát k takovým daním a k takové peněžní reformě souhlas. Tím byla připravovaná reforma zastavena a Calonne propuštěn.

Nespokojenost francouzského lidu však neklesala. Zvláště zřetelné byly v Bretani a Dauphiné. Ještě více se pak znásobila poté, co král Ludvík XVI. nechal 5. a 6. května 1788 zatknout nespokojené vůdce pařížského sněmu, místního zastupitelského orgánu, v němž zasedali vůči králi opoziční měšťané, a co zbavil rozhodovací role nezávislé soudy. Po celé Francii se začalo protestovat. Král ustoupil

a v srpnu 1788 rozhodl o svolání Generálních stavů. Zemské sněmy byly vzorem pro generální stavy. Sejit se měly 1. května 1789. Nakonec se sešli s několikadenním zpožděním – 5. května 1789. Vzápětí se však rozhořel spor o to, v jaké podobě Generální stavy zasednou. Zda v té z roku 1614, tedy ve třech rovnocenných kuriích – duchovenstvo, reprezentující ty, co se modlí, šlechtu, zastupující ty, kteří slouží státu, a třetí kurii reprezentující ty, kteří pracují, tedy široký pracující stav -, nebo, jak navrhovala nespokojená opozice, třetí stav, který zastupuje většinu francouzského lidu, bude mít s ohledem na to, že reprezentuje drtivou většinu společnosti, dvojnásobné zastoupení. Třetí stav by tím získal možnost, aby nemohl být přehlasován.

Třetí stav představoval širokou, vlastně indiferentní masu. Od bohatých podnikatelů a obchodníků po městskou a venkovskou chudinu. Pregnantně tuto skutečnost charakterizoval francouzský teolog, od května 1789 zvolený předseda třetího stavu Generálních stavů Emmanuel Joseph Sieyès (1748-1836) v článku *Co je třetí stav?* Uveřejnil jej v únoru 1789. Pod vlivem osvícenství Jeana J. Rousseaua (1712-1778) označil za třetí stav národ, tedy společenství vzájemně si rovnocenných občanů požívající stejná práva. Šlechta a duchovenstvo by se podle Sieyése mohly také stát příslušníky tohoto národa, musely by se však vzdát svých privilegií.⁸

Dalším ekonomickým problémem byly důsledky nepřízně počasí. Od léta 1788 velkou část Francie sužovaly velké bouře s krupobitím, které prakticky zničilo úrodu. Následovalo velké sucho vystřídané zimou, jakou údajně Francie po řadu desetiletí nezažila. Tání pak přineslo záplavy. Mezi prostými obyvateli se začal šířit hladomor. Řada francouzských šlechticů a duchovních se sice snažila o charitativní pomoc, ta ale jen pomohla posunout život na nejnižší existenční úroveň.⁹

O řešení situace se pokusily i vládnoucí kruhy. Necker zakázal vývoz obilí a zahájil mohutný importní plán na nákup obilí a rýže. Jenomže nakoupit je nebylo snadné. Okolní země se potýkaly s obdobnými klimatickými problémy, ani v nich nebyla úroda o mnoho lepší. Očekávání širších vrstev, že nastane zlepšení, nenastalo. Od zklamání nebylo daleko k osočování jednotlivců ale i celých vrstev (šlechty), že záměrně zdržuje dodávky, aby byl lid vyhladověn a nucen plně se podrobit.

⁸ Srov. Simon SCHAUMA, *Občané. Kronika Francouzské revoluce*. Praha 2004, s. 330-331.

⁹ Srov. tamtéž, s. 332-333.

Volby do Generálních stavů proběhly od února do dubna 1789. Sieyes sepsal pro místní předvolební shromáždění příručku, která poskytovala informace o tom, proč se volby konají a jak se mají zaznamenávat názory lidí do „sešitů stížností“. Volit mohli všichni muži starší 25 let odvádějící daně. Dne 5. května 1789 se ve Versailles sešly k prvnímu zasedání. Jednání však bylo rozpačité, žádný ze stavů nebyl názorově jednotný. Zvláště to bylo patrné u prvního a druhého stavu. Duchovenstvo totiž nezastupoval jen vyšší klérus ale i místní faráři názorové blízcí rolníkům. Uvnitř druhého stavu se zase objevili liberální pokrokaři, např. hrdina americké války Gilbert du Motier, markýz de La Fayette (1757–1834), kteří hájili více zájmy třetího stavu než toho, za nějž byli zvoleni.

Třetí stav se 17. června, poté, co jej posílili přeběhlíci z prvního a druhého stavu, prohlásil za *Národní shromáždění*. O tři dny později se Národní shromáždění usneslo na tom, že se nerozejde, dokud nevypracuje ústavu. Ministr války Ludvík Stanislav Xaver, hrabě d'Artois (1755-1824), králův mladší bratr, z obavy, že aktivita Národního shromáždění vyvolá nepokoje, začal svolávat kolem Paříže a Versailles vojenské jednotky. V reakci na to bylo 9. července 1789 změněno Národní shromáždění na Ústavodárné národní shromáždění.

Francois René Chatobriand konstatoval, že „proměna, která dozrávala dvě stě let, se chýlila ke konci. Francie přešla od feudální monarchie k monarchii generálních stavů, od monarchie generálních stavů k monarchii parlamentů, od monarchie parlamentů k monarchii absolutní a nyní směřovala přes boj proti královské moci k monarchii zastupitelské.¹⁰

Slabá úroda několika posledních let před rokem 1789 a zejména roku 1788 způsobila nedostatek potravin. Od počátku roku 1789 propukaly potravinové bouře, které šly ruku v ruce s protesty nezaměstnaných, kterých bylo v té době jen v Paříži na osmdesát tisíc. Král 12. července 1789 odvolal z postu ministra financí oblíbeného Jacquese Neckera (1732-1804) a vydal pokyn, aby vojska shromážděná kolem Paříže zahájila pochod na město. Pařížský lid neměl žádné zbraně, a tak se je rozhodl najít. Bastila jich skrývala hodně. A tak Pařížané na tuto pevnost 14. července 1789 zaútočili.

Po pádu Bastily se absolutistická moc začala rychle hroutit. Monarchie ovšem neztroskotala pouze vlivem událostí v Paříži ani dalších městech. Selský stav se

¹⁰ Srv. Francois-René de Chateaubriand, *Paměti ze záýhrobí*. Praha 2011, s. 133.

dlouhodobě nacházel v tíživé ekonomické a sociální situaci. Zřetelné byly zejména malé úrody předchozích let. A tak rolníci svoji nespokojenost dávali najevo již před červencovými událostmi v Paříži. Nicméně teprve vlivem pádu Bastily se rolníci chopili příležitosti zničit panský systém. Začali realizovat *rolnickou revoluci*.

c. Rozdělení Velké francouzské revoluce

Francouzskou revoluci lze rozdělit na tři základní období:

1. Období nejprve umírněné a poté ústavní monarchie, které ztělesňovalo Ústavodárné národní shromáždění nazývané Francouzi Konstituanta (1789-1791) a Zákonodárné shromáždění, označované Francouzi Legislativa (1791-1792).
2. Období republikánského Konventu (1792-1795)
3. Období Direktorie (1795-1799).

Většina klíčových rozhodnutí Velké francouzské revoluce, která umožnila její realizaci, byla učiněna či alespoň připravena mezi květnem a prosincem roku 1789. Prvním byla již zmíněná přeměna generálních stavů do podoby Národního a poté Ústavodárného národního shromáždění s ústavodárnými funkcemi, ke které došlo 17. června 1789. Strana „*vlastenců*“ napříště v něm hovořila jménem celého „*národa*“. Druhým klíčovým rozhodnutím byla porážka monarchistické reakce dobytím Bastily 14. července 1789. Třetím byla likvidace základních institucí starého režimu: feudálních povinností, privilegií šlechtického stavu a stavovského systému jako takového. Stalo se tak zákony vyhlášenými v srpnu 1789. Proto hovoříme o srpnových zákonech. První z nich byl vyhlášen 4. srpna 1789.

Krátce po 4. srpnu byla učiněna celá řada zásadních ústavních rozhodnutí. K nim patřil např. dekret o zrušení církevních desátků z 11. srpna 1789. Nejdůležitější z nich ovšem náležel až konci měsíce. Jednalo se zejména o to, že 26. srpna 1789 byla Ústavodárným shromážděním vydána *Deklarace práv člověka a občana*. Deklarace byla do značné míry inspirována americkou deklarací nezávislosti, ale přejímala také myšlenky předrevolučních francouzských osvícenců. Představovala první krok k vytvoření francouzské ústavy. Vyhlásila rovnost všech občanů před zákonem, osvobození občanů od svévolného uvěznění, fiskální rovnost a svobodu myšlení, přesvědčení i náboženství. Královská moc jí byla nově odvozena od ústavy, nikoli z historie nebo od Boha. Prohlásila také, že národ je zdrojem veškeré suverenity státu.

Král Ludvík XVI. odmítl srpnové zákony včetně Deklarace práv člověka a občana podepsat. V reakci na to následovaly několika měsíční projevy nespokojenosti, např. pochod pařížských žen, který se uskutečnil 5. a 6. října 1789. Pochodu se zúčastnil i legendární účastník severoamerické války za samostatnost Maria Joseph Lafayette (1757-1834). Pochod přiměl krále a jeho rodinu k návratu z Versailles do paláce Tuilerie, který byl budován v Paříži nedaleko Louvru od roku 1564 významným francouzským stavitelem Philibertem Delorme (1510-1570) jako měšťanský zámek.¹¹ Tam se ovšem Ludvík a jeho rodina stali vězni revoluce, resp. Konventu, který zde v letech 1792-1795 sídlil.

Posledním významným krokem roku 1789 bylo schválení návrhu poslance Ústavodárného shromáždění Charlese Maurice Talleyranda-Perigorda (1754-1838)¹², aby byl majetek církve „*dán k dispozici národu*“. Aby se za účelem splacení královského dluhu stal majetek církve „*národním majetkem*“, bylo učiněno takřka jako dodatečný nápad, jak sanovat vážné hospodářské problémy francouzského státu. Talleyrandův návrh nebyl zamýšlen jako útok na první stav a již vůbec ne na náboženství. Kládl si však za cíl podřídit to, co patřilo církvi, světské kontrole. V tomto smyslu zahrnoval zárodek občanské ústavy duchovenstva, která pak byla schválena 12. července roku 1790. Nejdůležitější v občanské ústavě duchovenstva bylo zavedení volby kněží, a to „*aktivními*“, tedy pracujícími, „*občany*“. Protože církev přišla o svoje příjmy, včetně desátků, získalo jí kněžstvo od státu stálý plat. V případě řadového kněze to bylo 1.200 livrů ročně, což nebyla nikterak vysoká částka. Spíše na hranici chudoby. Za to však kněží museli prokazovat loajalitu. To se hierarchii francouzské katolické církve pochopitelně nelíbilo. Třicet biskupů, kteří zastupovali církve v Ústavodárném shromáždění, podali proti takovému rozhodnutí protest a 30. Října předložili zevrubný rozbor proč je „občanská ústava duchovenstva“ chybná. Zdůraznili přitom, že je zcela v rozporu s kanonickým právem.

Ústavodárné shromáždění většinově trvalo na svém a 27. listopadu 1790 přijalo rozhodnutí, podle něhož měli všichni kněží vyjádřit věrnost a loajalitu francouzskému státu přísahou na Občanskou ústavu. Menší polovina řadových kněží se podřídila a přísahu složila. Z biskupů a vyšších církevních hierarchů přísahala jen velmi malá část (ze 134 biskupů jen 4). Jenomže ti, kteří přísahu odmítli, byli

¹¹ Palác Tuilerie byl během povstání Pařížské komuny v roce 1871 vypálen a následně stržen.

¹² Charles Maurice Talleyrand-Perigord, od roku 1788 biskup v Autunu a od roku 1789 člen Národního shromáždění, proslul i jinými reformními návrhy. Např. se zasadil za zavedení jednotné míry a váhy v celé Francii. Srov. Pavel B. ELLBL, *Talleyrand: muž, který podvedl i ďábla*. Třebíč 2011.

perzekuováni. Někteří z nich byli deportováni mimo francouzské území, jiní uvězněni, někteří dokonce popraveni. Většina kněží, těch, kteří nepřísahali, proto raději uprchla za hranice. Tito „nepřísežní“ společně s osobami, které uprchly za hranice již dříve (většinou se jednalo o příslušníky vysoké francouzské šlechty) – émigrés –, pak představovali významné ohnisko odporu vůči francouzské revoluci. Podotkněme také, že rozkol ve francouzské katolické církvi – přísežní a nepřisežní kněží – se výrazně promítl do každodenního života francouzské veřejnosti. Ostatně ne všichni Francouzi souhlasili s revolučními kroky. Monarchistické a katolické cítění stále ještě zůstávaly výraznými projevy identity francouzské veřejnosti. Za krále a Boha byla většina z ní ochotna položit život. To si velmi dobře uvědomovali představitelé revolucionářů, a proto k prosazení svého konání používal různé formy teroru. Např. zmíněný postup vůči nepřisežným kněžím, který byl exemplární hrozbou všem těm, kteří budou souhlasit s postojem nepřisežných.

Ohniska odporu proti francouzské revoluci se však utvářela i jinak. Jedno např. tvořil papež Pius VI., který se postavil za nepřisežné a s Občanskou ústavou francouzské duchovenstva vyslovil rozhodný nesouhlas. Jeho postoj

V první období revoluce, tj. mezi léty 1789 a 1791 zástupci liberální šlechty a bohatého měšťanstva prosadili vyhlášení konstituční monarchie na základě ústavy ze září roku 1791. Tím byl nahrazen královský absolutismus ústavní vládou a dosavadní dědičná privilegia šlechty a duchovních rovností všech občanů před zákonem. Současně byl přijat reformovaný trestní zákoník (1791), země byla nově rozdělena na departamenty a vznikla řada zákonů usilujících o řešení finanční krize státu. Tyto zákony směřovaly především ke znárodnění církevního majetku a k prosazení nové náboženské politiky (viz výše).

Dříve než byla přijata nová francouzská ústava, v noci z 20. na 21. června 1791 se královská rodina pokusila o útěk. Zastavili ji však nedaleko hranic, ve Varennes a dovezli zpátky do Paříže. Po tomto nezdařeném útěku Ludvíka XVI. z Francie se v důsledku přesvědčení, že monarchii nelze reformovat, revoluce zradikalizovala. Síť jakobínů, která původně čítala dvě stě spolků, se po zatčení krále rozrostla na devět set, početnější se stali i poněkud umírněnější cordeliéři.

V následujících měsících Ústavodárné shromáždění dopracovalo výše již zmíněnou ústavu z roku 1791. Stalo se tak 13. září. Následujícího dne ji přijal král. Absolutistická monarchie se změnila na konstituční. Ústavodárné shromáždění tím

splnilo úkol a 30. září 1791 se oficiálně rozešlo. Někteří jeho členové nabyli přesvědčení, že celá revoluce tím splnila svůj cíl a je skončená.

To již bylo zvoleno nové Národní shromáždění mající za úkol rozpracovat podle vyhlášení ústavy nové zákony. Podle svého úkolu bylo označené za Zákonodárné. K prvnímu zasedání se sešlo hned následujícího dne po rozpuštění Ústavodárného, tedy 1. října 1791. Jeho funkční období trvalo rok, do září 1792. Protože si předchozí Ústavodárné shromáždění odhlasovalo nevolitelnost svých členů do příštího Národního (Zákonodárného) shromáždění, došlo k zásadní proměně jeho členů. Z nich se formující nové politické elity již bezprostředně odrážely skutečnost, že do praktického politického života vstoupila nová generace francouzských revolucionářů. Jí již nešlo jen o rozbití starého politického systému, ale, a to především o vytvoření nového. Narážela však přitom na řadu problémů. Byla ovšem skálopevně přesvědčena o nutnosti, aby revoluce zvítězila, a tedy, aby ona udržela moc za každou cenu. Včetně nejrůznějších forem represí.

Radikalizace pařížské společnosti v polovině roku 1791 a personální proměna v novém Zákonodárném shromáždění se projevily jen o několik měsíců později, na podzim roku 1791 ve vydání čtyř dekretů proti emigrantům a nepřisezným kněžím. Emigrantům, pokud se jednalo o dřívější politické činitele, se přikazoval ve dvouměsíční lhůtě návrat do Francie. V opačném případě měly být důchody z jejich statků zabaveny ve prospěch národa. Odbojní, tedy nepřisezní kněží měli složit novou občanskou přísahu. Zároveň bylo ustanoveno, že zavdají-li podnět k nepokojům, může je místní správa deportovat z místa bydliště, tedy násilně vysídlit a přesídlit.

Emigranti se u vědomí těchto kroků pokusili v porýnské metropoli Koblenci za podpory trevírského kurfiřta a pod vedením příbuzného francouzského krále Louise Antoine Henry de Condé, vévody d'Enghien (1772-1804) vytvořit a soustředit protirevoluční vojsko. Hovořili o protifrancouzském vojsku, neboť revoluce se i jim stala synonymem pro Francii. Poslanec Zákonodárného shromáždění a později Národního konventu, vězeň v Bastile, kterému byly po jejím dobytí revolucionáři 14. července 1789 předány symbolické klíče od ní, novinář a propagátor revoluce Jacques Pierre Brissot (1754-1793) 20. října 1791 v parlamentním projevu o emigraci a politice velmocí hovořil o vnější hrozbě pro revoluci. Na konci roku 1791 pak

prohlásil: „*Přišel okamžik nové křížové výpravy: je to křížové tažení za všeobecnou svobodu*“¹³.

Zahraniční podpora francouzských emigrantů a nerespektování ultimát, která proti podpoře emigrantům zasílali francouzští revolucionáři do zahraničí, vyvrcholily francouzským vyhlášením války Františkovi II. (1768-1792-1835) jako králi českému a uherskému. Stalo se tak v dubnu 1792. Lví podíl na tom měli opět radikálové v čele s Jacquesem Pierrem Brissotem, který stál v čele dvanáctičlenného Diplomatického výboru výrazně ovlivňujícího zahraniční politiku francouzské revoluce. Brissote prosadil přesvědčení, že pokus Ludvíka XVI. o útěk byl předehrou rakouské invaze. Vždyť 1. března 1792 zesnulý císař Leopold II. (1747-1790-1792) byl bratrem královny manželky Marie Antoinetty (1755-1793). Svoji roli sehrála rovněž deklarace, kterou podepsali v srpnu 1791 císař Leopold II. a pruský král Friedrich Vilém II. (1744-1786-1797) na zámku Pilnitz (Pilnice) nedaleko Drážďan. Pilnickou deklarací Leopold II. a Friedrich Vilém II. vyhlásili odhodlání k obnovení práv francouzské monarchie formou intervence. Dohodli se, že budou „*jednat okamžitě, ve vzájemné shodě a za použití nezbytných sil*“. To vše však pouze za předpokladu, že se k nim připojí další mocnáři.

Pilnická deklarace však měla opačný účinek, než francouzští emigranti vedení vévodou de Condé, na jejichž žádost deklarace vznikla, očekávali. Revoluční a vlastenecké nadšení v revoluční Francii se jí jen posílilo. Ne všichni revolucionáři či poslanci zasedající v Zákonodárném shromáždění však válku vést chtěli. Např. střed, který zastupoval klub umírněných monarchistů, feuillanti, chtěl co nejdříve a v plné míře uvést do praxe ústavu z roku 1791. A tím skončit. Proto usiloval o stabilitu státu a o mír. Cíl jeho radikálních oponentů byl opačný: vést válku. Zejména levicoví jakobíni, nazývaní podle svého vůdce, výše již zmíněného Jacquese Pierra Brissota, brissotovci věřili, že válka vedená proti německým knížatům, která poskytla útočiště monarchistickým emigrantům – émigrés -, revoluci posílí.

Ludvík XVI. v březnu 1792 podlehl nátlaku radikálů, odvolal monarchistické ministry a nahradil je právě brissotovskou vládou. Ludvík, ač monarchista se s ní shodoval v záměru vést válku. Věřil, obdobně jako i další francouzští monarchisté, že rakouské vojenské síly rozmetají chatrnou francouzskou revoluční armádu a obnoví ve Francii absolutistickou monarchii. Dne 20. dubna 1792 proto Francie vyhlásila Rakousku válku. Jen několik dní po vyhlášení války, v noci z 25. na 26. dubna 1792

¹³ Cit. dle D. TINKOVÁ, *Revoluční Francie (1787-1799)*, s. 79.

se zrodil další symbol revoluce: Marseillaisa neboli Vojenský pochod Rýnské armády. Jejím autorem byl kapitán Rouge de Lisle (1760-1836). Její rozšíření bylo postupné. Národní hymnou se Marseillaisa stala až o tři roky později, ve výroční den pádu Bastily, 14. července 1795.

Válka začala pro revoluční Francii katastrofálně. Rakušané a Prusové byli úspěšní a záhy zahájili pochod přímo na její centrum, Paříž. Dne 11. července 1792 proto vydalo Zákonnodárné shromáždění prohlášení *Vlast je v nebezpečí*. Všichni příslušníci národní gardy byli povoláni do zbraně. Dne 25. srpna 1792 vešel ve Francii ve známost *Manifest vévody Brunšvického* sestavený v Koblenzi velitelem protifrancouzské koaliční armády vévodou Karlem Vilémem Ferdinandem (1735-1806) a vypracovaný francouzskou roajalistickou emigrací. Hrozil Paříži represáliemi a srovnáním se zemí, pokud by došlo k ohrožení královské rodiny. Pařížský lid na to reagoval přípravou na protikrálovské povstání, které pak 10. srpna 1792 v Paříži ustavilo *Povstaleckou komunu*. Následně došlo k otevřeným bojům, které si vyžádaly více než tisícovku obětí. Král prchl pod ochranu Zákonnodárného shromáždění, které jej však prohlásilo za sesazeného a na nátlak Povstalecké komuny jej vydalo i s celou rodinou do jejich rukou. Následná internace královské rodiny v Templu poblíž pařížské čtvrti Marais byla provázena zatýkáním tisíců králových věrných, především duchovních a šlechticů. Tím nastal konec monarchie. A s ním i vítězství revoluce. Jak se shoduje většina historiků, revoluce v závěrečné fázi zvítězila bez jakýchkoli známek legitimacy, bez královy demise, za „dunění zvonů“, které byly na poplach, a na „hrotech píky“. Byly tím zmařeny naděje a snahy umírněných girondinů, kteří chtěli svrhnout monarchii a ustavit republiku. Nikoli však zbraněmi, ale legálně – *dekretem*.

Období mezi 10. srpnem a 20. zářím 1792 bylo obdobím mocenského vakuu. Vládly tři instituce, ovšem bez přesně vymezených kompetencí: Povstalecká komuna, Zákonnodárné shromáždění a Výkonný výbor mající nahrazovat dosavadní výkonnou moc vlády a krále. V jeho čele stála vůdčí osobnost první fáze francouzské revoluce Georges Jacques Danton (1759-1794). Mezi Povstaleckou komunou a Zákonnodárným shromážděním narůstalo napětí. Výrazně k tomu přispíval právě Danton, jehož přičiněním Komuna prosadila – přes původní odpor Zákonnodárného shromáždění – zřízení mimořádného trestního soudu, který měl soudit tzv. *kontrarevoluční zločiny*. Zasadila se také o to, aby byly Zákonnodárným shromážděním povoleny domovní prohlídky u „*podezřelých občanů*“. Při nich bylo zatčeno na tři tisíce lidí. Postupně došlo k nastolení výjimečného stavu. Když se

rozšířily fámy o tom, že pozatýkané podezřelé osoby připravují povstání, vůdci Povstalecké komuny vyvolali akt lidové justice a umožnili lynčování a vraždění ve věznicích, tzv. zářijové masakry.

V této atmosféře proběhly na počátku září 1792 na základě všeobecného a rovného hlasování mužů, kteří nebyli ve služebném (vojenském) postavení, volby do Konventu. Ten starý se 20. září 1792 po splnění svého úkolu, vypracování nové ústavy, rozešel.

Druhé období Velké francouzské revoluce tvoří tři fáze:

- a) Fáze pokusu o ustavení umírněné republiky, tj. Konvent Girondy (září 1792 - červen 1793),
- b) Fáze jakobínské diktatury, nebo též fáze Konventu Hory (červen 1793 - červenec 1794),
- c) Fáze thermidorovského Konventu (červenec 1794 -1795).

První fáze začala úspěchem francouzských vojsk vůči invazním prusko-rakouským jednotkám: 20. září 1792 poprvé od vyhlášení války zvítězila francouzská vojska, a to u severofrancouzského městečka Valmy. Následujícího dne, 21. září vyhlásil nový konvent Francii republikou. A 22. září 1792 se podle nového revolučního kalendáře označovaného jako „občanský“ stalo prvním dnem „roku jedna“. Podotkněme, že zavedení občanského kalendáře bylo i jedním z kroků proti přežívajícímu kultu katolické církve a jejímu vyznání. Jedním z následujících vrcholů tohoto tažení bylo zavedení Kultu Rozumu 17. brumeru roku Dva. Kult Rozumu měl stoprocentně nahradit kult Krista a zdůvodnit uzavírání kostelů a chrámů, zabavování jejich majetku ve prospěch lidu, ničení zvonů (prý se vyvyšují) atd.

V novém konventu měli i nadále převahu umírnění republikáni. Jednalo se o girondini, jak se nyní nově nazývali někdejší brissotovci. Po vyhlášení republiky 21. září 1791 a prvním vítězství francouzských revolučních vojsk u Valmy se jejich cílem stalo oslabení moci jakobínské Paříže a její Povstalecké komuny, potrestání viníků zářijových masakrů a zmírnění rozsudku nad králem Ludvíkem XVI. odsouzeným později, v lednu 1793 Konventem k trestu smrti. Vše však marně. Po dalších vojenských neúspěších francouzských vojsk a vypuknutí povstání v západofrancouzském departamentu Vendée totiž nabývali na převaze jakobíni označovaní podle místa v konventu Hora, odhodlaní k radikálním revolučním opatřením. Přes odpor girondinů Hora prosadila vytvoření *Výboru veřejného blaha a Revolučního tribunálu* a za pomoci *Povstalecké komuny* dosáhla během červnového

povstání, které se odehrálo mezi 31. květnem a 2. červnem 1793, eliminace girondinů z Konventu.

Jak již bylo výše zmíněno, zrod republiky byl ve Francii provázen vojenskými úspěchy. Dělostřelecká bitva u severofrancouzského městečka Valmy 20. září 1792 (též označovaná jako kanonáda u Valmy) sice ve skutečnosti skončila nerozhodně, byla však z morálního hlediska nesmírně důležitá pro další osud Francouzské revoluce. Ukázala, že revoluční armáda je schopná zastavit postup dobře vycvičené profesionální prusko-rakouské armády na Paříž. Ostatně Prusové a Rakušané se od Valmy stáhli. Francouzi zahájili útok a pronikli za francouzské hranice až do německého a belgického prostoru. Tam také 6. listopadu 1792 v bitvě u Jemappes poblíž belgického města Monsu porazili rakouská vojska vedená vévodou Albertem Kazimírem Sasko-Těšínským (1738-1822).¹⁴ Bylo to první velké vítězství francouzských revolučních vojsk.

Bojem za francouzskými hranicemi si však revoluční Francie proti sobě popudila Velkou Británii a Nizozemí, které se shodně obávaly, aby se francouzské kroky za hranice nestaly základem mocenského vzestupu Francie a tím i ohrožení jejich bezpečnosti a mocenského postavení. Konflikt mezi Francií na jedné straně a Velkou Británií a nizozemskými provinciemi na druhé straně gradoval na počátku roku 1793. Francouzský Konvent dokonce vyhlásil 2. února 1793 jak Velké Británii, tak Belgii válku. Byl to začátek skutečného boje s protifrancouzskou koalicí. V létě 1793 totiž již Francie bojovala i proti Sardinskému a Neapolskému království, Španělsku a Portugalsku. Takové rozsáhlé operace nebyly myslitelné bez nových vojenských jednotek. A proto Konvent již na počátku bojů s koalicí, v únoru 1793, nařídil odvod dalších tří set tisíc mužů. To se ale nesetkalo ve Francii s pochopením. Proti odvodům propukly na francouzském venkově nepokoje, které byly podporovány místními šlechtici a kněžími. Největší revolta se opět odehrála v západofrancouzském departamentu Vendée. Byla tak intenzivní, že se ji podařilo potlačit jen za použití značných vojenských sil, a to až v prosinci 1793.

Ve druhé fázi druhého období Velké francouzské revoluce nejprve eliminace girondy umožnila Hoře prosadit jakobínskou ústavu a schválit ji lidovým referendem (nikdy ovšem nevešla v platnost) a poté nastolit jakobínskou diktaturu, tedy Velký

¹⁴ Vévoda Albert Kazimír Sasko-Těšínský patřil k nejvýznamnějším rakouským mecenášům vědy a umění. Např. v roce 1768 založil vídeňskou galerii umění shromažďující největší sbírku grafik na světě – Albertinum.

teror. Jednalo se o *hospodářský teror* (nařízení o maximálních cenách a mzdách), *politický teror* (nastolení bez ústavního režimu revoluční vlády v říjnu 1793 v čele s Maximilianem Robespierrem [1759-1794], Georgesem Couthonem [1756-1794] a Louisem de Saint-Justem [1767-1794]), politické procesy s bývalými rojalisty (Marií Antoinettou, umírněnými monarchisty, girondiny, zběsilými a hébertisty i umírněnými – dantonisty [duben 1794]) a *ideologický teror* (kult Nejvyšší bytosti, kult Rozumu)]. Velký teror vyvrcholil v červnu 1794. Ukončen byl až termidorským převratem (9. thermidoru roku II) 27. července 1794, kdy byl po dohodě členů Konventu svržen Robespierre a následujícího dne spolu se svým bratrem Augustinem (1763-1794) na pařížském Náměstí Revoluce popraven. Součástí teroru bylo ustanovení z 10. června 1794, podle něhož nemají obžalovaní před revolučním tribunálem právo na obhájce ani vlastní obhajovací řeč a rozsudek jim musí být uložen do 24 hodin. Je iniciováno obavami z obhajovacích slov z protirevolučních činů obviněného přesvědčivého řečníka Georgese Dantona (1759-1794), vůdce Shovívavých snažících se zastavit teror. Tímto výnosem, jehož autorem byl od roku 1791 vůdce jakobínů, člen Výboru pro veřejné blaho a jeden ze členů triumvirátu řídicího jakobínskou diktaturu Georges Couthon, byl zahájen „*velký teror*“. Za pouhých šest týdnů jeho trvání bylo popraveno 1.400 osob.

Ve třetí fázi, ve které vládl tzv. termidorský Konvent, došlo k vypořádání se Konventu s levicovou opozicí tvořenou jakobíny i s konzervativními pokusy o restauraci monarchie. Jedním z nich bylo potlačení monarchistických povstání, které propuklo na jaře roku 1795.

Cílem Termidorského Konventu bylo nastoupení cesty k umírněné měšťanské tedy buržoazní republice. Tu měla garantovat ústava z roku III. revolučního kalendáře, tj. roku 1795, kdy již byl u moci Termidorský Konvent, na jejímž základě byla Konventem ustavena vláda pětičlenného direktoria. Podle ústavy z roku III se poprvé od počátku revoluce rozdělila zákonodárná moc mezi poslance dvou komor – Radu starších a Radu pěti set. Rada pěti set měla zákony navrhopvat, Rada starších je schvalovat. Obě komory byly volené – v Radě pěti set mohli být poslanci, kteří dovršili alespoň třicet let, v Radě starších ti, kteří dovršili alespoň čtyřicet let. Každý rok se měla obměňovat třetina rad.

Dne 14. července 1795 se opět s velkou pompou slavilo výročí dobytí Bastily. Situace ve Francii ovšem rozhodně nebyla klidná. K drobným nepokojům zleva i zprava se v říjnu 1795 znovu rázně ozvali pařížští rojalisté. Konvent ovšem proti

jejich povstání důrazně zakročil a použil k tomu značné vojenské síly. Při pacifikaci povstání se zvláště vyznamenali Napoleon Bonaparte (1769-1821) a jeho švagr Joachim-Napoleon Murat (1767-1815) pověřený Napoleonem řídit dělostřelectvo. V provinciích se pak obdobným způsobem mimořádně vyznamenal někdejší člen klubu cordelierů, Stanislas Fréron (1754-1802). Napoleon jako hlavní velitel pařížské obrany byl Konventem za úspěchy při potlačování rojalistického povstání jmenován vrchním velitelem celé francouzské tzv. vnitřní armády a celé pařížské vojenské oblasti.

Jak již bylo uvedeno, ve třetím období Velké francouzské revoluce vyplňujícím léta 1795-1799 fakticky vládlo pětičlenné direktorium. Podléhalo však kontrole a schvalování úkonů Konventem, který si na samotného počátku svého ustanovení vytyčil úkol snažit se o zachování výdobytků revoluce z prvního období, tedy let 1789-1792. Mezi tyto výdobytky můžeme zahrnout občanská práva, ochranu soukromého vlastnictví či potvrzení ekonomického postavení majetného měšťanstva zbohatlého během revoluce mj. i konfiskacemi po emigrantech.

Termidorský konvent se zevrubně zabýval otázkou církve a náboženství. V návaznosti na rozhodnutí Termidorského konventu z 18. září 1794, kterým byly kněžím pozastaveny státní příjmy, bylo tímtéž Konventem v roce 1795 stanoveno, že francouzský stát musí být zcela nezávislý na jakémkoli náboženství. Tím byla již na počátku éry direktoria proklamována odluka církve od státu. S ní pak v prosinci 1795 souvisela laicizace základního školství a nahrazení výuky náboženství studiem *Deklarace práv člověka a občana a francouzské ústavy*, tedy jakousi občanskou výchovou. Současně ovšem byla zákonem obnovena svoboda vyznání a byly anulovány dekrety odsuzující nepřisežné kněze k deportaci. Nadále byli kněží povinni skládat pouze přísahu, že se podřídí stávajícím platným zákonům francouzské republiky. Tím byla fakticky anulována občanská přísaha duchovenstva z roku 1791. Uvedený krok byl vstřícný nejen vůči nepřisežným kněžím žijícím ve Francii, ale i těm, kteří Francii před nedávnem opustili. Umožnil totiž, aby se nepřisežní kněží začali vracet z emigrace. To se již od ledna 1795 znovu otevíraly katolické kostely a římsko-katolické bohoslužby se tak mohly přesouvat ze soukromých shromáždění, kam se nakrátko uchýlili, zpět do církevních chrámů.

Konec teroru a nastolení vlády termidorského konventu a direktoria přinesly oživení pařížské (a nejen pařížské) společnosti. Společnost se znovu začala sociálně a ekonomicky diferencovat, přičemž mezi vyšší kruhy vystoupali všichni ti, kteří na

revoluci nějakým způsobem zbohatli. Znovu se pro bohaté začaly konat velkolepé slavnosti, bály a koncerty. Snad nejexkluzivnější událostí se v tomto směru v roce 1795 stal „bál obětí“, kam se mohli hlásit všichni ti, kteří za hrůzovlády ztratili své příbuzné.

Vnitropolitická ani zahraničně politická situace se však vládou Termidorského konventu a direktoria neuklidnila. Nebezpečí zleva, představované především sansculotem François-Noël Babeuffem [1760-1797]), známějším pod jménem Gracchus Babeuf, i nebezpečí zprava (vendejští, rojalisté), vyvolávalo nestabilitu, která vedla posléze, 9. listopadu 1799 k převratu Napoleona Bonaparta (podle revolučního kalendáře 18. brumairu, odtud i název brumairovský převrat) a k nastolení vojenské diktatury v podobě Napoleonova konzulátu.

Konzulát, který existoval ve Francii v letech 1799-1804 byl autoritářský režim, který usiloval o zachování některých méně radikálních výdobytků revoluce. Ovšem včetně občanských práv, ochrany soukromého vlastnictví či potvrzení ekonomického postavení majetného měšťanstva.

Napoleon se od počátku obával opozice. A tak činil vše pro to, aby ji všemi silami umlčel. Ihned po brumairovském převratu jako první konzul např. poslal do vyhnanství na dvacet jakobínských zákonodárců. Obdobně postupoval proti monarchistům, vůči kterým dal zřetelně najevo, že obnovení monarchie nepřichází v úvahu. Politicky se Konzulát řídil ústavou z roku 1800. Fungoval jako plebiscitní diktatura, v níž měli muži všeobecné volební právo omezené systémem nepřímého až čtyřstupňového hlasování.

K upevnění Napoleonovi moci směřovala i změna místní správy. Roku 1800 byli poprvé konzulem poprvé jmenování prefekti. Jednalo se o zástupce ústřední vlády v jednotlivých správních obvodech Francie – departamentech ustanovených krátce po vypuknutí revoluce v roce 1789 – se širokými správními, policejními a pověřovacími funkcemi.

Zákonodárnou moc ve Francii doby Konzulátu naplňoval Zákonodárny sbor, Senát a Tribunál. Zákonodárny sbor měl zákony navrhnout, Senát projednat a schvalovat a Tribunál kontrolovat jejich dodržování. To všech tří rovin přitom mohl zasahovat konzul. Nejobvyklejší bylo jeho iniciování nových zákonů. V praxi se však často stávalo, že konzul nejen zákony, ale i ve formě ústavních dodatků, které teprve následně poslanci v Zákonodárném sboru i senátoři automaticky schvalovali, uváděl do praxe. Důvodem takových kroků nebyla pomalost Zákonodárneho sboru a

senátorů v zákonodárné činnosti, ale Napoleonova snaha tímto způsobem nenechat v legislativní rovině prostor pro opozici.

Odpověď na otázku, co způsobilo, že Napoleon ve Francii zcela převzal moc, se nejčastěji hledá v jeho vojenských úspěších. To ale na vysvětlení nestačí. Aby se mohl ujmout moci, byla především důležitá nálada, která v daném okamžiku v zemi panovala. Rozhodující přitom byla skutečnost, že nově se etablující rozhodující vrstva tehdejší společnosti - měšťanstvo / buržoazie - potřebovalo vládce, který by plně obnovil obchod, zabezpečil Francii rozvoj průmyslu a přinesl jí mír. Nejen měšťané, ale všichni občané toužili žít v jasném a zřetelném řádu, v pořádku, při uchování nově získaných majetků. Podle francouzského historika Francois Fureta (1927-1997) byl však také důležitý symbol nového vládce, výsledku rozumu a svrchovanosti lidu. Národ toužil po vládcovi, který by obnovil slávu a velikost země.

Francie za Konzulátu skutečně žila v období relativního klidu a míru. Rozhodující v tomto směru bylo Napoleonovo vítězství nad vojsky rakouských Habsburků v červnu 1800 u vsi Marenga nacházejícím se nedaleko města Alessandrie ležícím na severozápadě Itálie, na něž o rok později navázal Napoleonem uzavřený mír s Rakousky ve francouzském městě Lunéville. Lunévillským mírem byla definitivně od Rakouska odtržena Belgie, Francii přenecháno Lucembursko a všechny německé državy na levém břehu Rýna, byla uznána samostatná Batávská republika (Holandsko) a Helvétská republika (Švýcarsko), kdežto Cisalpinská a Ligurská republika (Janov a Lombardie) se staly francouzskými državami.

Ve stejném roce, tedy roce 1801 se Napoleonovi po odstoupení z funkce britského ministerského předsedy Williama Pitta mladšího (1759-1806) otevřela cesta i k jednání s Velkou Británií, kde tamní obchodníci podporovaní ministerským předsedou Addingtonem (1757-1844), požadovali v zájmu využití evropských trhů mír. Výsledkem se stala v březnu 1802 mezi Francií a Velkou Británií podepsaná smlouva ve francouzském Amiensu. Velká Británie jí měla vrátit Francii a jejím vazalům (Holandsku a Španělsku) všechny kolonie a Maltu maltézským rytířům. Francie se naopak zavázala vrátit Egypt Osmanské říši a odvolat vojska z Říma, jenž měl být vrácen papeži.

Také nový ruský car Alexandr I., který na samotném počátku své vlády navázal na zahraničně politický kurz svého předchůdce Pavla I., a udržoval s Napoleonem mírovou politiku. Alexandr I. byl přesvědčen, že je schopen udržet

přátelské vztahy se všemi evropskými panovníky, tedy i s Napoleonem nebo osmanským sultánem. Rusko mělo pod jeho vedením plnit misijní roli arbitra schopného a ochotného zorganizovat jednání, pokud by došlo mezi panovníky k nějakým nedorozuměním nebo dokonce nepřátelstvím.

Co se týče samotné Francie, pak Napoleonovým cílem bylo zklidnit zrevolucionizovanou francouzskou společnost nastolením vnitropolitického míru. Jeho součástí se měla stát dohoda s římskokatolickou církví. Náboženství rozhodně nebylo pro Napoleona marginální záležitostí. Představovalo pro něj faktor společenského pořádku. Jak správně předpokládal, dohoda s Římem připoutá k jeho režimu katolíky, kteří věrnost k rojalismu zachovávali pouze z náboženských důvodů. Dohodě s církví však doposud bránil ostře odmítavý postoj papeže Pia VI. (1717-1775-1799) ke všemu, co navozovalo byť i jen zdání Velké francouzské revoluce. Výsledkem Napoleonových jednání s nástupcem Pia VI. Piem VII. (1742-1800-1823) se 15. července 1801 stal konkordát s církví. Papež jím uznal prodej státem zabavených církevních majetků, náboženskou svobodu, laický charakter francouzského státu a definitivní zrušení desátků výměnou za potvrzení, že katolictví ve Francii je „náboženstvím valné většiny obyvatel“ (nikoli státním náboženstvím!). Stát se zavázal k respektování svobodného šíření kultu Krista a k přímé podpoře katolické církve, zejména platit všechny vyšší duchovní včetně 3 500 farářů. Přestože nebyla zrušena náboženská přísaha, kněží už nepřísahali na žádnou ústavu, ale „pouze“ se zavazovali dodržovat zákony. Biskupové byli jmenováni prvním konzulem, papež prováděl pouze jejich kanonickou investituru. Byl však opět oficiálně uznán hlavou i francouzského katolického duchovenstva.

Konkordát ve své podstatě francouzské katolíky ochraňoval. Jenomže Napoleon jej o rok později doplnil tzv. organickými články, které církevní práva katolíků omezovaly. Naopak uznávaly kalvínský a luteránský kult. Papež organické články odmítl. Další konflikt vznikl v roce 1804, kdy Napoleon v souvislosti se svojí korunovací císařem požádal Pia VII. o pomazání a blahoslavení, tak jak to bylo učiněno v případě Karla Velikého v roce 800 a Otty I. v roce 962.

Nesoulad mezi Napoleonem a Piem VII. vyvrcholil v roce 1808: Napoleonova vojska 2. února 1808 vstoupila do Říma. Stalo se tak bez sebemenšího odporu. Papež odmítající jakékoli násilnosti dal příkaz, aby se odpor nekonal. To platilo i v následujících měsících. Nicméně obyvatelé Říma přistoupili k pasivní rezistenci vůči Francouzům a k pořádání akcí zřetelně nařízeným proti nim (např. konání

velkolepých oslav výročí, kdy Pius VII. usednul na papežský stolec (21. března). Doposud se jednalo o skromná připomenutí. Naopak snahu Napoleona nahradit jakékoli oslavy spojené s papežským Římem oslavami francouzského impéria Římané bojkotovali.

Napoleon spatřoval řešení v tom, že se Pius VII. vzdá světské vlády v Římě a odejde do některé z francouzských provincií. Nabídnut mu byl tradiční Avignon a roční apanáž šest miliónů franků. Papež odmítl. A tak se Napoleon rozhodl jednat jednostranně. Dne 17. května 1809 napsal z Vídně dekret, kterým rušil papežskou světskou vládu a Řím připojoval k francouzskému impériu. Prohlásil jej ovšem svobodným městem. Dne 10. června 1809 papež zareagoval bulou odmítající zmíněný Napoleonův postup a nechal ji vyvěsit na dveřích ústředních římských chrámů. Zasáhla francouzská vojska, ale papež ještě stačil při bohoslužbách a vyjádřeních vůči zahraničním vyslancům informovat o Napoleonově konání, které označil za typický projev Antikrista. Na základě toho vyloučil Napoleona z církve. O necelý měsíc později, v noci z 5. na 6. července byl papež na Napoleonův příkaz zatčen. Píovo věznění trvalo až do roku 1814. Nejprve, do roku 1812 byl držen v Savoně, poté ve Fontaineblau.

Na samotném počátku roku 1813, krátce po vyhnání Napoleona z Ruska, se Napoleon pokusil vztahy s papežem zlepšit. Navrhl mu jednání, jehož výsledkem by byl nový konkordát. Papež souhlasil. Jejích rozhovory byly záhy zahájeny, ale po setkání papeže s kardinály, kteří spatřovali v nové, konkordátu nebezpečí úplného podřízení francouzské a italské katolické církve Napoleonovi, ze strany papeže přerušeny. Přesto Napoleon nechal koncept nového konkordátu v únoru 1813 zveřejnit. Snažil se tím vyvolat zdání, že všestranně usiluje o zlepšení vztahu ke katolické církvi. Papeže však z jeho zaujetí nepustil. Papež na to reagoval novou bulou vylučující Napoleona z církve.

Jednání tak sice skončila nezdarem především kvůli neochotě vězněného papeže přistoupit na Napoleonův konkordát, ale Napoleon, stále ještě sebevědomý, že Evropa se točí kolem něj, hledal oporu, kde se jen dalo. Jeho mocenská pozice však rychle ztrácela na významu,

Pius VII. byl propuštěn ze svého vězení až 23. ledna 1814, v době, kdy se válečné dějství už odehrávalo jen na francouzském území.

S ohledem na spory, které měl jeho předchůdce s představiteli revoluční Francie a on s Napoleonem, neudiví, že Pius VII. patřil k horlivým obhájčům

následné restaurace. Jeho protirevoluční smýšlení souviselo i s jeho aktivitou při obnovování řádu jezuitů: zasloužil se nejprve o obnovení Tovaryšstva Ježíšova v Rusku (v roce 1801), pak v království obojí Sicílie (1804), USA, Velké Británii a Irsku pak v roce 1813. V roce 1814 nakonec bulou *Sollicitudo omnium ecclesiarum* ze srpna 1814 jezuitu opět přeměnil v řád s celosvětovou působností.

Konkordát upravující poměr mezi francouzským státem a římskokatolickou církví, na jehož základě byli duchovní placeni státem a vyšší duchovní byli vybírání ze seznamu schváleného vládou, fungoval až do devadesátých let 19. století. V poslední čtvrtině 19. století se ale stala problémem skutečnost, že církevní řády ovládaly značné množství škol. Francouzské vlády se snažily církevní vliv omezit redukcí počtu církevních škol. Vyvrcholením se stala zákon zakazující církevním řádům vyučovat. Schválen byl v roce 1904. Následkem této diskriminace byly přerušeny diplomatické vztahy mezi Francií a Vatikánem a konkordát ukončen. Diplomatické vztahy mezi Francií a Vatikánem byly obnoveny až po první světové válce. Výsledkem konfliktu se v roce 1906 stala odluka církve od státu. Stát garantoval svobodu svědomí, ale neplatil duchovenstvo. Dalším problémem bylo vlastnictví kostelů. Stát si je nárokoval pro sebe, ale byl ochoten je postoupit soukromým společnostem, které je mohly pronajímat církvi k praktikování obřadů. Církev však trvala na oprávněnosti svého vlastnictví kostelů. Neústupnost státu vedla k zavírání kostelů a paradoxním situacím, kdy se věřící ostentativně modlili před zavřenými dveřmi kostelů. Francouzský katolicismus však měl tradiční silné postavení, a tak se postupně, aniž by bylo přijato jednoznačné rozhodnutí, konflikt mezi církví a státem utlumoval tím, že kostely byly postupně otevírány a stát v době vrcholícího konfliktu používající dokonce policii k jejich střežení, toleroval obvyklý chod bohoslužeb.

Ke zvláštnostem Napoleonova potupu vůči církvím patří jeho pokus o sblížení s ruskou pravoslavnou církví. Stalo se tak v květnu 1810, kdy se Napoleon obrátil na moskevského metropolitu Platona s návrhem na hledání možností ke sblížení západní a východní církve.

Napoleonův postup vůči katolické církvi měl velký dopad na francouzskou společnost. Stále ještě v ní přežívalo značné množství věřících, a tak Napoleonův postup v nich vyvolával odpor a nedůvěru. Jeho pozice coby vynikajícího panovníka klesala.

Napoleon se však staral o klid v zemi i jiným způsobem. Např. zákonem o vzdělávání z roku 1802 vytvořil střední školy, tzv. lycea vychovávající správce, inženýry a důstojníky. Další výraznou změnu zažil francouzský vzdělávací systém v roce 1808. Došlo k jeho sjednocení – od základních škol, do kterých chodili děti rolníků, po univerzitu v čele s velmistrem. Jednalo se o centralizovanou strukturu pod přímým dohledem Napoleonovy vlády.

Napoleon v době konzulátu kodifikoval na 15 tisíc dosavadních výnosů, které byly vydány od roku 1789, a shrnul je v občanském zákoníku – *Code civil* -, který vydal 21. března 1804. Tento zákoník, jenž byl roku 1807 přejmenován na Napoleonův občanský zákoník, uznával především rovnost všech občanů před zákonem, zrušení stavovských privilegií, princip přístupu k zaměstnání na základě schopností a majetková práva. Nesankcionoval však všechny právní předpisy přijaté během revoluce. Dědická práva např. přisuzoval jen těm dětem, jejichž rodiče uzavřeli sňatek. Občanský zákoník zredukoval obrovskou směsici zákonů zděděných z minulosti na jasný zákoník, jehož 2.281 článků bylo obsaženo v jediném svazku.

Napoleon kladl velký důraz na politickou loajalitu. Za tu se dokázal bohatě odvděčit. V roce 1802 např. vytvořil řád Čestné legie a v roce 1808 dědičnou císařskou šlechtu: povýšení do ní se odvíjelo od státní (vojenské) služby. Výrazem vděku bylo rovněž jmenování do úřadu senátora. Přinášelo to s sebou vliv a skvělý plat, či odměňování nemovitostmi na územích, která si konzulát a později císařství podmanilo.

Již za konzulátu podléhal přísnému dohledu tisk: v lednu 1800 bylo zrušeno šedesát pařížských novin, nadále vycházet jich mohlo pouze třináct. V roce 1804 se jejich počet dokonce snížil na čtyři. Politická opozice byla bedlivě sledována pomocí propracovaného policejního systému pod vedením Josepha Fouchého (1759-1820). Policie směla pod jeho vedením zatýkat odpůrce režimu bez toho, že by byli odsouzeni: v roce 1814 jich tak uvěznila na 2.500. V roce 1803 byly zavedeny pracovní knížky. Bez ní nikdo nesměl dostat práci. V srpnu 1802 Napoleon zakázal dovoz britských novin, protože o něm „nevhodně“ psaly, v červenci 1803 zakázal knihkupectvím dávat do prodeje nová díla, dokud neuplynulo sedm dní od předložení výtisku cenzorovi.

Napoleon sestrojil novou soudní mašinerii, v níž se soudci a prezidenti soudních dvorů podřizovali prvnímu konzulovi, který rozhodoval o jejich jmenování i jejich služebním postupu.

Napoleonovo samodurství týkající se moci zašlo tak daleko, že se roku 1802 nechal prohlásit doživotním konzulem a roku krátce po popravě vévody Enghienského dne 20. března 1804 a vyhlášení Code civil 21. března 1804 císařem Francouzů. Přejal všechny formální atributy revoluce, včetně třibarevného praporu a uniforem, na mincích nechal razit heslo „*svoboda, rovnost, bratrství*“. Roku 1812 pochodovaly jeho jednotky u Borodina za zvuků Marseilleským. Jeho státnickou pozici však nelze definovat jako liberální, nýbrž jako protifeudální diktaturu.

3. Evropa pod vlivem francouzské revoluce a Napoleona

Francouzská revoluce představovala politickou transformaci, která měla své kořeny v politické kultuře a myšlenkách 18. století. Nezničila bohatství a moc šlechticů, ale výrazně je omezila. Odstranila překážky hospodářského rozvoje – v srpnu 1789 byly zrušeny celní bariéry a v březnu 1791 zanikly cechy. V září 1791 dali revolucionáři rovná práva Židům, v únoru 1794 byli zrovnoprávněni otroci ve francouzských koloniích.

Vypuknutí Velké francouzské revoluce v roce 1789 bylo sice klíčovým mezníkem v moderních dějinách, ale vývoj v prvních letech po pádu Bastily tomu nikterak nenasvědčoval. Francouzský převrat žádný větší rozruch na evropských dvorech ne-vyvolal. Události ve Francii se mnoha současníkům nejevily významnějšími a dramatičtějšími než například situace v Polsku, rakouském Nizozemí či Uhrách. Leckde se dokonce objevily s revolucí sympatie. Např. pruská vláda hleděla na události v Paříži v červenci roku 1789 s vlídným zájmem. Pruský vyslanec v Paříži obdržel pokyn navazovat s různými revolučními frakcemi přátelské styky. Nutno ovšem podotknout, že více než kladný postoj k některým revolučním změnám zapůsobil pruský pragmatismus. Z pruského pohledu totiž představovala francouzská revoluce příležitost k oslabení moci Habsburků v německém prostoru. Mezi Pruskem a Habsburskou monarchií se totiž od slezských válek ve čtyřicátých letech 18. století neustále zvyšovalo napětí. Pruský král Friedrich II. (1712-1740-1786) se např. v roce 1785 postavil do čela koalice německých knížat, která se vzepřela anexi Bavorska císařem Josefem II. (1741-1765-1790). Ten pak v roce 1788 vyhlásil válku Osmanské říši, což vyvolalo na pruské straně obavy z rozsáhlých habsburských zisků na Balkáně. Obdobné obavy vyvolávalo francouzsko-habsburské spojení personifikované Marií Antoinettou manželkou francouzského krále Ludvíka XVI., dcerou císaře Svaté říše římské národa německého Františka I.

Štěpána Lotrinského (1708-1745-1765) a české a uherské královny Marie Terezie (1717-1740-1780). Od francouzského revolučního režimu si Prusové slibovali, že s tímto spojenectvím skoncuje. Berlín si proto předcházal různé francouzské revoluční frakce v naději, že vytvoří protihabsburskou stranu. V tomto pruském snažení ovšem nelze přehlédnout ani ideologický moment jiného rozměru. Řada vedoucích pruských představitelů v čele s ministrem zahraničí Ewaldem Friedrichem Hertzbergem (1725-1795) se hrdě hlásila k osvícenství a dávala zřetelně najevo antipatie vůči bourbonské despocii.¹⁵

Teprve na přelomu let 1791 a 1792 se problémy vyvolané Francouzskou revolucí staly předmětem evropského zájmu. Opět však nikoli pouze kvůli Francii jako takové. Např. Prusko podepsalo v červenci 1790 v Reichenbachu dohodu s císařem Leopoldem II. o tom, že ukončí válku s Osmanskou říší a Prusko oplátkou přestane rozdmýčovat vzpuru v rámci habsburské monarchie. Habsbursko-pruský antagonismus vinoucí se kořeny k pruskému vpádu do Slezska v roce 1740 byl ukončen. Obě německé velmoci nově sledovaly mezinárodní zájmy ve shodě. Nový pruský král Friedrich Vilém II. se v návaznosti na to rozhodl zanechat jednání s francouzskými revolučními frakcemi a naopak nastolit protifrancouzský kurz. Ministr Hertzberg byl propuštěn, stejně jako i další pro francouzsky smýšlející činitelé. Důležitá role v nové diplomacii připadla královi důvěrníku Johannu Rudolfovi von Bischoffwerderovi (1741-1803), zastánci války proti revoluci. Ten v červnu a červenci 1791 vedl ve Vídni jednání s rakouskou stranou. Výsledná vídeňská konvence z 25. července 1791 se stala základem rakousko-pruského protirevolučního spojenectví. Ve Francii se tehdy zformovala skupina poslanců, brissotovci, vedená Jacquese Brissotem (1754-1793), která chápala válku jako prostředek prosazení revolučních politických cílů v širším evropském měřítku (viz výše). Mohly bychom dokonce hovořit o „vývozu“ revoluce, tedy snaze rozdmýchat světovou revoluci. Vztahy mezi Francií a ostatní Evropou tím dostaly novou dimenzi.

Zdaleka ne všichni evropští panovníci ovšem byli tehdy ještě ochotni jít do společné vojenské akce. Např. ruská panovnice Kateřina II. (1729-1762-1796) se sice v této době již vyjadřovala ostře proti revoluci, její pozornost však byla upnuta k Osmanské říši a Švédsku. Podobný byl postoj Velké Británie. A tak se protifrancouzské akce omezovaly na rakouské Habsburky a na Prusko. Ve snaze

¹⁵ Srov. Christopher CLARK, *Prusko. Vzestup železného království*. Praha 2006, s. 249-251.

podpořit francouzské emigranty – aristokraty - se jejich záminkou stalo napětí, které vzniklo ve druhé polovině roku 1791 v souvislosti s nároky německých knížat v Alsasku. Zdejší habsburská území získala Francie na základě vestfálského míru (1648). Ten však zaručoval německým knížatům některá zvláštní práva. Dekretem francouzského Ústavodárného shromáždění ze 4. srpna 1789 začaly v Alsasku platit, podobně jako v celé Francii, pouze francouzské zákony. Výsady německých knížat přestaly být respektovány. Poškození se odvolávali k císaři Svaté říše římské národa německého, tedy Josefovi II., a po jeho smrti v roce 1790 jeho následníkovi Leopoldovi II. Ten vybídl Francii k nápravě ve smyslu respektování tradičních německých práv.

Dne 27. srpna 1791 v návaznosti na vídeňskou konvenci z 25. července 1791 vzniklo rakousko-pruské prohlášení vyjadřující shodný zásadní odpor k francouzské revoluci. Dostalo jméno podle místa, kde bylo podepsáno - Pilnická deklarace (viz výše). Začínala výrokem, že panovníci Pruska a Rakouska pokládají osud svého „bratra“ – krále Francie – za „*předmět společného zájmu všech vládců Evropy*“ a žádala, aby bylo francouzskému králi co nejdříve umožněno „*působit v postavení, v němž v naprosté svobodě stvrdí základ monarchistické vlády*“.¹⁶ Prohlášení posílilo ve francouzském Ústavodárném shromáždění postavení Brissotovy proválečné frakce. Její vliv alarmující francouzskou společnost před zahraničním nebezpečím zašel tak daleko, že na přelomu let 1791 a 1792 došlo v Paříži k zesílení požadavku na zahájení války. Na druhé straně v reakci na to aliance uzavřená mezi Pruskem a rakouskými Habsburky 7. února 1792 kategoricky vyžadovala územní převody na západním pomezí Svaté říše římské národa německého. Spojenci měli nejprve získat Alsasko, z něhož část by připadla Rakousku a část Falci.

Francouzské Ústavodárné shromáždění 20. dubna 1792 v reakci na to vyhlásilo Františkovi II. jako králi českému a uherskému válku. Velitel prusko-rakouských spojeneckých sil Karel Vilém Ferdinand vévoda Brunšvicko-Lüneburský vydal 25. července 1792 deklaraci – manifest vévody Brunšvického – která tvrdila, že spojencům nejde o výboje. Proto všichni, kteří se podrobí vládě francouzského krále, budou ochráněni. Naopak zatvrzelým revolucionářům se hrozilo drakonickými tresty.

Prusko-rakouské tažení se však proměnilo v debakl. Postup byl koordinován jen s obtížemi, a tak byl bez většího vypětí francouzským vojsk 20. září 1792 u

¹⁶ Srov. Ch. CLARK, *Prusko*, s. 251.

městečka Valmy zastaven. Za zmínku jistě stojí, že bitva u Valmy byla prvním střetem, ve kterém se otevřeně postavila nepříteli jednotná francouzská revoluční armáda a že jí podařilo nepřítele zastavit.

Bitvou u Valmy začínají francouzské revoluční války, které se vymezují léty 1792 a 1802. Po nich následovalo čtrnácti měsíční mírové intermezzo, aby od roku 1804 pokračovaly boje s protifrancouzskými koalicemi v podobě napoleonských válek.

Po smrti desetiletého syna Ludvíka XVI. Ludvíka XVII. (1785-1795) 8. června 1795 se králem Francie prohlásil bratr Ludvíka XVI., pozdější skutečný král Ludvík XVIII. (1755-1814-1824). V manifestu, který vydal 24. června 1795, vyhlášoval obnovení monarchie, stavů a starého řádu a také potrestání královrahů a jejich pomahačů. Na podporu Ludvíka XVIII. agitovali rojalisté v Horním Burgundsku, Ardèche, Lozère a Haute Loire a pokoušeli se pro své cíle získat protinapoleonsky smýšlejícího úspěšného velitele generála Jeana-Charlese Pichegrua (1761-1804). Již tradičně nacházela taková agitace podporu ve Velké Británii. Její ministerský předseda William Pitt mladší a řada dalších britských státníků [např. ministr války William Wyndham Grenville (1759-1834)] se obávala expanze francouzské revoluce, a proto ostře proti ní brojila. Minimálně od roku 1793 rovněž podporovala francouzské rojalisty, kteří po porážce jejich protirevolučních povstání ve Vendée, k nimž došlo v průběhu roku 1793, uprchli právě do Velké Británie.

Za podpory Britů se rojalisté, které zorganizoval baron Francois Charette de la Contrie (1763-1796), jenž uzavřel s Brity tajnou dohodu o podpoře emigrantských rojalistů, vylodili na poloostrově Quiberonu: dne 27. června 1795 připlula britská flotila s 3.600 emigranty (v různých pramenech založených především na vzpomínkách se ovšem uvádí až pět tisíc) rozdělenými do pěti regimentů. Britové předpokládali, že se k nim přidá až 90 tisíc místních obyvatel, které považovali od rojalistického povstání ve Vendée v březnu až říjnu 1793 za přirozenou oporu rojalistů. Francouzská republikánská armáda vedená generálem Lazarem Hochem (1768-1797) však útok odrazila, 21. července 1794 dosáhla vítězství a podle platných zákonů zajaté emigranty popravila [velitele markýze Charlese Francois de Sombreuila (1725-1794), další tři šlechtice, 11 kněží a dalších 750 osob]. Odražená invaze rojalistů oživila na poloostrově republikánské smýšlení.

Přes veškerou osvoboditelskou rétoriku se Francouzi po bitvě u Valmy rychle pustili do dobývání. Brissotovské heslo „*Mír chýším – válku palácům*“ brzy vzalo za

své. Expanze se dala „*hlava ne hlava*“. Výnos o bratrství z 19. listopadu 1792 sice sliboval utlačovaným Evropanům francouzskou pomoc, ale jejich půda a majetek poskytl francouzské armádě, která právě napadla Porýní a Belgie, potřebné peníze a zásoby. Další výnos z 15. prosince 1792 již rušil na dobytých územích panské povinnosti, obsahoval však i požadavek zaplacení nákladů za francouzskou okupaci.

V reakci na francouzský postup se začala formovat první protifrancouzská koalice. Tvořily ji Prusko, Rakousko, Nizozemí a Velká Británie. Členem bylo rovněž Rusko, nikterak aktivně se však nezapojovalo. Velká Británie měla obavy z šířící se popularity revolučního výnosu z 19. listopadu 1792. V samotné Velké Británii se totiž pod jeho vlivem šířilo hnutí, které žádalo parlamentní reformu. Ale osobnost krále byla i přes parlamentní systém považována většinou britské společnosti za nedotknutelnou. Po popravě francouzského krále Ludvíka XVIII. v lednu 1793 tak přece jen převážilo protirevoluční smýšlení. Britská veřejnost začala považovat válku s Francií za boj proti národu královrahů.

Na počátku roku 1793 se projevila v boji s koalicí vojenská slabost Francie. Ta společně s jejími vnitřními potížemi umožnila na jaře roku 1793 dílčí úspěchy spojeneckých sil. O půl roku později se však začala situace měnit. Předchozí zoufalé postavení Francie si vynutilo vznik nového způsobu válčení. Jeho základem byl dekret ze srpna 1793, kterým byla zavedena všeobecná branná povinnost. V dekretu se oznamovalo, že všichni Francouzi jsou ve stálé permanenci pro službu v armádě. Do jara příštího roku tím měla Francie ve zbrani přes 750 tisíc mužů. Předrevoluční Francie přitom disponovala armádou 160 tisíc, pruská armáda za Friedricha II. (1712-1786) 200 tisíc mužů.

Tak velká armáda si však vyžadovala změny v zásobování, a to jak potravinami, tak oblečením, obuví, zbraněmi a střelivem. Jejich výrobě pro armádu mělo být nově podřízeno celé francouzské hospodářství. Přední francouzský politik Lazare Carnot (1753-1823) sestavil plán válečného hospodářství založený na strachu z gilotiny. Všechna úroda, kromě podílu, který byl označen za nezbytný pro místní spotřebu, se rekvírovala. Veškerá doprava a průmyslová výroba byly znárodněny a použity pro potřeby války. Díky tomu se dostavily úspěchy. Nepřátelé byli během dvanácti měsíců z francouzského území vytlačeni. Následně měla být francouzská armáda demobilizována. To však mohl být pouze dlouhodobý proces, jinak by to znamenalo uvést Francii do stavu chaosu. Stejně tak nebylo možné, aby armáda dlouhodobě žila na úkor Francie. Jedinou možností se tedy stala expanze a dobytá válka. Ta byla

zahájena během zimy přelomu let 1794 a 1795: Francouzi vstoupili do Nizozemí, kde přiměli k podpisu mírové smlouvy a k nastolení republikánského zřízení nakloněného Francii Holanďany. Tím dali vzniknout první z později mnoha svých „sesterských republik“. Pak v říjnu 1795 anektovali Belgii. K tomuto druhému kroku Francii napomohlo vystoupení Pruska z koalice na základě prusko-francouzské Basilejské dohody z 5. dubna 1795. Z pruské strany šlo o velmi pragmatický krok. Prostřednictvím druhého a třetího dělení Polska rozloha Pruska vzrostla o třetinu, na 300 tisíc km² a počet obyvatel se zvýšil z 5,5 miliónu na 8,7 miliónu. Expanzivní záměry Friedricha Viléma II. tím byly zcela naplněny. Friedrich Vilém II. jako realistický politik si uvědomoval, že další rozšiřování pruského území by již bylo nad jeho možnosti.

Další výboje však byly i nad síly stávajícího francouzského velení. A tak francouzská armáda v německém prostoru „zamrzla“. Napoleon stále ještě „pouze“ v pozici velitele vnitřní armády, tehdy prohlásil: *„Vojáci! Jste špatně živeni a skoro nazí. Vláda vám hodně dluží, ale nemůže pro vás nic udělat. Vaše trpělivost a vaše odvaha vás ctí, ale nepřináší vám ani povýšení, ani slávu. Zavedu vás do nejúrodnějších krajín na světě. Najdete tam velká města, bohaté provincie... najdete tam čest, slávu a bohatství.“*¹⁷ Pochopitelně nejen tento výrok přivedl Konvent k rozhodnutí jmenovat Napoleona Bonaparta vrchním velitelem nově ustavené Italské armády. Napoleon totiž před Konventem prosadil plán boje s piemontskými a rakouskými jednotkami v Itálii, následného přechodu přes Alpy a rozhodného boje s rakouskou armádou na území Habsburské říše. Tím měl být zlomen odpor císaře Svaté říše římské národa německého chápaného ve Francii jako zarputilého nepřítele všeho revolučního.

První část Napoleonova plánu se zdařila. Rakouské i Piemontské vojsko bylo záhy poraženo. Napoleon mohl nechat žít svoji armádu na úkor drancování a do Paříže oznámit, že splnil úkol, jehož prostřednictvím bude díky kontribucím italských států odvrácen francouzský státní bankrot. Mnohé z toho, čeho dosáhl, však bylo učiněno na úkor porušení obvyklých vojenských konvencí. Např. Francouzi obsadili Peschieru, která patřila neutrálním Benátkám. Naopak k dodržování válečných tradic patřilo Napoleonovo odvážení uměleckých děl a pokladů do Paříže.

Řada evropských zemí pochopila, že nejde pouze o Itálii, a Napoleonovi se proto rozhodla postavit na rakouské straně. Ta mezi červencem 1796 a lednem 1797 podnikla proti Napoleonovi tři velké ofenzívy. K Napoleonovým problémům

¹⁷ Srov. Corelli BARNETT, *Bonaparte*. Praha 2005, s. 41.

způsobeným habsburskými útoky se přidružila v oblasti, kterou Francouzi okupovali, vzpoura. Bonaparte vydal nařízení, aby vůdci vzbouřenců byli okamžitě postříleni, vesnice, které je ukrývaly vypáleny a aby byla do francouzských pozic odváděna rukojmí. Za pomoci takových drakonických opatření vzbouření potlačil. Současně využil podpory, která se mu dostávala od části italského obyvatelstva, která jej vítala jako osvoboditele. V září 1796 na jeho pokyn vyhlásila hlavní správa Lombardie konkurs na odborné pojednání na téma: Jaký typ svobodné vlády by nejvíc prospěl Itálii. Od října 1796 do března 1797 se konalo několik kongresů zástupců měst a legací, které Napoleon vyvázal z papežské svrchovanosti. Jejich výsledkem se stalo ustavení Zapádké republiky. Ta se však o necelý měsíc později, v červenci 1797 stala součástí mnohem širší Cisalpínské republiky.¹⁸ Pro obě tyto republiky Napoleon v době mezi leobenským příměřím a campoformijským mírem zkoncipoval ústavy. Vycházely ze stávající francouzské ústavy, podle níž měla být vláda svěřena lidu. V souladu s instrukcemi Direktorია však v praxi tuto moc vykonával Napoleon – po dobu, po kterou bude nezbytná francouzská přítomnost.

S obrovským vypětím sil Napoleon rakouské ofenzívy odrazil a získal v únoru 1797 lombardskou Mantovu. Tím se mu otevřela cesta ke vpádu do Rakouska. Ještě v únoru jej tímto úkolem pověřilo Direktorium. Napoleon vstoupil přes Brixen a Brennerský průsmyk do Tyrol a směřoval přes Villach a Klagenfurt k Vídni. Dne 7. dubna zažádali Rakušané o příměří a o 11 dní později podepsali ve štyrském městě Leobenu předběžnou mírovou dohodu, po níž následoval v říjnu 1797 mír v italském městě Campoformiu ležícím v provincii Udine. Vídeň jí vyměnila Rakouské Nizozemí za Benátsko a Salcbursko a uznala francouzské výboje do německého Porýní. Bylo také dohodnuto, že o důsledcích francouzských anexí pro Svatou říši římskou národa německého bude jednáno přímo mezi Paříží a zástupci jednotlivých říšských území. Tedy již nikoli s císařem jako představitelem celku. Vyjednávání pak začala v listopadu 1797 v německém Rastattu, aby skončila *Zprávou hlavního říšského*

¹⁸ Zapádká republika se stala součástí cisalpinské republiky 9. července 1797. K cisalpinské republice patřila Lombardie, Romagna a část švýcarského kantonu Graubünden. Dohromady se jednalo o území o celkové rozloze 42 450 km² s 3,5 miliony obyvatel. Republiku řídilo pětičlenné, Napoleonem jmenované direktorium. Jeho sídlem byl Milán. Po ústupu revolučních francouzských vojsk z Milána v roce 1799 se Zapádká republika rozpadla, ale po bitvě u Marenga ji Napoleon obnovil a mírem v Lunéville ji (1801) ji Rakousko uznalo. Roku 1802 Napoleon přeměnil cisalpinskou republiku v Italskou republiku tvořenou 13 departamenty s novou ústavou. Italská republika se stala roku 1805 královstvím zrušeným a rozděleným na vídeňském kongresu 1814-1815. Cisalpinská republika nikdy neměla skutečnou svobodu. Stejně jako ostatní „sesterské republiky“ nepřestala být vojensky okupovanou zemí povinovanou neustálými rekvizicemi, daněmi, loupením uměleckých děl.

výboru, zveřejněnou v Řezně 27. dubna 1803. Nejvíce tím získalo Bádensko: ztratilo sice 440 km² ve prospěch Francie, ale bylo odškodněno více než třemi tisíci km² na úkor biskupství Špýr, Štrasburk, Kostnice a Basilej. Velké zisky obdrželo rovněž Prusko, které však naopak přišlo v Porýní přibližně o dva a půl tisíce km² se 127 tisíci obyvatel.

Napoleon se vrátil do Paříže a při veřejné slavnostní ceremonii předal Direktoriu podepsanou campoformijskou smlouvu. Za zásluhy o Francii byl Napoleon štědře odměněn. Mj. členstvím v matematické sekci francouzské akademie věd.

Mír v Campoformiu a s ním spojený růst francouzské moci na Apeninském poloostrově vedl k vytvoření dalších sesterských republik: v únoru 1798 vznikla Římská republika, v březnu 1798 Helvétská (Švýcarská) a v lednu 1799 Parthenopská (Neapolská) republika. V době, kdy byly tyto sesterské republiky ustanoveny, již Napoleon směřoval do Egypta. Za svůj zrod vděčily obnovenému nepřátelství s papežem a neapolskými Bourbony.

Francouzská vítězství nebyla pouze důsledkem změn, které se odehrávaly ve Francii. Jedním z důvodů porážky koalice byla strategie uplatňovaná Velkou Británií podle vzoru předchozích konfliktů. Vycházela z předpokladu, že Francouzi budou vázáni na kontinentě, Britové je porazí na moři a v zámoří a Paříž jako izolovaná od obchodu bude nucena uzavřít mír. Jenomže Britové špatně odhadli francouzské síly. A tak museli strategii přehodnotit ve smyslu, že k porážce Francie povede pouze silná koalice. Aby se pak nemohla Francie vrátit na mocenské výslunní, Britové již v roce 1793 uvažovali o pravidelném zasedání zástupců velmocí, které by dohlížely na udržení dosaženého stavu. Britská představa o koalici a následném kontrolním zasedání vycházela z úvahy o úzké spolupráci se třemi „*východními*“ velmocemi – Rakouskem, Pruskem a Ruskem. Rusko přitom hrálo v britských kalkulacích zvláštní roli. Britové nechtěli připustit jeho mocenské posílení, chtěli jej však využít jako francouzskou účinnou protiváhu. Za to byli Britové ochotni tolerovat ruské výboje do Asie a severní Evropy (tzv. Severní svaz) a poskytnout Rusku finanční subsidií na vydržování velké armády.

Členy nové protifrancouzské koalice, kterou nakonec Velká Británie zformovala, se staly kromě ní a Ruska také Rakousko, Prusko, Osmanská říše, Neapolsko a Portugalsko. Členy však opět nespojovala žádná univerzální koaliční smlouva, ale jen řada separátních dohod s Velkou Británií. Dokonce neexistovala ani

dohoda mezi páteří koalice, Velkou Británií a Rakouskem. Tato skutečnost předjímala rozpory, které se v následných střetech členů koalice s Francií, projevíly.

Campoformijský mír byl ilustrací Napoleonova řešení mezinárodních sporů silou zbraní a důkazem Napoleonovy agresivní politiky vývozu revoluce cestou zakládání satelitních „sesterských“ republik, např. Mohučské republiky vyhlášené v roce 1792, Batávské republiky v Nizozemí vyhlášené roku 1794, Ligurské a Cisalpinské republiky v Itálii vyhlášené roku 1797, Helvétské republiky ve Švýcarsku vyhlášené roku 1798, Římské republiky v papežském státě vyhlášené téhož roku a Parthenopské republiky v jižní Itálii. V roce 1804 byla většina „sesterských“ republik přeměněna v monarchie pod vládou Napoleonových příbuzných či předních vojevůdců.

Podepsáním campoformijské smlouvy uzavřela francouzská republika mír se všemi svými nepřáteli v kontinentální Evropě. Jediný stát, se kterým válka pokračovala, byla Velká Británie. Součástí dalšího střetu s Velkou Británií se stalo tažení do Egypta. Jeho ovládnutí mělo zničit základy britského blahobytu – obchod s a v Indii a Orientu. Byl to projekt, o němž se uvažovalo již za francouzského starého režimu. Direktorium o jeho naplnění rozhodlo na začátku března 1798. Napoleon byl vzápětí jmenován vrchním velitelem východní armády, která měla tento úkol splnit. A tak se opět s plnou vervou vrhl do jeho naplnění. V květnu 1798 vyplul se 300 dopravními loďmi, 14 bitevními a 13 fregatami a celkem 29 tisíci vojáky do Středozemního moře. Na počátku června přistál u ostrova Malty, který měli v držení johanité (řád Maltézských rytířů). Poté co zde zrušil všechny náboženské řády, zavedl nové administrativní, daňové a vzdělávací systémy a pokračoval k Egyptu, jehož dosáhl ke konci června 1798. Spěchal, protože měl v zádech britské loďstvo vedené admirálem Horatiem Nelsonem (1758-1805).

Záhy po přistání v Egyptě Napoleon obsadil Alexandrii a v několika bitvách porazil egyptské mamelucké jízdy, aby vzápětí vstoupil do egyptského centra Káhiry. Jedenáct dní po Napoleonově vstupu do Káhiry rozdrtil Nelson Napoleonovu flotilu kotvící v Abúkírském zálivu. Francouzi tím na dobytém egyptském území uvízli. Hladověli a žíznil. Aby Napoleon předešel totálnímu rozkladu své armády, pověřil význačné vědce, kteří jeho výpravu v hojném počtu provázeli, průzkumem místních zdrojů s ohledem na výrobu střelného prachu, vaření piva bez chmele a vyčištění vody v Nilu. S tím souviselo také Napoleonovo založení egyptské Akademie věd jako obdoby francouzské Akademie věd. Cílem všech Napoleonových vědeckých projektů bylo učinit

z armády zcela samostatnou a samozásobitelnou jednotku. Jenomže záhy začaly mezi místním obyvatelstvem propukat lokální vzpory motivované odporem k „neznabohům“, kteří přišli zničit základy islámské víry. Napoleon se opět upřel k teroru – k popravám a vypalování arabských vesnic.

V reakci na Napoleonovy dragonády vyhlásil 2. září 1798 Francii válku turecký sultán. Napoleon se s ním nechtěl utkat na egyptském území, rozhodl se jít mu naproti přes Sinajskou poušť s cílem bojovat s ním na území Sýrie. Cestou se však jeho armáda vyčerpala a utrpěla v menších střetech neúspěchy. Zasažená morem, obtížena raněnými a vyhladovělá se vracela stejnou cestou, palestinským územím do Egypta. Nakonec však přece jen vše dopadlo pro Francouze dobře. Dne 25. července 1799 Francouzi porazili armádu Osmanské říše, kterou v Abúsíru vylodily britské a turecké lodě.

Z anglických novin, které vezly britské posádky, se Napoleon dozvěděl, že rakouská a ruská armáda ušetřily Francii na italském území zdrcující porážky a že Francie směřuje k další politické krizi vyvolané zejména rojalistickými vzbouřenci. Francie se navíc opět potácela na pokraji bankrotu. Napoleon se proto rozhodl vrátit do Francie. Ráno 22. srpna 1799 opustil východní armádu a vydal se z Egypta v doprovodu pěti vybraných generálů do Paříže. Tam se kolem něj vytvářela aureola. Paříž k němu obdivně vzhlížela a mluvila o něm jako o muži, který by mohl zachránit republiku. To umožnilo Napoleonovi sblížení s významným politikem Emanuele Josephem Sieyèsem (1748-1836), který připravil plán státního převratu, jímž měla být omezena moc dvou zákonodárných sněmoven ve prospěch silné výkonné moci.

V noci z 18. na 19. brumairu roku VIII revolučního kalendáře (z 9. na 10. listopadu 1799) Napoleon naposledy přenocoval ve svém skromném bytě v rue de la Victorie. Následujícího dne se přestěhoval do Lucemburského paláce a v únoru 1800 pak do královského paláce v Tuileriích. Napoleonova moc se stala duchovním dědictvím Direktorია včetně představy, že je záslužné vést výbojnou válku na úkor druhých zemí. Ačkoli byl v pozici diktátora, prováděl opatrnou, ale obratnou politiku, jejímž výsledkem se sta-la podpora zleva i zprava.

Mezi první kroky Napoleona patřilo zrušení zákona o rukojmích, na jehož základě mohli být příbuzní rojalistických emigrantů drženi ve vězení, a propuštění mnoha politických vězňů. Napoleon ihned zavedl pravidelná týdenní zasedání, aby měl přehled o práci v různých departamentech. Každý ministr mu musel každou noc

předkládat zprávy, jež se týkaly stavu ozbrojených síl, občanských záležitostí, zákona a pořádku, bezpečnosti, morálky a veřejného mínění.

Všemu však dominovaly otázky války a míru. Věděl, že státní pokladna je prázdná a jakákoli válka ji ještě více zadlužuje. Vskutku proto chtěl mír. Nehodlal jej však uzavřít za každou cenu. Chtěl jej získat na základě vlastních podmínek. S názorem, že mír musí posílit jeho postavení, zaslal Velké Británii a Rakousku výzvy k uzavření míru. Výzvy se nedočkaly žádné odezvy. A tak s tvrzením, že Velká Británie usiluje o zničení francouzské prosperity, zahájil přípravy na nové tažení. Dobře si uvědomoval, že předchozí porážka Francie měla počátek ve skutečnosti, že se ruský car Pavel I. (1754-1796-1801) po krátkých jednáních přiklonil na stranu Rakouska a vyslal do Itálie početné vojenské jednotky vedené vynikajícím vojevůdcem Alexandrem V. Suvorovem-Rymninským (1729-1800). Rusko se tím stalo členem druhé protifrancouzské koalice evropských mocností bojujících v roce 1799 s francouzskými vojsky na území Itálie a Švýcarska. Suvorov v dubnu 1799 porazil Francouze v bitvě u italského města Moreaua ležícího na řece Adiži a záhy obsadil centrum Cisalpské republiky Milán. O měsíc později se dostal do Turína a vytlačil Francouze z celé severní Itálie. Suvorov pak hodlal postupovat na jih, ale to mu spojenci nedovolili. Obávali se rychlého růstu ruského vlivu v italském prostoru. A tak jej raději vyslali do švýcarských kantonů, kde se měl setkat s dalšími ruskými oddíly vedenými generálem Ivanem N. Rimským-Korsakovem (1754-1831). Suvorov kvůli tomu, aby se s nimi sešel, musel absolvovat velmi náročný přechod přes Alpy. Stál mnoho životů. Byla to jedna z kapek, která přilila olej do ohně, v němž se naplno rozhořely spory mezi Ruskem a rakouskými Habsburky. Následkem tohoto sporu Rakušané ponechali Suvorovova vojska bez pomoci. Ruský car Pavel I. v reakci na to svá vojska neprodleně z Itálie a Švýcarska odvolal zpátky do Ruska. Tím 22. října 1799 ostentativně z koalice vystoupil a tím učinil konec druhé protifrancouzské koalici. Do bojů proti Francii Pavel I. tehdy poskytl více než 40 tisíc vojáků.¹⁹

Napoleon při přípravě nového tažení využil vystoupení Ruska z koalice a soustředil síly (především nově zformovanou tzv. Záložní armádu) na lombardskou pláň. Po složitých operacích a řadě menších střetů si vítězstvím u italského Marenga v červnu 1800 opět otevřel cestu k dobytí italského poloostrova. Obsadil města v severní Itálii. Válka s druhou koalicí skončila v prosinci 1800 bitvou u bavorského

¹⁹ Srov. Oleg MICHAJLOV, *Suvorov*. Praha 1986, s. 279-285.

Hohenlindenu. Po ní následovalo v únoru 1801 uzavření francouzsko-rakouské smlouvy v Lunéville. Napoleon jí donutil rakouské Habsburky k uznání existence samostatných italských republik, francouzské Helvetské republiky a svého zisku Belgie a levého břehu Rýna.

V říjnu 1801 Napoleon uzavřel příměří s Velkou Británií. Dojednáním závěrečné mírové smlouvy byl za britskou stranu pověřen lord Charles Cornwallis (1738-1805), který měl záhy po obdržení pověření do Paříže dorazit. Cornwallis však s cestováním otálel, a tak smlouva s Velkou Británií byla nakonec podepsána až 25. března 1802, a to ve francouzském Amiensu. Napoleon si o lunévillské ani amienské smlouvě rozhodně nemyslel, že zajistily mír „na věčné časy“. Přesto tvrdil, že jimi konečně, po desetiletém válčení, Francii zajistil klid a mír. Vždyť, alespoň podle smluv, měl na své straně všechny mocnosti. I Rusko.

Otázka orientace Ruska byla pro Napoleona vždy kruciální. Dlouhodobě si uvědomoval, že je rozhodně výhodnější mít Rusko na své straně, než proti němu bojovat. V prosinci 1800 proto proběhlo jednání ruského vyslance, bývalého švédského dvořana generála Georga Sprengportena (1740-1819) s Napoleonem. Výsledkem se stal návrh smlouvy o spolupráci prvního konzula Francie Napoleona a ruského cara-imperátora Pavla I. Smlouva byla pro Francii i Rusko výhodná. Skýtala totiž možnost bilaterálního dělení světa. Smlouva sice do Pavlovy smrti v březnu 1801 podepsána nebyla, ale ani Pavlův nástupce na carském trůnu Alexandr I. (1777-1801-1825) zpočátku neuvažoval o tom, že by vstoupil s Napoleonem do konfliktu. Dokonce s ním, podobně jako Velká Británie v Amiensu, podepsal mírovou dohodu. Až mimořádná diplomatická aktivita britských diplomatů a naopak neochota k ústupkům ze strany Napoleona vůči Rusům způsobily, že Alexandr I. po roce 1803 Rusko znovu postavil na stranu protifrancouzské koalice.

Kořeny třetí protifrancouzské koalice opět tkvěly v britsko-francouzských rozporech. Ty vyvrcholily 18. května 1803 britským vyhlášením války Francii. Napoleon oplátkou za to začal připravovat invazi na ostrovy. Dříve ale než ji uskutečnil, se ve snaze stvrdit francouzskou dominanci v Evropě nechal roku 1804 korunovat a prohlásit císařem Francouzů. To předznamenalo zánik Svaté říše římské národa německé-ho v roce 1804 a roku 1806 vznik rakouského císařství.

Alexandr I. krátce po svém nástupu na trůn dospěl k názoru, že stávající mocenská konstelace gradujících sporů mezi Francií a Velkou Británií, jakkoli krátkodobě utlumená mírovými smlouvami, je vhodným prostředím pro zvýraznění

mocenského postavení Ruska a jeho vlivu jak v Evropě tak mimo ni. V prvních měsících svého vládnutí na jedné straně ještě jednal s Napoleonem a na druhé straně si prostřednictvím svých diplomatů připravoval půdu k jednání s Velkou Británií. V tomto rámci dával najevo, že čelit Napoleonovi je možné jen novým velkým soustředěním sil. Od spolupráce s Velkou Británií si sliboval pozitivní výsledek ve smyslu jejího snazšího souhlasu s mocenskými aspiracemi než v případě Francie. Využil navíc momentálního oslabení Velké Británie způsobené jejími neúspěchy ve střetech s Francií a předložil jí prostřednictvím svého zvláštního vyslance Nikolaje N. Novosilcova (1768-1838) nabídku na zcela nové uspořádání mezinárodních vztahů. Jednalo se o jakýsi plán kolektivní bezpečnosti, který vytvořil společně s okruhem svých nejvěrnějších poradců sdružených do tzv. Neveřejného výboru, jehož členy kromě zmíněného Novosilcova byl rovněž Adam J. Czartorysky (1770-1861), Pavel A. Stroganov (1772-1817) a Viktor P. Kočubej (1768-1834).

Alexandr společně s Novosilcovem uvažovali i o tom, co se bude dít po porážce Napoleona. Hledali z napoleonských válek poučení k tomu, aby našli prostředek k řešení mezinárodních konfliktů v životě evropských národů. A domnívali se, že jej našli: v podobě „kodexu mezinárodního práva“, který měl garantovat malým i velkým státům (nikoli národům) spolehlivou ochranu před jakýmkoliv agresorem. Státy, které by se k danému kodexu připojily, mohly (ale také musely) vstoupit do války až po rozhodnutí zprostředkovaném nezávislými státy. Garantem nového mezinárodního pořádku se měly stát právě Rusko a Velká Británie. Tímto způsobem Rusko chtělo v Evropě vytvořit jedinečné společenství – jakýsi „možný předobraz budoucího spravedlivého mírového uspořádání“.²⁰

Jako oficiální důvod vzniklého návrhu byla Alexandrem a Novosilcovem uváděna snaha po dosažení trvalého míru („míru na věčné časy“) a politické jednoty evropských států. Ve skutečnosti však car a jeho nejbližší poradce a vyslanec Novosilcov usilovali o ochranu ruské hranice a současně o vyřešení vnitřních problémů impéria. Stále častěji dávali najevo, že mezinárodní a vnitřní politika jsou úzce provázány, že bez „patříčného“ mocenského významu nebude Rusko ani vnitřně jednotné. Zároveň si ovšem byli vědomi, že bez podpory nebo alespoň bez tichého souhlasu Velké Británie, bude spolek nereálný a tudíž i v něm bude nereálné předjímané mocenské postavení Ruska.

²⁰ Aleksandr A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona: rossijsko-britanskije otnošenija v epochu napoleonskich vojn.* Moskva 2005, s. 19.

Britský ministerský předseda Wiliam Pitt mladší (1759-1806) ve snaze carovi se vlichotit s velkou chutí a zájmem naslouchal carovu návrhu, který nepočítal se statusem quo v Evropě, nýbrž načrtával kontury nového mocenského systému založeného na nové, byť i zatím pouze virtuálně, vzniklé situaci 19. století. Důvodem byla skutečnost, že kdežto Rusové měli velkou pozemní armádu, Britové nikoli. Vize Alexandra a Novosilcova mu byly natolik sympatické, že se dokonce rozhodl jim v lecčems vyjít vstříc. Nikoli však v tom nejpodstatnějším: v nároku Ruska a dalších významných velmocí uplatňovat zasahování do vnitřní politiky jednotlivých evropských států.

Wiliam Pitt mladší ve svém návrhu nejprve požadoval porážku Napoleona, a teprve poté byl ochoten přistoupit k jednání o principech uspořádání poválečné Evropy. V otázkách jakýmkoli způsobem se dotýkajících zájmů Velké Británie premiér vytrvale odmítal všechny ruské nabídky. Nesouhlasil ani se společným vedením větších vojenských operací na kontinentě a příkaz k vylodění britských jednotek se rozhodl vydat až po ústupu francouzských sil z pobřeží. Jediný a určující zájem předseda vlády spatřoval v ochraně vlastní země před Napoleonovou agresí. Carův projekt chápal jen jako určitou možnost postavit se francouzskému tlaku. Nehodlal se vzdát politiky rovnováhy sil zakotvené ve Velké Británii již od 17. století.²¹

V zájmu podepsání oboustranné vojenské a politické dohody byl Alexandr I. nucen slevit ze svých požadavků. Prvořadým cílem se přece pro obě země stala porážka nepřítele a původce mezinárodní nestability – Napoleona. I přesto Alexandr I. nepřestával vyžadovat vyslání britských vojsk na kontinent. Byl přesvědčen, že pouze rovnoměrný vklad všech spojenců do války bude garancí rovného poválečného spojení.

Stejně tak vytrvale jako Alexandr I. naléhal, Pitt mladší vojenskou účast své země v konfliktu odmítal. Kromě ušlechtilé snahy zmařit co nejméně lidských životů, existoval pro jeho postoj ještě jeden důvod, s oblibou zdůrazňovaný zvláště ruskými

²¹ Ruský historik Alexandr A. Orlov se domnívá, že pokud by Londýn ruskému návrhu vstříc vyšel, získané příjmy mohly pozvednout domácí průmysl a realizovat produkci i na dosud málo zavedených evropských východních trzích (Kyrgyzské stepi, Střední Asii, Afghánistán, severní a západní provincie Číny, Japonsku atd.). Srov. A. A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona*, s. 15. Dále uvádí: „Ještě s daleko menším ohlasem musel Alexandr I. počítat v habsburské monarchii a Prusku. Habsburkové vždy usilovali o zachování celistvosti mnohonárodnostní monarchie a Prusko se vydalo cestou rozšiřování svého teritoria s cílem zajistit si první místo mezi německými zeměmi. Proto i nadále veškeré pokusy o dosažení dohody v tomto směru adresoval car za průplav La Manche.“

historiky. I přesto, že země měla mezi léty 1804 – 1805 početnou pozemní armádu (160 – 180 tisíc, nepočítaje v to koloniální části britského impéria) a mohla tak značně rozšířit řady spojeneckých vojsk, omezovaly ji její schopnosti. Důvody objasnil např. britský politik a historik George Macaulay Trevelyan (1876-1962): „*Anglie se domnívala, že dokud bude aktivní její námořnictvo, může bez jakékoliv újmy a nebezpečí ignorovat armádu*“²². Panování antimilitaristické nálady ve společnosti podmiňovaly ekonomické zájmy většiny obyvatel, považující výdaje na pozemní armádu za zcela zbytečné.²³

Napoleon roku 1804 hned dvakrát vážně popudil evropské dvory. Jednak nechal zavraždit vévodu d'Enghien, v pořadí třetího pretendenta na francouzský trůn z rodu Bourbonů, a jednak se korunoval císařem, přičemž svým jednáním během korunovace výrazně ponižil papeže. O rok později se nechal jmenovat králem italským, čímž zhatil naděje rakouského dvora na opětovné získání dominantního postavení na Apeninském poloostrově.

Pro Rusko bylo nepříjemné Napoleonovo sblížení s Osmanskou říší, zejména kvůli strategickým bodům, průlivům Bospor a Dardanely. A tak Alexandr vznesl protest vůči zavraždění vévody d'Enghien. Napoleon kontroval připomínkou Alexandrova podílu na zavraždění jeho otce Pavla I. To byla nesmírná urážka. A tak navzdory rozporům a odlišnostem názorů na danou situaci Alexandr souhlasil s tím, aby William Pitt mladší sestavil projekt rusko-britské spolupráce a v lednu 1805 jej oficiálně předal ruskému vyslanci v Londýně Semjonu R. Voroncovovi (1744-1832). Následný podpis britsko-ruské konvence v Sankt-Petěrburku 11. dubna 1805 byl výrazně podpořen Napoleonovým náhlým vpádem do severní Itálie. Přes nesrovnalosti v otázce přítomnosti britských vojsk na Maltě a množství subsidií pro habsburskou monarchii byl tento dokument jedním z nejrozsáhlejších a nejvýznamnějších sjednocujících států proti Francii. Během dvou měsíců se tak vytvořila koalice Velké Británie, Ruska a habsburské monarchie podporovaná britským subsidiem.

²² George M. TREVELYAN, *Socialnaja istorija Anglii (L'histoire sociale de l'Angleterre du Moyen Age à nos jours)*. Moskva 1959, s. 507.

²³ Ruský historik A. A. Orlov například uvádí ironický výrok německého kancléře Otty von Bismarcka o tom, že v případě vylodění Britů v Německu, vyšle policejní sbor, aby je zajal. Srov. A. A. ORLOV, *Sojuz Peterburga i Londona*, s. 22.

Napoleonova Velká armáda stanula v síle 120 tisíce mužů na pobřeží lamanšského průlivu. Cílem byla expanze na ostrovy. Británie žádala spojení o pomoc. První zareagovala rakouská armáda vedená generálem Mackem.

Toto spojení vycházelo ze zkušeností předchozích koalic. Jeho vojenská síla byla značná, oslabovaly jej však vnitřní neshody. I po připojení Švédska a Osmanské říše trvaly četné komplikace. Za jednu z nejdůležitějších lze považovat neúčast Pruska, Dánska a Španělska. Vztahy hlavních aktérů – Ruska a Velké Británie – také soulad a ochotu ke spolupráci postrádaly. I přesto, že jeden druhého potřebovaly, ovlivňoval jejich vztah do značné míry obraz vzájemného soutěžení a rivality, který se vytvářel a umocňoval během 18. století. Alexandr I. vytrvale žádal od Pitta mladšího plnou finanční i vojenskou podporu, ten se naopak domáhal shromáždění slibované armády. Nicméně i Britové si uvědomovali, že bez ruské pomoci je úspěch nad Napoleonem nemožný. A tak britští diplomaté opakovaně ujišťovali Alexandra I. v nenahraditelnosti Ruska při plnění misijní úlohy zachránit Evropu před dobyvatelem v podobě Napoleona. Zdánlivě marginální myšlenka natolik utkvěla v hlavě Alexandra a jeho pokračovatelů, že víra v misijní úlohu Ruska se stala součástí oficiální doktríny ruské zahraniční politiky po celé 19. i 20. století. Jen v nepatrně pozměněné podobě ji dokonce využili pro svoje mocenské aspirace bolševici (sovětští komunisté).

V této zajímavé situaci třetí protifrancouzská koalice na podzim 1805 vystoupila proti Napoleonovi, který však také nezůstal osamocen. Na jeho stranu se postavilo Španělsko, Bavorsko, Württembersko a Bádensko a tzv. sesterská království. Velkou Británii provázely i nadále strach z připravované francouzské invaze přes průliv La Manche. Země naplnila všechny své síly a veškeré naděje na obranu směřovala již tradičně k námořnictvu. To ani tentokrát nezklamalo a pod vedením viceadmirála Horatia Nelsona (1758-1805) rozdrtilo 21. října 1805 francouzsko – španělskou spojeneckou flotilu v jedné z nejznámějších námořních bitev - u mysu Trafalgar. Francie pozbyla téměř veškeré námořnictvo a Velká Británie tímto vítězstvím opět potvrdila svoji neotřesitelnou pozici námořní velmoci.²⁴

Zcela jiná však byla situace na pevnině. Rakouskou armádu generála Karla Macka von Leiberich (1752-1828) Napoleon ji obklíčil v jižním Německu a porazil 20. října 1805 v bitvě u Ulmu. Pro protinapoleonskou koalici to byla nepříjemná rána,

²⁴ Srov. Karel ŘEZNÍČEK, *Války na moři v letech 1792 – 1815*, in: Bulletin Československé napoleonské společnosti 14, Brno 2001, s. 13–27.

Alexandr I. ani William Pitt mladší se však rozhodně vzdát nehodlali. Rusku se podařilo přivést na svou stranu Prusko a zároveň upevnit vztahy s Rakouskem. Stalo se tak ratifikací základního textu rusko – pruské konvence v Postupimi 3. listopadu 1805, k němuž se zavázala přidat i Vídeň.²⁵

Vítězství v bitvě u Trafalgaru, začlenění Pruska do protifrancouzské koalice a upravení nesrovnalostí s rakouskými Habsburky, přiměly nakonec Brity vyslat své vojsko na kontinent. Z úst Williama Pitta mladšího zazněla důrazně slova o úloze cara-imperátora Alexandra I. jako spasitele Evropy, jediné osobnosti schopné zorganizovat skvělé vítězství nad uzurpátorem – Napoleonem.

Začátkem prosince 1805 se generál William lord Cathcart (1755-1843) vylodil s nepříliš velkými britskými jednotkami v severním Německu. Spojené ruské, britské a švédské síly pak sestavily armádu čítající 56 tisíc mužů očekávající posilu v podobě hanoverské legie. Díky Napoleonovým suverénním a úspěšným krokům však nebylo plánům tohoto druhu dopřáno dlouhého trvání. Pouhé dva dny po podepsání rusko-pruské postupimské konvence (3. listopadu 1805) francouzská armáda obsadila Vídeň. Napoleon před sebou tlačil rakouská vojska na severovýchod, aby jim tak zabránil spojení s dalšími rakouskými silami přibližujícími se ze severní Itálie a Tyrolska. Tím se snažil udržet si početní převahu. Disponoval stem tisíc vojáků. Ruská vojska vedená generálem Kutuzovem postupující rakouským jednotkám na pomoc musela z obav před francouzským obklíčením po ulmské bitvě zastavit postup a ustupovat z oblasti Braunau k Olomouci. Dříve ale než k tomu došlo, se Kutuzov střetnul s francouzským generálem Muratem v bitvě u Kremže, kde dosáhl skvělého vítězství. Následující ústup k Olomouci se proto jevil spíše jako strategický kvůli Kutuzovovu spojení s dalšími ruskými jednotkami než vynucený Napoleonovou armádou. Od Olomouce se ruské jednotky vedené samotným carem Alexandrem I. vrátily k Brnu. Tam, u Slavkova (Austärlitz) došlo 2. prosince 1805 k rozhodujícímu střetu. Rusko – rakouské jednotky v něm utrpěly naprostou porážku. Následoval rozpad třetí protifrancouzské koalice. Poslední smrtelnou ránu koalici udělilo Prusko, když mu Napoleon na samotném sklonku roku 1805 schönbrunnskou smlouvou

²⁵ Alexandr I. se ve snaze rozšířit a upevnit koalici, rozhodl akceptovat i pruský požadavek Hannoveru. Před Velkou Británií byl však ústupek zamlčen. Naopak byl zakotven jako tajný článek rusko – pruské konvence, s níž souhlasilo i Rakousko.

povolil, aby anektovalo Hannoversko.²⁶ Napoleon se tím nejen zbavil jednoho z nepřátel, ale navíc se mu podařilo zaset nedůvěru mezi Berlín a Londýn.²⁷

Ani ruská účast ve třetí protifrancouzské koalici tedy nepomohla k vítězství nad Napoleonem. Rakousko, které bylo Napoleonovými porážkami nejvíce oslabeno, muselo po porážce u Ulmu a Slavkova na konci roku 1805 kapitulovat. Rusko a Velká Británie takto postiženy nebyly, musely však ustoupit. To jim však umožnilo, aby záhy začaly vykazovat novou válečnou aktivitu. Podařilo se jim do ní znovu vtáhnout Prusko a vytvořit tak novou, čtvrtou protinapoleonskou koalici. Napoleon se nyní obrátil především proti Prusku, které v srpnu 1806 opět mobilizovalo a na základě podnětu koaličních partnerů zaslalo Napoleonovi ultimátum požadující vrácení některých území. Jednalo se o hlavní aktivitu čtvrté protinapoleonské koalice, jejímiž členy byly Rusko, Velká Británie, Prusko, Švédsko a Sasko. Napoleon požadavky Pruska odmítl, vydal se s vojskem proti němu a 14. října 1806 rozdrtil pruskou armádu v dvou bitvách v jednom dni - u Jeny a Auerstädtu. Poté postupoval do nitra Pruska, aby o necelé dva týdny později, 27. října 1806 obsadil jeho hlavní město Berlín. Dekretem, zveřejněným v Berlíně o měsíc později („Berlínským dekretem“), 21. listopadu 1806 vyhlásil tzv. kontinentální systém, jehož podstatou byla totální hospodářská blokáda Velké Británie (běžný je termín „kontinentální blokáda“). První článek dekretu zněl: „*Nad všemi britskými ostrovy se vyhlašuje stav blokády.*“ Článek druhý: „*Veškerý obchod a všechna korespondence s britskými ostrovy jsou zakázány.*“²⁸ Dále Napoleon v dekretu nařídil konfiskaci všeho zboží pocházejícího z Velké Británie nebo z jejích kolonií nacházejícího se na francouzském území a uzavřel francouzské přístavy všem britským lodím.

Kontinentální blokáda se měla týkat veškerého zboží vyváženého či dováženého z nebo do Velké Británie. Mělo jít o celoevropský bojkot zboží vyváženého z Velké Británie a jejích kolonií či do ní / z nich dováženého. Napoleonovým cílem bylo totálně vyčerpat britské hospodářství. Nebylo to poprvé, co Napoleon takový způsob devastace zásadního protivníka napadl. První dekrety, které omezovaly obchod s Británií, pocházely již z doby konzulátu, výrazně byly rozšířeny po Napoleonově porážce u Trafalgaru v říjnu 1805. Napoleona totiž po prohře u Trafalgaru napadlo, že není-li schopen zničit Velkou Británii vojensky, musí

²⁶ Helmut MÜLLER a kol., *Dějiny Německa*, Praha 1995, s. 133.

²⁷ Podstatou sporu byl možný pruský zisk Hannoverska. To byla představa pro Velkou Británii s ohledem na její vládnoucí hannoverskou panovnickou dynastii naprosto nepřijatelná.

²⁸

tak učinit alespoň ekonomicky. Nechápal však elementární podstatu mezinárodního obchodu a skutečnost, že centrálním řízením nikdy nebude schopen francouzským trhům zajistit trvalou prosperitu. A tak svoji snahu o hospodářskou blokádu Velké Británie ještě více zintenzívnil, a o po tylžském míru, kdy se k blokádě muselo přihlásit i Rusko. Ani v době, kdy byl Napoleon na vrcholu moci, se mu však nepodařilo vytvořit kontinentálním systémem hermeticky uzavřenou bariéru. Neúspěch systému spočíval ve špatném Napoleonově odhadu vývoje, zejména pokud se týkal možností a schopností Španělska a Ruska. Španělsko ani Rusko si nemohlo dovolit zcela britský obchod bojkovat. Byla na něm závislá značná část jejich hospodářství. Šlo především o zásobování textilem a potravinami. Ostatně ani samotná Francie se zcela nemohla od britského obchodu odstříhnout. Např. francouzští obchodníci s vínem si záhy Napoleonovi stěžovali na malý odbyt kvůli jeho příkazu nevyvážet do Velké Británie ani kapku. A tak se Napoleon rozhodl pro výjimky. Francouzským obchodníkům toužícím vyvézt zboží do Velké Británie uděloval za velký poplatek zvláštní koncese a na francouzské zboží uvaloval ohromné clo. Zakazoval přitom obchod prostřednictvím britských liber. Buďto mohli francouzští obchodníci do Francie za zboží, které vyvezli, dovézt britské zboží, jeho hodnota nesměla překročit hodnotu zboží vyvezeného, nebo si museli nechat zaplatit zlatem či stříbrem. Naopak zvýhodňoval obchodníky, kteří vyváželi svoje zboží náhradou za původní britská odbytíště do spojeneckých zemí, např. obchodníky s hedvábím, jež je po dobu kontinentální blokády vyváželi do Ruska.²⁹

Váženým problémem pro Napoleonovu kontinentální blokádu bylo pašování zakázaného zboží, na němž se řada lidí, zejména francouzského císařství obohatila. Napoleon takové prohřešky sice tvrdě trestal – například svému význačnému vojevůdci maršálu André Massénovi (1756-1817) prokázal podíl na pašování britského zboží. Odsoudil jej za to k pokutě ve výši jednoho milionu franků, která byla určena na stavbu pařížské Invalidovny. Poté, co Masséna v určeném čase pokutu nezaplatil, nechal Napoleon zabavit všechn jeho peněžitý majetek odhadovaný na trojnásobnou částku, než jaký byl dluh, na tři miliony franků. To vše přesto, že si Masséna velmi cenil jako vojevůdce. Za úspěchy spojené se ziskem Neapolského království jej naopak v roce 1807 jmenoval vévodou z Ryvolvy a za hrdinství v bitvách

²⁹ Srov. Geoffrey ELLIS, *Napoleon*, s. 99-102.

u Aspernu a Wagramu (1809) titulem knížete z Esslingu. Pašování však Napoleon žádným způsobem nezabránil.

System kontinentální blokády zavedl Napoleon nejen ve Francii, ale i ve všech zemích svých spojenců. Snažil se jej pojistit smlouvami s každou spojeneckou zemí zvlášť a pak tvrdě a důrazně trval na jejich důsledném uskutečňování. Vzhledem k potřebě britských trhů pro export jejich výrobků a pro získávání některých surovin znamenalo takové opatření značné ohrožení. Velká Británie reagovala na postupné uzavírání evropských trhů britským výrobkům tím, že rozšířila svou dosavadní blokádu severofrancouzských přístavů na celé evropské pobřeží od Brestu až po ústí Labe.

Hospodářská blokáda jako prostředek boje proti nepříteli nebyla mezi evropskými zeměmi ničím novým. Velká Británie již v roce 1793, když vypukla první válka proti revoluční Francii, vyhlásila blokádu francouzského pobřeží. Francie naopak v téže době zakázala dovoz britského zboží a výnosem z roku 1796 tento zákaz jasně odůvodnila jako součást boje s Velkou Británií. Stádií hospodářské blokády byla protekcionistická politika, kterou velmi výrazně uplatňoval zejména Napoleon. Ještě nedávno před Berlínským dekretem, kterým vyhlašoval kontinentální blokádu, 22. února 1806 císař otevřeně deklaroval svoji protekcionářskou politiku, když zakázal odkudkoli z ciziny dovoz papírových hmot a příze.

Rusko bylo sice po slavkovské porážce ve vztahu k Francii v defenzívě, v červenci 1806 dokonce s ní podepsalo v Paříži mírovou smlouvu, ale učinilo tak jen proto, že nechtělo vést válku na dvou frontách. Schylovalo se totiž k jeho střetu s Osmanskou říší. Ten skutečně v listopadu 1806 vypuknul. Následnou podporou bojujícího Pruska si však Alexandr Napoleona pobouřil do té míry, že mu znovu vyhlásil válku. A tak Rusům nezbylo nic jiného, než přece jen na dvou frontách bojovat.

V této souvislosti je třeba poznamenat, že ruská armáda měla v průběhu 18. století velkou reputaci jak uvnitř Ruska, tak v zahraničí. Neprohrála totiž jedinou velkou bitvu. Až u Slavkova. Velitelé, kteří se slavkovské tragédie zúčastnili, a to na nejrůznějších stupních velení, byli šokováni do takové míry, že mnozí z nich rezignovali na svoji funkci nebo ji alespoň dali k dispozici. Nebyla to hra „na oko“. Slavkovská prohra byla šokem pro celou ruskou společnost. Mnozí obyvatelé impéria se ptali, jak je možné, že po sto letech skvělých vítězství Rusko prohrálo? Že by

nakonec car – baťuška v podání Alexandra nebyl tím nejlepším a nejschopnějším, jak lidová tradice po staletí udržovala hodnocení ruských carů? Červ pochybnosti, že Alexandr není tak schopný car, jako jeho předchůdci, byl zaset. A s ní i pochybnosti do iluze, že car prostě musí tím nejlepším a nejschopnějším být. Jeden z výrazných kamínek bořící staletý mýtus cara jako nezpochybnitelného nejlepšího vůdce se tím stával zřetelnějším a větším.

Alexandr se přes všechny jeho pochybnosti pochybnosti jeho okolí a širší společnosti stále opájel iluzí o neporazitelnosti ruské armády. Jedna prohraná bitva, byť i tak významná jako slavkovská, ještě přece nečiní prohranou celou válku. Aby si napravil reputaci, začal jednat o nové protinapoleonské koalici, jak již bylo popsáno výše. Cestu revanše za slavkovskou porážku spatřoval především ve spolupráci s pruskou armádou, kterou, podobně jako jeho předchůdce Pavel I. () mimořádně obdivoval. Byla ostatně dědicem nejlépe organizované a vycvičené armády, v jejímž čele stál v 18. století pruský král Friedrich Veliký ().

Výsledkem Alexandrových jednání se na konci září 1806 stala čtvrtá protinapoleonská koalice, jejímiž členy bylo Rusko, Prusko, Velká Británie a později i Švédsko. Nejen Alexandr nyní spoléhali na Prusko. To v očekávání zásadního střetu s Napoleonem proti jeho vojskům soustředilo dvě armády v celkovém počtu 150 tisíc mužů. Do jejich čela se postavil samotný pruský panovník. Jenže pruské jednotky byly ve dvou generálních bitvách konaných v jednom dni, 14. října 1806 – u Jeny samotným Napoleonem a u Auerštadtů maršálem L. N. Davoutem – vedené Karlem Vilémem Ferdinandem vévodou Brunšvickým (1735-1806) doslova zničeny.

Během následujících čtrnácti dnů Napoleon prošel pruským územím. Obsadil nejvýznamnější města Halberstadt i Berlín, a nutil tím Prusko ke kapitulaci. Pruský král však nekapituloval. Spoléhal na spojence, především ruského cara. Ten postavil proti Napoleonovi dvě armády vedené jedním z nejpobláznějších ruských velitelů té doby Michailem M. Kamenským (). K nim se připojily zbytky pruské armády. Bylo jich však pouhých 14 tisíc. Následovala krvavá bitva u Pruského Jílového (dnes Bagrationovsk). Nepřinesla sice jasného vítěze, obvykle se hovoří o nerozhodné bitvě, ale to ve své podstatě znamenalo Napoleonovu porážku. Po jeho neúspěchu u Trafalgaru to byl totiž další průlom do mýtu o jeho neustálých skvělých vítězstvích.

Následovalo další rusko-pruské sblížení, jehož výsledkem bylo spojení, které s Ruskem podepsal pruský vyslanec v Rusku Karl August von Hardenberg (1750-1822) v Sankt Petěrburgu 26. dubna 1807. Spojení však mělo jepičí život.

Po výrazném francouzském vítězství nad Rusy v krvavé bitvě u východopruského Friedlandu (dnešního Pravdinsku v Kaliningradské oblasti Ruska), k němuž došlo 14. června 1807, požádal ruský car imperátor Alexandr I. Napoleona o příměří. V jeho rámci se zavázal nespojovat se se žádným z protivníků francouzského císaře, tedy ani s Pruskem.

Napoleon ovšem ještě nebyl jednoznačným vítězem. Protivník byl sice poražen v další bitvě, stále však nikoli ještě v celé válce. Hrozilo, že podobně jako po Slavkovu, opět zaktivuje svoje jednotky a postaví se s nimi proti Napoleonovi. To rozhodně nezapadalo do císařových plánů. A tak raději volil cestu diplomacie. Krátce po friedlandské bitvě zorganizoval s Alexandrem jednání. Ta se uskutečnila od 25. června 1807 ve východopruském Piktupönenu, aby záhy pokračovala v nedalekém městečku Tylži. Část z nich se odehrála na proslulém voru uprostřed řeky Němen (dnes Memel), která tehdy tvořila hranici mezi Pruskem (nyní obsazeném Napoleonem) a Ruskem.³⁰

V Tylži byla 7. července 1807 (podle juliánského kalendáře, doposud užívaného zejména v Rusku, to bylo o 12 dní dříve, tedy 25. června) mezi Napoleonem a Alexandrem podepsána mírová smlouva - Tylžský mír -, která de facto rozdělil Evropu na dvě sféry vlivu – francouzskou a ruskou. Ratifikace smlouvy se pak uskutečnila již o dva dny později, tedy 9. července. Pro ruské prostředí bylo případné, že smlouva byla podepsána v den, kdy budoucí car Mikuláš I, tedy Nikolaj Pavlovič (1796-1825-1855) slavil jedenácté narozeniny, a ratifikace ve výroční den vítězství ruských vojsk vedených carem Petrem I. zvaným Veliký (1672-1689-1725) nad švédskými vojsky v bitvě u Poltavy (1709). Snad i to přispělo ke skutečnosti, že na počest uzavření Tylžského míru car Alexandr udělil Napoleonovi a jeho nejbližším (bratru Jeronýmovi, Muratovi, Teyllerandovi a maršálu Bertierovi jedno z nejvyšších ruských vyznamenání, řád Svatého Andreje). Alexandr spolu s Konstantinem Pavlovičem, baronem Budbergem, knížetem Kurakinem a knížetem Lobanovem Rostovským naopak za to obdrželi nejvyšší vyznamenání císařské Francie, stuhu příslušníka čestné legie.³¹

Zajímavostí nepochybně je, že pruský král Friedrich Vilém III. se sice také zúčastnil tylžských jednání, ale k těm nejzásadnějším přizván nebyl. Nadneseně se

³⁰ Jedná se o dnešní město Sovětsk ležící v Kaliningradské oblasti Ruské federace.

³¹ Srov. *Rossija i jeja ptnošeniya k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandrea I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 37.

v literatuře setkáváme s konstatováním, že musel zůstat na břehu, dokud se Napoleon s Alexandrem na voru nedomluvili. Výsledky rozhovorů mu pak prý byly pouze oznámeny.³²

Mírová smlouva mezi Francií a Pruskem byla podepsána 9. července 1807 až po ratifikaci Tylžského míru. Francouzsko-pruská mírová smlouva byla o necelý rok později doplněna konvencí, kterou Napoleon určoval, že Prusko nesmí držet větší armádu než 42 tisíc mužů.

Diplomaté jednající v Tylži včetně císaře Napoleona a cara Alexandra se opájeli iluzí, že již dokázali stanovit podmínky pro všeobecný mír. Starý kontinent byl mocensky rozdělen, osamocená Velká Británie se přece nemohla pokoušet o separátní politiku. Víze, že se bude muset podrobit mírovým podmínkám, byla všeobecná.³³

Tylžská mírová smlouva byla tvořena třiceti články. Z toho čtyři (pátý až osmý) pojednávaly o ustavení Varšavského velkoknížectví v čele se saským králem. Varšavské knížectví se vytvářelo z podstatné části Francouzi okupovaného pruského území. Na ně navazující článek pak hovořil o tom, že Bělostocká oblast bude přiřčleněna k Rusku. Součástí Tylžského míru pak byl tajný dodatek zavazující ruskou a francouzskou stranu ke společnému boji na moři i na souši proti jakémukoli nepříteli. Na základě toho vytvořený počet koaličních sil měl být stanoven dohodou pro každý případ. Jakékoli mírové smlouvy následující po takových konfliktech měly být uzavírány společně a na základě vzájemné domluvy. Zmíněný dodatek pak dále explicitně konkretizoval společný postup proti Velké Británii, pokud by tato nebyla ochotna přistoupit na mírové podmínky, které jí bude po dohodě s Napoleonem určovat Rusko.

Tylžský mír rovněž obsahoval dodatky, které se týkaly konkrétní správy jednotlivých území, jako byla Republika sedmi ostrovů, a potvrzovaly skutečnost, že Napoleon zbavil papeže světské vlády nad Římem a Řím připojoval k Napoleonovu italskému království.³⁴

³² Srov. Milan ŠVANKMAJER a kol., *Dějiny Ruska*, xxx

³³ Srov. *Rossija i jeja ptnošeniya k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandrea I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 26-29.

³⁴ Srov. *Rossija i jeja ptnošeniya k Jevrope v carstvovanije imperátora Aleksandrea I-go*. Russkaja starina. Ježemsjačnoje istoričekoje izdanije 20, 1889, 1, s. 34-36.

4. Reformy v Prusku

Napoleon se pod carovým tlakem uvolil, že Prusku dovolí dále existovat v podobě samostatného státu. Ale zbylo mu jen území někdejšího Braniborska, Pomořansko, Slezsko, Východní Prusko a pás polského území získaného při prvním dělení Polska. Polské země získané při druhém a třetím dělení se staly základem Napoleonem zřízeného Varšavského velkovévodství. Prusko se tím v podstatě zredukovalo, jeho velikost se zhruba rovnala Vestfálskému království, a mělo zhruba jen polovinu svých dřívějších obyvatel. Navíc muselo zaplatit vysokou válečnou náhradu, a to ve výši 120 milionů franků tehdejší měny. Důležité pruské pevnosti dostaly kontrolu v podobě francouzské posádky, svoji armádu muselo Prusko z 200 tisíc mužů zredukovat na pouhých 42 tisíc a přistoupit ke kontinentální blokádě. Význam Pruska tím měl být marginalizován. Přitom ještě nedávno Prusko patřilo k nejmocnějším evropským zemím.

Pruský král Friedrich Vilém III. se pokusil najít z této devastace východisko. Řešení se mu jevilo v reformách. V říjnu 1807 proto jmenoval Karla von Steina (1757-1831), osobnost známou osvícenskými myšlenkami, svým hlavním poradcem a v červenci 1810 povolal obdobně smýšlejícího Hardenberga do funkcí ministra financí a ministra vnitra. Zdá se, že mu velmi důvěřoval, když mu k tomu udělil titul státního kancléře. V podstatě tím totiž Hardenberga postavil do role předsedy vlády Pruska. K tomu podotkněme, že vládní kabinet byl v Prusku novou záležitostí. Na Steinovo naléhání totiž Friedrich Vilém III. v roce 1807 rozpustil kabinet osobních rádců a nahradil jej pěti ministry zodpovědnými za konkrétní resorty. Státního kancléře však poprvé jmenoval až roku 1810. Stal se jím, jak jsme již viděli, Hardenberg.

Stein a Hardenberg měli s reformami v Prusku již svoje zkušenosti. S jejich přičiněním byla např. v roce 1798 v Berlíně založena Královská komise pro finanční reformu, která se soustředila na změny v celních a daňových záležitostech. Následující rok se nesl díky jejich aktivitě ve znamení reformy pruského vězeňství ve smyslu odstupňovaných trestů motivujících nápravu vězňů. Další reforma se týkala pruské armády. Jejím cílem byla profesionalizace velení a vojenského plánování. Ačkoli i za ní stali Stein a Hardenberg, jejím skutečným duchovním otcem byl Christian von Massenbach (1758-1827). Armádní reforma však zahrnovala řadu závažných změn, a tak nejprve z Massenbachovy aktivity vznikla v roce 1807 Komise pro reorganizaci armády. Ta ale již nestavěla na zeleném drnu. Navazovala

v lecčems na Vojenskou společnost, která byla založena roku 1802. Nutno zdůraznit, že v čele obou zmíněných vojenských komisí stál Gerhard Johann David von Scharnhorst (1755-1813), jehož podporovala čtveřice významných pruských vojenských činitelů - August Wilhelm Neidhardt von Gneisenau (1760-1831), Hermann von Boyen (1771-1848), Karl Wilhelm Georg von Grolmann (1777-1843) a Karl von Clausewitz (1780-1831). Především pak konkrétními činy této pětičky byly zavedeny do pruské armády důležité strukturální i technické novinky. Na armádní reformě se ale podílely i další osobnosti. Na Steinův návrh např. vzniklo ministerstvo války, v něm se pak budovaly základy generálního štábu. Na Steinův návrh byla také propuštěna řada starých vysoce postavených velitelů, především těch, kteří nedosáhli svých postů díky svým schopnostem, ale kvůli příslušnosti k některému ze starobylých pruských rodů. Součástí této části reformy bylo ustanovení, že napříště se bude povyšovat výhradně za zásluhy. Stein se prostě rozhodl definitivně skoncovat s kastovním systémem velitelského sboru. A šel v modernizaci armády ještě dál: byly zrušeny některé drakonické tresty, např. ulička.

Součástí pruských vojenských reforem počátku 19. století bylo rovněž Clausewitzovo dílo *O válce*. Jednalo se o fundamentální práci týkající se vojenské teorie, která však ani v roce 1831, kdy autor zemřel na cholera, nebyla dopsána. Podle Clausewitze nemá být armáda pojímána jako stroj, ale jako uvědomělý organismus s vlastní vůlí a vlastním společným „duchem“. Vojenská teorie je proto, podle Clausewitze, důmyslná zčásti subjektivní věda. Rozhodující je pružnost a spoléhání se na sebe, zejména u důstojníků. S tím vším Clausewitz spojoval důraz na politiku. Podle Clausewitze se válka nesmí stát cílem, musí sloužit politice, ta je primární.³⁵

Dva přední pruští ekonomové Theodor Heinrich von Schön (1773-1856) a Friedrich von Schrötter (1743-1815) vypracovali návrh zákona vytyčující reformy v zemědělství. Základem byl královský výnos z 9. října 1807, označovaný jako Říjnový výnos, který ohlašoval zásadní změny pruské venkovské společnosti. Šlo především o to umožnit každému jedinci dosáhnout blahobytu podle svých schopností a postavit všechny obyvatele pruského státu pod stejné zákony. Aby toho bylo dosaženo, byly postupně vydány další výnosy, jimiž byla zrušena všechna omezení nákupu šlechtické půdy, všechna povolání se stala dostupná všem bez

³⁵ Srov. Carl von CLAUSEWITZ, *O válce*. Praha 2008.

rozdílu původu, vznikl svobodný trh práce nespoutaný cechovními stavovskými a cechovními omezeními a bylo zrušeno poddanství ve všech svých podobách. Ediktem z 11. listopadu 1810 se pateticky vyhlášovalo, že napříště budou v Prusku jen svobodní lidé.

Co se týče zrušení poddanství, nejsložitěji byla řešena kruciólní otázka vlastnictví půdy. Tu si mohl bývalý poddaný odkoupit nebo si ji nechat rozdělit. Šlo-li o dědičnou držbu půdy, pak mohl při dělení získat až dvě třetiny, v případě nedědičné, až polovinu. Druhou třetinu / polovinu získal původní statkář. Velikost přídělů se lišila, a to jak místně, tak podle vlastnické hierarchie, do které nevolník spadal. Nejchudší rolníci měli o půdu přijít a stát se výhradně nájemnými pracovníky.

Zemědělské reformy se u části konzervativní šlechty setkaly s tvrdými odsudky. Generál Leopold von Gerlach (1790-1861) např. hovořil o nesmyslném státním administrativním despotismu ničícím vše pozitivní, čeho Prusko doposud dosáhlo. Jiný konzervativní šlechtic Friedrich August von Marwitz (1777-1837) zase tvrdil, že takový zásah do tradičních pruských patriarchálních vztahů je horší než revoluce.³⁶

Říjnový diplom měnil dosavadní poddané v občany státu *de iure*. Aby se tak stalo i *de facto*, byly nutné změny ve školství, vědě a umění. Hlavní postavou této reformy byl badatel kosmopolitního ražení Wilhelm von Humboldt (1767-1835), bratr světově proslulého přírodovědce Alexandra von Humboldta (1769-1859). Kdežto Alexandr se proslavil výzkumy v oblasti fyziky, chemie, zoologie, botaniky, mineralogie, klimatologie a vulkanologie, zabýval se rovněž etnologií a demografií a založil geografii jako empirickou vědu, Wilhelm se stal především organizátorem pruského školství a vědy. Ocenění si zejména zaslouží jeho zavedení jednotné školské soustavy založené na aktivitě učitele a žáka. Rozhodující nemělo být napříště množství nabytých informací, nýbrž schopnost žáka a učitele pracovat s jejich penzem tvůrčím způsobem. Učitel neměl být mentorem, ale všestranným vychovatelem a badatelským vzorem. K posouzení úrovně vzdělání měl sloužit Humboldtem zavedený jednotný systém státních zkoušek a inspekcí, stejně jako na ministerstvu zřízené odbory dozírající na vyučovanou látku, učebnice a učební pomůcky. Hlavním pilířem vzdělání se měla stát berlínská univerzita založená roku 1810 a nesoucí od roku 1828 název Univerzita Friedricha Viléma. Byla to druhá

³⁶ Srov. Ch. CLARK, *Prusko*, s. 285-286.

pruská univerzita, její starší sestra vznikla v Halle již roku 1694. Berlínská však byla po Napoleonových územních změnách na pruském území univerzitou jedinou. Poté, co v roce 1806 Napoleon Halle dobyl, rozkázal univerzitu zrušit, a v rámci tylžského míru rozhodl o začlenění Halle do Vestfálského království. Rozhodnutím Vídeňského kongresu se Halle vrátilo Prusku a roku 1817 v něm byla obnovena - Univerzita Martina Luthera.³⁷ Wilhelm Humboldt prosazoval na univerzitě Kantovu kritiku lidského rozumu a starší inspirace pruského osvícenství. Politické vměšování do výuky zakazoval.

Ke zrovnoprávnění Prusů jako občanů přispěl rovněž edikt, který dával všem občanům vlastním dům nebo vykonávajícím „obecní životnost“ právo stát se voliči do místních zastupitelstev či být do těchto zastupitelstev voleni. Tvůrce této reformy Hardenberg se pokusil její model rozšířit i na celostátní úroveň. V souvislosti se snahou najít fiskální řešení, jak zaplatit ohromné reparace - 120 miliónů franků – které Napoleon Prusku v roce 1807 uložil, se snažil svolat celonárodní shromáždění. Mělo se jednat o shromáždění zemských deputací, na kterém se měli zástupci celého národa vyjádřit, jak by si představovali pomoc hospodářsky krachujícímu státu. Hardenbergův záměr očekávající, že se zejména elita pruského národa vážně zamyslí nad osudem pruského státu a vyjde mu vstříc, však skončila jeho velkým zklamáním. Místo očekávaných konstruktivních slov se Hardenberg za svůj návrh dočkal jen kritik a odsudků.

Oč byl projekt zemských deputací pro Hardenberga a jemu podobné reformátory větším zklamáním, o to úspěšnější byly Hardenbergovy kroky vedoucí ke zrovnoprávnění Židů. Sice jen Židů majetných a takových, kteří měli v pořádku všechna povolení týkající se pobytu a hospodaření na pruském území, ale i tak se jednalo o celoevropsky průlomový krok směřující k překonání židovské diskriminace.

Reformních kroků, které připravovali Stein, Hardenberg a Scharnhorst, bylo daleko víc. Šlo v nich především o transparentnost v komunikaci a přesně stanovená pravidla konání státu. Ne vše se však podařilo uskutečnit. Nebyl např. realizován Steinův projekt na zrušení vrchnostenského soudnictví na velkostatecích, ani jeho Výnos o četnictvu z 30. července 1812, který předpokládal vytvoření polovojenské státní policie podle francouzského vzoru ve všech venkovských oblastech Pruska, a dokonce ani jeho představa o celostátní územní reprezentaci sídlící v Berlíně.

³⁷ V roce 1949 byla berlínská univerzita Friedricha Viléma přejmenována na Humboldtovu univerzitu. Tento název nese dodnes.

Jediné, co v tomto směru Prusko Steinovou a Hardenbergovou zásluhou od roku 1823 mělo, byly provinční sněmy.

5. Tylžský mír a erfurtské setkání evropských panovníků

Napoleon vytvořil v říjnu 1806 na části německého území Rýnský spolek, v němž podstatnou úlohu hrálo Sasko, které Napoleon po jeho oficiálním vstupu do Rýnského spolku v prosinci 1806 povýšil na království. Primárním důvodem byla Napoleonova snaha zvýraznit prusko-saskou rivalitu, která měla, podle jeho mínění, bránit mocenskému vzestupu jednoho či druhého a tím silnějším rovněž mocensky konkurovat Francii. Rýnský spolek („Rheinbund“) zahrnoval kromě Saska především státy středního a severního Německa. Tvořila jej západní část bývalé Svaté říše Římské národa německého, která poté, co Napoleon přinutil jejího císaře Františka, aby se prešpurským (dle dnešní dikce bratislavským) mírem zřekl svého titulu (František si to kompenzoval ustanovením titulu císaře rakouského) a o půl roku později, 6. srpna 1806 prohlásil Svatou říši římskou za zrušenou. Jako král český a uherský František II. se však nechal již krátce po Napoleonově korunovaci císařem 11. srpna 1804 prohlásit rakouským císařem – Františkem Prvním. Císařský titul mu tedy zůstal, ačkoli Svatá říše římská zanikla. A to po 844 letech své existence. K Rýnskému spolku vzápětí začaly přistupovat další německé státy. Do roku 1808 již bylo v Rýnském spolku dalších dvacet německých států a státeků.

Ruský car Alexandr I. musel vzít skutečnost těchto změn na vědomí, stejně jako pruskou porážku u Jeny a Auerstädtu, a to, že tato francouzská vítězství uvítala s nesmírným nadšením většina Poláků. V Napoleonovi totiž spatřovali spasitele, který jim pomůže k obnovení samostatného národního polského státu. Někteří z nich o to usilovali již v devadesátých letech 19. století, kdy mj. bojovaly v řadách Napoleonových vojáků polské legie vedené generálem Janem Henrikem Dąbrowskim (1755-1818) tvořené prvními polskými emigranty.

I jim se na počátku roku 1807 mohlo zdát, že Napoleon k obnovení polského národního státu spěje. Poté, co Napoleon po vítězství nad Prusy dorazil do Varšavy, nastolil v ní novou vládu. V jejím čele stála sedmičlenná Vládní komise, jíž podléhalo pět ministrů (direktorů). Současně Napoleon nechal zformovat třicetitisícové polské vojsko, jež se záhy podílelo na Napoleonových vítězných bojích s Pruskem ve Východním Prusku. Nová vláda však měla působnost pouze na území někdejšího pruského záboru. Naděje, že se rozšíří, zhatila rusko-francouzská mírová jednání

v Tylži v červenci 1807. Napoleon se tam navíc domluvil s ruským carem Alexandrem I. na vytvoření Velkoknížectví varšavského. Jednalo se o polské území odtržené od Pruska. Na jeho trůn usedl saský král Friedrich August I. (1750-1806-1827).

Dodatečně bylo ve prospěch Ruska od Velkoknížectví varšavského odtrženo Podlesí s Białystokem a Gdaňsk získal statut svobodného města (ale s francouzskou posádkou). Naopak v roce 1809 po Napoleonově vítězné válce nad Rakouskem byla k Varšavskému velkoknížectví připojena celá tzv. Nová Halič, tedy severní Malopolsko a jižní Mazovsko.

V červenci 1807 získalo Velkoknížectví varšavské podle francouzského vzoru ústavu. Nejdůležitější v ní bylo zrušení poddanství a přiznání rolníkovi práva opustit vesnici. Výkonná moc byla vložena do rukou ministrů, které jmenoval kníže. Jednou za dva roky se scházel sněm, tvořený stem poslanců – šedesát jich bylo voleno na šlechtických sejmících a čtyřicet jich bylo jmenováno na okresních šlechtických shromážděních.

Při tylžských jednáních Rusko obdrželo od Francie volnou ruku pro svou agresivní expanzní politiku vůči Švédsku a Osmanské říši. Švédsko tím bylo donuceno postoupit Rusku Finsko a připojit se ke kontinentální blokádě. V následné válce s Osmanskou říší Rusko získalo od Osmanské říše velké části severního Kavkazu a Gruzii a opět si zabezpečilo Besarábii. Ještě v témže roce došlo k válce mezi Ruskem a Velkou Británií po útoku britské flotily na Kodaň. Roku 1807 Velká Británie reagovala blokádou evropského zboží. Nutila neutrální lodě zastavovat v britských přístavech. Propukly také další konflikty, které mj. vedly ke druhé válce za nezávislost v USA (1812).

Tylžským mírem se Rusko připojilo ke kontinentální blokádě. Rusko-britská válka, která se odehrávala v letech 1807-1812, však propukla proto, že Velká Británie v srpnu 1807 napadla Dánsko, což byl ruský spojenec. A tak Rusko po opakovaných varováních 7. listopadu (26. října) vyhlásilo Velké Británii válku. Ta se pak odehrávala především na moři. Britové blokovali cestu ruským lodím, což Rusové opláceli stejnou mincí. Takto se válka odehrávala až do jara roku 1812. Vstup Napoleona do Ruska vedl k rychlému uzavření míru, po němž následovala krátká fáze konsolidace rusko-britských vztahů vrcholící úzkou, nejprve hospodářskou a poté i vojenskou spoluprací namířenou jednoznačně proti Napoleonovi.

Alexandr I. informoval ruskou veřejnost o uzavření Tylžského míru nadšeným manifestem zvěstujícím všemu ruskému lidu skutečnost ukončení válečných operací

a uzavření věčného míru. Manifest Alexandr vydal měsíc po ratifikaci míru, 9. srpna 1807.

V nejbližších letech po uzavření míru v Tylži se Napoleon dostal na vrchol moci. V předvečer tažení do Ruska v červnu 1812 se jeho impérium skládalo ze 134 departamentů a Illyrských provincií s více než 44 miliony obyvatel o rozloze území 750 tisíce km². Prostřednictvím vazalských států – Italského království, Rýnského spolku, Švýcarské konfederace, Varšavského velkovévodství, Neapolského království a Vesfálského království – ovlivňoval dalších 40 milionů obyvatel.

Pozitivním jevem v oblastech, které ovládal, bylo rušení poddanství a zavádění rovnosti všech občanů před zákonem. Jím ovládané území se od roku 1802 zdvojnásobilo, císař dosáhl postavení, které na kontinentě nemělo v novověku obdobu. Přesto i nadále pokračoval v expanzi a politice anexí. Svoji moc chtěl ilustrovat kongresem evropských panovníků, který svolal v září 1808 do dnes německého města v Durynsku Erfurtu. Pozval na něj všechny panovníky, kteří jako tzv. spojenci uznávali závislost na Francii. Zúčastnila se jej tudíž i ruská delegace. Jednala s novým francouzským ministrem zahraničí Charlesem Mauricem Talleyrandem-Perigordem (1754-1838). A byl to právě Talleyrand, s nímž 12. října 1808 ruská diplomacie podepsala francouzsko-ruskou spojeneckou smlouvu. Ve smlouvě se konstatovalo, že se panovníci Francie a Ruska zavazují ke vzájemné informovanosti ohledně návrhů jiných dvorů, že stanoví nové podmínky pro mírová jednání s Velkou Británií, že Rusko má nárok na Finsko, Moldavsko a Valašsko, kdežto Napoleonův bratr Josef Bonaparte (1768-1844) na Španělsko a Zadní Indii (poloostrov v jihovýchodní Asii mezi Bengálským zálivem a Jihočínským mořem, na němž leží území Thajska, Kambodži, Vietnamu, Laosu a zčásti Barmy). Vzájemně si uznali práva na polská území (Alexandr na svůj dřívější zábor a Napoleon na území, které prohlásil za Varšavské velkovévodství) a konstatovali, že kdyby Rakousko bránilo ruskému právu zmocnit se podunajských knížectví, napadnou jej společnými zbraněmi.

Následný ruský legitimismus ilustruje skutečnost, že Rusko nepomohlo Rakousku, když 9. května 1809 vyhlásilo Napoleonovi válku. Tím začaly boje páté protinapoleonské koalice. Napoleon vpadl do jižního Německa, kde zvítězil v bitvách u Landshutu a Eggmühlu a následně obsadil bez boje Vídeň. Přitom apeloval na ruského cara Alexandra, aby splnil závazky z Erfurtu a poskytl mu válečnou pomoc. Alexandr sice shromáždil u rakouských hranic sedmdesát tisíc mužů, zdržoval však jejich vyslání na frontu. Rozkaz k pochodu slíbený na 27. Dubna, přišel až o tři týdny později: 18.

května. Ruská vojska pak postupovala tak pomalu, že hranice překročila až 3. června. To již Napoleon utrpěl v bitvách u Aspern a Esslingu, obcích východně od Vídně (21. a 22. května 1809) porážku. Přesto nakonec Napoleon dokázal Rakušany vedené arcivévodou Karlem () porazit, a to v dvoudenní bitvě (5. a 6. července) u Wagramu, města nacházejícího se severovýchodně od Vídně. Následovaly ještě další střety, např. bitva u Znojma, které uzavřely tuto fázi napoleonských bojů. Ve Znojmě byl mezi rakouským císařem Františkem I. a Napoleonem podepsán mír. Pátá protinapoleonská koalice přestala existovat. Boje stály na obou stranách život několika desítek tisíc mužů.

Následkem Napoleonova vítězství mj. vznikly Ilyrské provincie (srov. níže) demonstrující Napoleonovy další uchvatitelské ambice. K nim náležel i další Napoleonův krok, který následoval jen o několik měsíců později. Napoleon si jím na Rakousku vynutil část jeho polského záboru. Završen byl v říjnu 1809 Vídeňskou smlouvou, jíž Rakousko přišlo o Halič. Její podstatná část byla na základě Napoleonova rozhodnutí připojena k Varšavskému velkovévodství.

Alexandr vnímal tento krok jako postupující Napoleonovu snahu obnovit Polské království pod svým protektorátem. To si ani v nejmenším nepřál, a proto si pro změnu on vynutil dohodu, kterou podepsali 4. ledna 1810 v Sankt Petěrburgu francouzský velvyslanec Caulaincourt a ruský ministr zahraničí. Jejím obsahem byl oboustranný závazek, že nikdy nebude Polské království obnoveno. Smlouva však nebyla ratifikována. Nevstoupila v platnost i proto, že záhy po jejím podepsání začali jak Napoleon, tak Alexandr usilovat o zmírnění její formulace.

Americký politik a politolog Henry Kissinger (*1923) se domnívá, že po porážce u Wagramu byly položeny základy „Metternichova systému“ spočívajícího ve snaze, aby se na řešení evropských problémů podílel co největší počet spojenců. Ostatně právě tehdy požádal rakouský císař František I. Metternicha, aby se stal jeho ministrem zahraničí. Ten pak zmíněný úřad zastával mimořádně aktivně plných 39 let.

Od samotného počátku se ve funkci ministra zahraničí Metternich snažil o rovnováhu sil. Vždy činil vše pro to, aby se bez rakouské účasti nemohlo v Evropě nic zásadního odehrát. Proti trojici svoboda, rovnost bratrství z roku 1789, základním ideám pohybu, byly jím postavení zásady zachování, trojice z roku 1814: legitimita, monarchie, rovnováha. Rovnováhu přitom kladl Metternich na první místo. A tak lavíroval všemi směry. V konečném důsledku proto k Metternichovým cílům nepatřilo nějaké citelné oslabení Francie.

Pokud, tak jak tomu bylo po prohrané bitvě u Wagramu, nebylo Rakousko schopno konkurovat mocensky a získat spojení na mocenském základě, volil ve vztahu k vítězi variantu dohod, ústupků a sňatkové politiky. Z Rakouska tím učinil francouzského spojence do té míry, že pro později připravovaný francouzsko-ruský střet připravovalo třicetitisícový expediční sbor vedený generálem Schwarzenbergem. Současně však Rakousko tajně jednalo s Velkou Británií a Ruskem. Ačkoli přistoupilo na kontinentální blokádu, nikdy s Velkou Británií nepřerušilo obchodní styky. Rusko vyváželo do Velké Británie největší díl svých surovin. Zejména se jednalo o železo, konopí, dřevo, len, obilí a vosk. Z hlediska objemu obchodu představoval ruský obchod s Velkou Británií více než polovinu. Navíc většina dalšího ruského exportu do západní Evropy, včetně obilí se odehrávala prostřednictvím britských obchodníků na lodích plujících pod britskou vlajkou.

Prostřednictvím hannoverského vyslance ubezpečovalo britského prince regenta, že rakousko-britské vztahy jsou a zůstanou přátelské. Obdobně ubezpečoval Rusko, že Rakousko vůči němu nemá žádné agresivní úmysly, a dokonce navrhl, aby se Rakousko s Ruskem dohodly na způsobu vedení války, což mělo zabránit, aby se rakouský expediční sbor podílel na hlavních francouzských protiruských akcích. Metternichova zahraniční politika poprvé zřetelně vyjádřená v roce 1809 tedy spočívala ve snaze, aby si Rakousko nechalo všechny možnosti otevřené a zachovalo si maximální svobodu při dalším rozhodování.³⁸

Ačkoli se zdálo, že v Tylži a Erfurtu se ruská a francouzská diplomacie dohodly na dalším vzájemném postupu, nelze hovořit o tom, že by se rusko-francouzské vztahy staly idylickými. Naopak se rychle zhoršovaly. A nešlo jen o diplomatické záležitosti. Romanovci totiž podobně jako Habsburkové uvažovali o dynastickém propojení s Napoleonem. Když se však ruská strana dozvěděla, že Napoleon dává přednost rakouské arcivévodkyni, dceři rakouského císaře Františka II. (1792-1835) Marii Luise (1791-1847) pojala tuto skutečnost jako záminku k tomu, aby kategoricky odmítla dále uvažovat o provdání čtrnáctileté velkokněžny Alexandrovny sestry Anny Pavlovny (1795-1865) za Napoleona, jak jeho jménem žádal francouzský vyslanec v Petrohradě generál Armand Louis de Caulaincourt (1773-1827). Francouzský historik Louis Chardigny (1909-1990) se domnívá, že Napoleon se pro Marii Luisu rozhodl během dvaceti čtyř hodin, a to pouze na základě popisu

³⁸ Srov. Henry KISSINGER, *Obnovení světového řádu. Metternich, Castlereagh a potíže s mírem v letech 1812-1822*. Praha 2009, s. 36-40.

francouzského vyslance v Rakousku, aniž by ji před tím kdy viděl či znal. Dokonce i svatba se uskutečnila v zastoupení, aniž by se snoubenci kdykoli před tím setkali.³⁹

Rusové chápali Napoleonův sňatek jako potupu, kterou je nutné potrestat. Lze se sice ovšem oprávněně domnívat, že šlo o zástupný důvod, který využila ruská proválečná strana k uspokojení svých protifrancouzských cílů. Vždyť Rusové často porušovali kontinentální blokádu a slovně i zbraněmi podporovali španělská, německá a italská protifrancouzská povstání. Nicméně ruská válečná strana proklamovala, že Napoleonova sňatková politika je zřetelným důkazem jeho neserióznosti a je tedy nutné se připravit i na jeho další proradnosti. Skutečnost Napoleonova sňatku s Marií Louisou tak použila k přípravě akcí, jež ve svém důsledku vedly k rusko-francouzské válce 1812-1813.

Rusko v té době nebylo ve snadné situaci. Až do roku 1813 se táhla rusko-perská válka a ruské jednotky stále operovaly na kavkazské frontě tvořené především ruskými výboji na Severní Kavkaz. Museli zde rovněž čelit útoku Osmanské říše, která se snažila získat zpět především Gruzii. Rusové totiž krátce po erfurtském jednání, podpoření Napoleonovým tolerováním jejich soupeření s Osmanskou říší, v této oblasti zvýraznili nejen svoje obranné ale i útočné úsilí. V evropské části konfliktu s osmanskou říší se během roku 1809 zmocnili všech osmanských pevností na Dunaji a vydali se do Bulharska. Tam však byli Osmany poraženi. Roku 1810 maršál Nikolaj M. Kamenskij (1778-1811) sice napravil ruskou reputaci vítězstvím, ale definitivní zvrat v rusko-osmanské válce nastal až v roce 1811, kdy se vrchního velení ruské armády směřované proti Osmanům ujal maršál Michail Kutuzov. Ten v bitvě u moldavské Slobozie ležící na přechodu přes řeku Dunaj osmanské jednotky vysloveně zničil. Alexandr byl poté rozhodnut pokračovat v konfliktu s Osmanskou říší až do úplného vítězství, ale zkalení poměrů s Napoleonem jej přimělo k jednání, která byla zakončena bukurešťským mírem. Byl uzavřen 28. května 1812. Osmanská říše se jím zavázala k odstoupení Besarábie, východní části Moldavska a západní částí Gruzie. Řeka Prut a dolní tok Dunaje byly uznány jako rusko-osmanská hranice. Srbsku byla slíbena autonomie. Alexandr se naopak vzdal prosazování extravagantních panslovanských vizí, jako byl např. plán tehdejšího člena ruské státní rady Adama Jerzy Czartoryského (1770-1861) na vytvoření slovanské balkánské federace pod ruským protektorátem nebo plán admirála Pavla V. Čičagova (1767-1849) velícímu po

³⁹ Srov. Louis CHARDIGNY, *Člověk jménem Napoleon*. Ostrava 2011, s. 331-344.

Kutuzovově převelení z osmanské fronty do centrálního Ruska ruské moldavské armádě na ruské podněcení povstání balkánských Slovanů, jehož výsledkem by bylo osvobození Slovanů od osmanské nadvlády a vytvoření Jihoslovanského impéria pod ruskou egidou. Přesto Rusové se svým panslavismem slavili úspěch: získali právo působit v roli garanta srbské autonomie. Byl to vlastně nejtypičtější projev panslavismu, neboť se jednalo nejen o spojení slovanské ale i pravoslavné vzájemnosti.⁴⁰

Napoleon v memorandu, které v srpnu 1811 zaslal u příležitosti svých narozenin ruskému vyslanci ve Francii Alexandru B. Kurakinovi (1759-1829), varoval Alexandra, aby dodržoval zásady, na nichž se dohodli v Tylži a Erfurtu. Měl především na mysli respektování kontinentální blokády. V případě jejího dalšího porušování z ruské strany a komunikace Rusů s Velkou Británií hrozil Alexandrovi silou. Z ruské strany se nic nezměnilo. A tak obě strany zintenzívnily přípravy na velké střetnutí. Rusko soustředilo na jaře 1812 na svých západních hranicích pod velením generálů Michaila B. Barclaye de Tolly (1761-1818), Petra I. Bagrationa (1762-1812) a Alexandra P. Tormasova (1752-1819) tři armády v celkovém počtu 230 tisíc mužů. Napoleon se vzápětí rozhodl s Ruskem skoncovat. Dne 24. června 1812 překročila jeho Velká armáda mající asi 500 tisíc mužů hraniční řeku Němen. Začalo Napoleonovo ruské tažení, jehož důsledky nakonec vedly k destrukci jeho systému. Jedním z hlavních důvodů byla skutečnost, že Velká armáda byla sice obrovským vojenským seskupením, ale současně velmi nesourodým konglomerátem: jen polovinu jejího početního stavu tvořili Francouzi. Problematické bylo nejen velení takové armádě, ale i její vojenské schopnosti. Na ruské straně ovšem zpočátku nebyla o nic lepší situace. Zejména ve velení panovaly obrovské rozpory a neschopnost. Velitelé jednotlivých ruských armád se nedovedli domluvit. Jediné, co společně dokázali, byla taktika spálené země. Aby zabránili Napoleonově armádě v možnosti žít se na úkor ruské země, ničili za sebou při ústupu do vnitrozemí vše, co jen bylo možné. A co nezničili Rusové, to zničila postupující Velká armáda. Ruská země byla devastována „do morku kostí“.

Dne 28. června 1812 Napoleon obsadil Vilno, 26. července Vitebsk, v polovině srpna se přiblížil ke Smolensku. Teprve tam došlo k prvnímu většímu rusko-francouzskému střetu. Ve dnech 14. - 19. srpna 1812 se ruská a francouzská koaliční

⁴⁰ Srov. Irina S. DOSTJAN, *Rossija i balkanskij vopros: iz istorii rusko-balkanskich političeskich svjazej v pervoj tretj XIX veka*. Moskva 1972.

vojska střetly v bitvách u Smolenska a u Valutiny. Proti sobě se postavilo 185 tisíc vojáků vedených Napoleonem a 116 tisíc řízených Berclayem de Tolly. Na obou stranách padlo na 35 tisíc mužů, ruská vojska byla porážena. Díky následnému ústupu však pro ně nebyla porážka zcela zdrcující. Vina za porážku byla svalována na Barclaye de Tolly, kterému bylo již delší dobu vyčítáno, že nečiní nic pro záchranu Ruska, ale jen ustupuje. Jedním z nejhrolivějších kritiků byl ministr války Alexej A. Arakčejev (1769-1834) tvrdící, že starobylý Smolensk je jedním z pilířů Svaté Rusi a že jeho opuštění vede celou zemi do záhuby. De Tolly byl na jeho popud obviněn ze zrady, na základě čehož Alexandr rozhodl o jeho odchodu z postu vrchního velitele. Nicméně zůstalo mu velení nad jednou z armád. Funkce vrchního velitele byla svěřena sedmašedesátiletému generálu Michailu I. Kutuzovovi-Goleniščevovi (1745-1813), jehož počáteční taktika se od Tollyovy nelišila. I ona spočívala ve vyčerpávání nepřítele dlouhými pochody. Teprve o další tři týdny později, osmdesát kilometrů před Moskvou, u vsi Borodino ležící nedaleko Možajska, se ruská armáda zastavila. Dne 7. září (podle ruské datace 26. srpna) se tam střetly obě armády v plné síle. Na několika kilometrech fronty zůstalo během jediného dne čtyřicet tisíc mrtvých a raněných. Bitva skončila bez rozhodnutí.

Kutuzov vydal 8. září rozkaz k dalšímu ústupu. O tři dny později ve vesnici Fili nedaleko Moskvy zasedla ruská válečná rada. Kutuzov před ní obhájil další ústup, k Rjazani a vyklizení Moskvy. Učinil tak s vědomím, že Napoleonova armáda nemůže v prázdné Moskvě přezimovat, jak by si přála. Přesto Francouzi do Moskvy vstoupili. To byl však poslední krok Napoleonovy expanze. Po ní již následovaly jen prohry. Ve dnech 26. - 28. listopadu 1812 byl Napoleon poražen Kutuzovem v bitvě na řece Berezíně. Z Napoleonovy Velké armády zbylo jen asi třicet tisíc vojáků. Začal jeho kvapný ústup. Ruské území opustily zbytky francouzské armády na konci roku 1812.

Vlastenecká válka, jak rusko-francouzský střet z ruské strany definovala oficiální ruská ideologie, skončila. Neskončila však válka s Napoleonem. Ostatně v té době se na vícero místech v Evropě proti Napoleonovi zvedalo vlastenecké hnutí. V Rusku nebylo jednotné, ale přesto sehrávalo velkou roli. Poprvé v ruských dějinách byl oficiální ideologií zviditelněn ruský lid jako podstatná síla pro obranu ruského impéria. Nebyla to však ve světě výjimka. Obdobně se zvedalo vlastenecké hnutí také ve Španělsku, Prusku, Vestfálsku i Rakousku. Největší bylo ve Španělsku, kde po šest let probíhala protifrancouzská guerilla (partyzánská válka). Napoleon se domníval, že ji udrží v patřičných mezích dvacet tisíc vojáků. Ale Španělsku pomohla Velká Británie armádou

v čele s Arthurem Wellesley, vévodou Wellingtonem (1769-1852). Partyzánská proti napoleonská válka se ještě více rozhořela, překročila hranice a rozšířila se i do jižní Francie.

Kutuzov se rozhodl pronásledovat Napoleona i za hranicemi. Ovšem ruská armáda se dostala do zásobovacích problémů a problémů se stavem vojsk. Padlých bylo během ruského tažení příliš mnoho, než aby je bylo možné v krátké době doplnit. Kutuzov se proto rozhodl pro zpomalení tempa postupu a nařídil většině armády odpočinek. Pouze menší jednotky vedené generálem Petrem Ch. Wittgensteinem (1768-1843) a Pavlem V. Čičagovem (1767-1849) pokračovaly v pronásledování Napoleona. Činily tak ve třech směrech: na Královec, Plock a Varšavu. Úkolem bylo znemožnit Napoleonovi, aby využil lidského a materiálního potenciálu německého prostoru pro zformování nového vojska.

Po Kutuzovově intervenci u cara, aby armáda nepostupovala ukvapeně, spojené s upozorněním na problémy mezi ruskými vojsky, Alexandr I. sice trval na rozhodnutí pokračovat v ruském tažení směrem na západ a neponechat Napoleonovi čas na rekonvalescenci sil – na Alexandrův pokyn Kutuzov dokonce osobně vypracoval manifest, kterým se obracel na obyvatele německých zemí jako osvoboditel, jako ten, kdo jim konečně přináší úlevu od dobyvatele v podobě Napoleona -, ale současně vydal pokyn, aby ruská diplomacie zahájila rozhovory s Pruskem o novém proti napoleonském spojení. Kutuzov přitom plnil úlohu poradce. Osobně se sice těchto jednání nezúčastnil, předával však jiným svoje zkušenosti. Např. v roce 1795 totiž během dvouměsíčního pobytu v Berlíně splnil úspěšně diplomatickou misi: získal Prusko na stranu Ruska proti Francii.

Prvním krokem k vytvoření nové, v pořadí již šesté protifrancouzské koalice, bylo vyvázání pruských a rakouských jednotek z aktivních bojů proti Rusku. Prusko totiž, podobně jako Rakousko byly na jaře 1812 Napoleonem donuceny podepsat spojeneckou smlouvu, na jejímž základě každá z těchto zemí poskytla pro Napoleonovo východní tažení vojska o síle několika desítek tisíc mužů. Pruským velel generál Ludwig Wartenburg-Yorck (1759-1830), rakouským kníže Karel Filip Schwarzenberg. Kdežto Yorck uzavřel s Kutuzovem na konci roku 1812 – nutno podotknout, že v rozporu s instrukcemi pruského krále Friedricha Viléma III., který sice z duše tento krok schvaloval, ale příliš se obával Napoleonovy zloby, než aby jej schválil či dokonce k němu veřejně dal příkaz -, rakouská strana váhala. Metternich si uvědomoval výhody – na rakouském území se nebojovalo a ani nebyly příliš reálné

vyhlídky, že by se následné ruské tažení Rakouska dotklo. Mohl proto, jak ostatně bylo jeho zvykem lavírovat: na jedné straně vydal Schwarzenbergovi pokyn, aby se stáhl na rakouské území, na druhé straně jej vyslal k Napoleonovi, aby jej ujistil, že jeho tzv. Observační sbor mu bude i nadále k dispozici. Pochopitelně se tak v budoucnu nikdy nestalo. Naopak. Metternich provokoval svojí hrou Napoleona natolik, že Napoleon nakonec sám v dubnu 1812 vypověděl. V té době již téměř dva měsíce existovala rusko-pruská koalice, jejíž smlouvy byly podepsány ve dnech 27. a 28. února 1813 ve slezské Vratislavi a velkopolské Kaliszi. V rámci této konvence, kterou se Rusko zavázalo zařadit do svých válečných cílů plnou teritoriální obnovu Pruska a slíbilo podporu jeho nároků na Západní Prusko a Poznaňsko. O měsíc později Prusko oficiálně Francii vyhlásilo válku.

Kutuzov v zastoupení cara Alexandra podepsal 30. ledna, měsíc po jednání s Prusy, příměří s generálem Schwarzenbergem. Na jeho základě rakouské jednotky ustoupily do Haliče. Tím se Rusům otevřela cesta na Varšavu, kterou bez boje obsadili 8. února. Kutuzov zde nepůsobil pouze jako vrchní velitel, ale také jako správce obsazeného území. Připravil mj. statut Nejvyšší dočasné rady Polského velkovévodství, který Alexandr I. podepsal 13. března. Nejvyšší dočasná rada měla být složena ze svého prezidenta, vice prezidenta a jejich tří rádců. Všichni měli být jmenováni ruským carem. Alexandr to učinil vzápětí. Prezidentem rady byl jmenován V. S. Lanskoj, vice prezidentem N. N. Novosilcov. Kutuzov byl pověřen zajištěním pořádku. Kutuzov ale těsně před další důležitou bitvou ruských jednotek s Napoleonem zemřel.

Dne 2. května 1813 zasáhly pruské jednotky po boku ruských do boje proti francouzskému vojsku u Lützeniu a ve dnech 20. a 21. května Budyšína. V obou nebyly úspěšné, a tak se Napoleon opět mohl cítit na výsluní. Zdálo se mu, že jako spojence nepotřebuje ani proradné Rakousko. Prusko na základě Metternichova zprostředkování 4. června uzavřelo s Francií příměří. Mělo trvat do 20. července. O deset dní později však Prusko podepsalo s Velkou Británií spojeneckou tzv. reichenbašskou smlouvu. Zavázalo se jí postavit proti Napoleonovi armádu v síle osmdesáti tisíc mužů. Za to získalo od Velké Británie rozsáhlou finanční podporu.

Metternich se domníval, že v průběhu příměří se mu podaří dojednat skutečný mír. Jednal postupně se všemi čelnými představiteli evropských států včetně saského krále, který s porušením smluvních závazků vůči Napoleonovi na rozdíl od ostatních stále váhal. A nutno předeslat, váhal natolik dlouho, že se s ním na Vídeňském

kongresu jednalo jako s poraženým. Od spojenecké smlouvy s Napoleonem neodstoupil, ani když už bylo zcela jasné, že je Napoleon poražen.

Rakousko přistoupilo k Reichenbašské smlouvě 27. června. Tím se sice stalo členem proti napoleonské koalici, s vyhlášením války Napoleonovi však Metternich váhal. Spoléhal se na velkolepou akci, kterou připravil na polovinu července do Prahy – mírový kongres. Při jednání s koaličními partnery, která se většinou konala na českém území – Opočně ..., aby se završila v již zmíněném lužickém Reichenbachu, vymezil podmínky mírových jednání. V drtivé většině se týkaly Napoleonova odstoupení z německých a polských území. Když je předložil ještě před pražským kongresem Napoleonovi, ten se mu doslova vysmál a označil ho za karetního hráče. Ani opakované Metternichovi pokusy přemluvit Napoleona alespoň k jednání nevedly k úspěchu. A tak pražský mírový kongres proběhl jako velkolepá demonstrace rostoucí diplomatické úlohy Rakouska, nikoli však jako jednání o míru. Napoleon na něj nevyslal ani zplnomocněné vyslance, pouze pozorovatele. A tak po uplynutí prodlouženého příměří, 11. srpna Rakousko vyhlásilo Napoleonovi válku.

Koaliční armáda však byla u saských Drážďan ve dnech 26. a 27. srpna poražena. Metternich začal propadat depresi. Vítězství u Drážďan však bylo posledním významným vojenským úspěchem Napoleona. Vzápětí již následovaly fatální neúspěchy: 29. a 30. srpna u severočeského Chlumce a Přestanova a záhy na to i u Teplic. Společně s dalšími drobnými bitvami, v nichž Napoleonovy jednotky tvořené koalicí Francie, Varšavského knížectví, Saska a Rýnského spolku, utrpěly porážku, to byl definitivní obrat v napoleonských válkách.⁴¹ O deset dní později, 9. září 1813 byla v Teplicích uzavřena Ruskem, Pruskem a Rakouskem spojenecká smlouva, která konkretizovala reichenbašskou dohodu a stanovila válečné cíle: Rakousko a Prusko měly být obnoveny v hranicích z roku 1805 a měly být zrušeny Napoleonovy vazalské státy na německém území. Bitva „národů“ u Lipska ve dnech 16. - 19. října 1813 pak definitivně rozhodla o Napoleonově porážce a otevřela protifrancouzské koalici cestu do Francie.

⁴¹ Poznámku si zaslouží skutečnost, že bitva u Chlumce a Přestanova nebyla z hlediska obecných dějin nějakým zásadním zlomem. Byla však veledůležitým vítězstvím pro české území – zabránila postupu napoleonských vojsk do Čech a střední Evropy vůbec a tím osudu, který během složitých manévřů ruských, pruských, rakouských ale i francouzských jednotek v důsledku vyjezení, násilností, rekvizice majetku, dobytka a koní postihly německé země, především Sasko.

6. Francie za Napoleona a Bourbonské restaurace

Osmnáctého brumairu roku VIII, podle revolučního kalendáře, tj. 9. listopadu roku 1799 se uskutečnil ve Francii napoleonský převrat. Mezi lidem vládla únava z rozporných kroků Direktoria, a tak nebylo složité, aby se na Napoleonův návrh místo něj do čela státu prosadili tři konzulové. Direktorium bylo zlikvidováno, aniž by byl někdo zabit či zatčen. Cestu ke konzulátu otevřel zvláštní dekret, jímž byla zasedání volených orgánů Rady starších a Rady pěti set přesunuta z Paříže do nedalekého městečka Saint-Cloud. Cílem bylo minimalizovat jejich význam a přimět je k tomu, aby samy předaly moc prvnímu konzulovi, kterým se později Napoleon prohlásil. Napoleon chtěl za každou cenu zachovat zdání zákonnosti převratu. Nechtěl vyvádět lid z relativního klidu a politické apatie. Naopak! Přál si po desíti bouřlivých letech dát zemi do pořádku a navodit dojem, že on je tvůrcem onoho pokoje. Když však Rada pěti set i Rada starších vznesly vůči Napoleonovu postupu námítky, Napoleon použil vojsko a jejich zasedání rozpustil. Poslanci pak na následujícím zasedání pod tímto tlakem dekret o zřízení konzulátu odhlasovali.

Součástí dekretu bylo adresné jmenování konzulů: Napoleona Bonaparte, Josepha Emanuela Sieyése (1748-1836) a Pierra Rogera Ducose (1747-1816). Záhy však Napoleon zašel ještě dál a nechal si schválit funkci prvního (rozhodujícího) konzula. A tím se nechal provolat právě on. Stalo se tak v prosinci 1799, poté, co konzulát připravil k vydání novou ústavu. Prvním konzulem byl jmenován na deset let. V souvislosti s jeho jmenováním prvním konzulem došlo ke změnám na postech ostatních konzulů – nyní jeho pomocníků. Napoleon si za ně zvolil významného politika předrevoluční i revoluční Francie, vynikajícího právníka Jeana-Jacquese Régise de Cambacérése (1753 – 1824) a dalšího vynikajícího právníka Charlese-Francoise Lebruna (1739-1824). Obsazení postů konzulů předními právníky prokazuje, jak velkou úlohu Napoleon připisoval právu.

Sieyésovi, kterého si Napoleon vážil jako vynikajícího národohospodáře, Napoleon nabídnul post předsedy senátu. Zdánlivě formální, ve skutečnosti však nikoli marginální funkce, která mohla výrazně pomoci Napoleonovým záměrům stmelit francouzský národ pod svým, v podstatě diktátorským vedením. Novou ústavu např. nechalo schválit plebiscitem, ale jednoznačně si v ní nechal vymezit diktátorské pravomoci. Využil skutečnosti, že po desíti letech svárů a nejistot šlo francouzskému národu už jen o vnitřní mír. Napoleon to velmi dobře chápal, a proto mj. inicioval, aby

konzulové ve vzájemné jednotě ještě na sklonku roku 1799 prohlásili revoluci za ukončenou. Tím současně začala etapa, ve které se Napoleon prezentoval a nechal se, aby byl prezentován jako zosobnění Francie. Již tedy nikoli revoluce, ale Napoleon. Stal se zosobněním politického programu, vlády i legislativy.

Napoleonovy diktátorské postupy se projeví jeho snahou vše řídit, vše určovat. A současně zabránit všemu, co by jeho moci a slávě mohlo škodit. Aby podtrhl svoji gloriolu, nechal např. cenzurovat všechny noviny. V důsledku toho bylo během několika málo měsíců počátku roku 1800 zastaveno šedesát ze sedmdesáti tří pařížských periodik, zakázány všechny články, které, jak se prý sám Napoleon vyjádřil, *odporují sociální smlouvě, suverenitě lidu a slávě armády*, tedy tomu, co on sám schválil.

Nejvýraznější, co charakterizovalo Napoleonův despotismus, byl centralismus, despotický centralismus veřejné správy. Ten v mnohém doplňoval vysloveně policejní režim. Zosobněním Napoleonova despotického centralismu a policejního režimu se stal dosavadní ministr policie, nově tvůrce tajné policie Joseph Fouche (1758-1820). Bděl nad veškerým politickým konáním a myšlením, směřoval a ovlivňoval veřejné mínění. Lid však byl spokojen: obecně totiž zavládl klid a pořádek. To, že se zcela zřetelně rodila nekontrolovatelná despotická moc, pochopil, až když byl Napoleonův režim zcela ukotven a na jeho omezení již bylo pozdě.

Nesporně pozitivním krokem Napoleonovy činnosti byla jeho snaha upevnit vnitřní francouzské poměry za každou cenu. Na druhé straně však právě snaha upevnit vnitřní poměry za každou cenu byla negativní. Napoleon totiž využíval nejrůznější prostředky, včetně teroru, např. využitím pokusu o atentát na jeho osobu se snažil potlačit všechny i jen marginální zbytky opozice, levicové i pravicové. Účelovou záležitostí byl z jeho strany i konkordát s papežem, který v zájmu dalšího zklidnění společnosti podepsal Napoleon roku 1801. Konkordátem došlo k obnovení vlivu katolické církve, i když církev zůstala podřízena státu a církevní hodnostáři museli státu přísahat věrnost. Nikoli však již na ústavu, ale „jen“ na platné zákony. Církvi dříve zabavený majetek se nevracel, kněží, a to i nepřisežní, byli i nadále placeni státem.

Roku 1802 nastala ve francouzském politickém systému další podstatná změna: Napoleon si prodloužil konzulské funkční období: stal se prvním konzulem na doživotí. V souvislosti s tím byla přijata nová modifikovaná ústava. Podle ní Francie sice formálně zůstala republikou, ale moc prvního konzula byla tak výrazná, že se

stát stále více blížil k jedynovládě. Centralizace ústřední moci byla velmi výrazně posílena, naopak byla zrušena volená samospráva, do čela departamentů byli úředníci už jen jmenováni.

Dne 21. března 1804 byl schválen občanský zákoník (*Codé civil des Français* nazývaný rovněž *Napoleonův občanský zákoník*). Byl založený na principu přirozeného práva s výraznými vlivy římského práva. Nejen díky následné Napoleonově expanzi za francouzské hranice, i když především jí, se stal vzorem pro celou Evropu: potvrzoval zrušení feudálních závazků, stanovoval nedotknutelnost soukromého vlastnictví, zrušení šlechtických titulů a majetkové změny. Dále zaváděl řád čestné legie, stanovil pravidla kapitálové společnosti a posiloval autoritu otce jako hlavy rodiny.

Napoleon rovněž podporoval rozvoj hospodářství a zavedl moderní školskou soustavu vychovávající odborníky a loajální občany. Zřídil moderní daňový systém, podporoval umění a vědu. Nepostradatelnými osobnostmi se pro něj stali legendy minulého i budoucího režimu, Talleyrand a Fouche. Tím vším předurčil vznik nové formy autokratické vlády - bonapartismu.

Bonapartismus představuje ztělesnění státní moci v silné kompetentní vůdčí osobnosti, jejíž vláda je do značné míry autoritativní, ale zároveň je charakterizovaná znaky přímé demokracie (volební právo, plebiscit, referendum). Tyto prvky zaručují dialog mezi vládcem a lidem. Politické strany nerozdělují sjednocený národ do antagonistických skupin. Sociální spravedlnost, ekonomický prospěch a právní systém pramení z vládních programů určených a rozhodnutých hlavou státu. Bonapartismus byl typický pro Francii za Napoleona I. Bonaparta ale také Francii Napoleona III. (1852-1870). Bonapartismus se stal režimem osobní moci jako směs monarchické tradice a předstírání demokracie. Signifikantní je rovněž skutečnost, že se od roku 1804 Napoleon jako císař Francouzů pokládal za druhého Karla Velikého (742-800-814).

Napoleon se jako císař přestěhoval do královského paláce v Tuilleriích. Byl přesvědčen, že republika je překonaná, neboť Francouzi chtějí klid, a ten jim může zaručit jen silná, schopná a slavná osobnost umným způsobem pracující se svobodou lidu. Volební právo bylo proto postupně zbaveno svého skutečného obsahu. Fungovalo jen v několikastupňovém systému. Přesto se Napoleon stále snažil udržovat zdání respektování výsledků revoluce. Důsledně se však stavěl proti frakcionismu. Dobře věděl, že lid očekává mír. Ostatně on sám mír očekával též, a to

proto, aby mohl pacifikovat zemi. Válka ho mohla svrhnout. Mír mu však nedopřály Velká Británie s Rakouskem. Životně důležitá se proto pro Napoleona stala bitva u severoitalského města Marenga, která se odehrála v roce 1800. Po tamní porážce protifrancouzské koalice vrcholící následným mírem v Lunévillu se totiž Napoleon stal pro francouzský lid vysloveně idolem. Počátek konzulátu byl kvůli míru i hospodářskému zlepšení glorifikován, považován za jeden ze zlatých věků Francie: Napoleon navíc usmířil katolíky a revolucionáře, udržel revoluční principy a vzal na vědomí sociální změny. Zdání, že tomu tak skutečně je, se mu vcelku podařilo prosadit, stejně jako potlačovat royalisty, aby nedošlo k návratu krále (Ludvíka XVIII.) z exilu. Ale podobně jako Napoleon zasahoval proti royalistům, činil tak i proti jakobínům a republikánům. Společnost si to však málo uvědomovala. Vražda Louise Antoine de Bourbon Conde, vévody z Enghien (1772-1804), příslušníka královské bourbonské větve Conde, potenciálního monarchistického nástupce na francouzský trůn, měla být zřetelnou výstrahou jak domácím tak zahraniční opozici, že Napoleon žádný odpor nepřipustí. Při tom všem, však Napoleon ujišťoval senát, že nepřišel s kontrarevolucí.

Pro stabilizaci země Napoleon sám předsedal komisím, které vytvářely pozitivní hospodářské, právní i sociální změny. Provedl reformu Státní banky, založil obchodní komory, zorganizoval školství pro výcvik armády. Spousta novinek nesla pečeť jeho jasného geometrického ducha. Oporou jeho režimu se stalo rolnictvo, jemuž daroval a nadále garantoval půdu, kterou mohli rolníci volně skupovat. Zvýšily se platy, mohla vzrůst spotřeba masa a tím i životní úroveň. Jediné, co bylo stále nepřijemné, to byly daně: zůstávaly nadále vysoké. Ačkoli zavládl klid zbraní, Napoleon potřeboval vydržovat silnou a mocnou armádu. V návaznosti na francouzskou revoluci zavedl pravidelné povinné odvody do armády. To se bez zvýšených nároků na finance neobešlo.

Za napoleonského období byly potvrzeny některé zisky revoluce – občanská rovnost, oddělení církve od státu, laicizace školství. V této době byl postup vzhůru možný jen na základě práce, schopnosti a odvahy, nikoli původu. Chyběla však skutečná svoboda. Zpočátku si to národ neuvědomoval. Když to pochopil a začal to Napoleonovi vyčítat, bylo již pozdě. Zásluhou Napoleona byla totiž provedena důsledná centralizace státní správy: šlo především o vznik departamentů (prefekti), okresů (podprefekti) a obcí (starostové). Úředníci byli jmenováni z centra. Zreformován byl berní systém (pouze šest tisíc úředníků místo dvou set tisíc).

Napoleon zvýšil příjmy státu, zreformoval soudnictví. Naopak obsahově trpělo umění a literatura. Jako v kaž-dém despotismu se v těchto oborech prosadil formalismus.

Napoleonské období znamenalo mírný populační růst a výrazný růst sňatečnosti: kdežto v letech 1770-1784 se uskutečnilo průměrně 85 sňatků na deset tisíc obyvatel a narodilo se 390 novorozenců na deset tisíc obyvatel, pak v letech 1806-1810 to bylo 157 sňatků na deset tisíc obyvatel při natalitě 320 novorozenců na deset tisíc obyvatel. I přes faktor války však výrazně poklesla úmrtnost. K tomu jako odraz sociální, duchovní a politické situace docházelo ve všech společenských vrstvách k vyšší kontrole porodnosti. Nové právní předpisy umožňovaly rozvod, rušily adventní a postní příkázání, klesal vliv kněží na morálku. Přírůstek obyvatel činil v napoleon-ském období cca pět procent ročně. Rozhodný vliv na to mělo zlepšení lékařské péče, kvalitnější stravy a celkového zlepšení životní úrovně. V roce 1815 dosáhla Francie i přes válečné útrapy počtu přes třicet milionů obyvatel.

Státní autorita se v napoleonském období neprojevovala pouze ve sňatečnosti a kontrole porodnosti, ale také, a to zejména v rodině, v níž byl nově kladen velký důraz na otcovskou a manželskou moc. To se negativně projevilo zhoršeným postavením ženy. Tento trend se začal projevovat již v přednapoleonském období, a tak se nelze divit, že moderní feminismus vznikl již v roce 1772. Stalo se tak po vydání knihy Francouze Antoina Leoparda Thomase *Esej o povaze, mravech a duchu žen v rozličných stoletích*. Thomas v ní dokazoval, že ženy mají téměř všechny schopnosti stejné jako muži. Francie byla vůbec k ženám velkorysá – ještě před Thomasem v ní působily v 17. století preciózky, které rozhlašovaly, že manželství a plození dětí je vcelku nudná a pokořující záležitost. Francouzská revoluce s tímto pojetím rázně skoncovala. Řečeno ideologií revoluce, ženy jsou pouze stroje na plození dětí, nejsou rovny mužům a jsou chabého rozumu, mají vládnout raději jehlou než jazykem.⁴²

Napoleonova finanční politika spočívala v reformě daní – snížil pozemkovou daň a zavedl různé nepřímé daně, centralizoval jejich vybírání. Snažil se stabilizovat veřejné finance, přičemž vycházel z nutnosti státní intervence, nezpochybňoval však základní principy liberalismu. Zčásti také provozoval politiku státního ochranářství, dlouhodobá součást jeho konfrontace s Velkou Británií na hospodářském poli. Jistý

⁴² Srov. Daniela TINKOVÁ, *Revoluční Francie 1787-1799*. Praha 2008, s. 349-355.

úpadek hospodářství byl zaviněn téměř zrušením námořního obchodu. Velká Británie ho znemožňovala a Napoleon mu nerozuměl.

Po Napoleonově abdikaci se sice de iure stal čelnou osobností Francie představitel Bourbonů Ludvík XVIII. (1814-1824), ale de facto vládl Francii Charles Maurice Talleyrand (1754-1838). Talleyrand uznával legitimitu, ale odmítal absolutismus a vládu z Boží milosti. Ve francouzské společnosti už byly příliš usazeny různé svobody, než aby je král mohl zrušit. Ten chtěl alespoň oktrojovat ústavu, necítil se být povolán národem, vydal pro něj alespoň chartu z roku 1814. To se však nelíbilo royalistům, důstojníkům a zejména vracejícím se emigrantům, v podstatě kontrarevolucionářům.

Když se Napoleon vracel roku 1815 z Elby, lidé se k němu postupně přidávali, do Paříže přitáhl vcelku s malou armádou, ale do června měl ve zbrani asi pět set tisíc mužů. Jistě mnoho z nich nedobrovolně a nikoli z přesvědčení. Jakmile byl u Waterloo poražen, mnozí i jemu věrní, volali po jeho abdikaci. Císař totiž obrátil všechny hodnoty. O monarchistických režimech si jistě nelze v žádné oblasti jejich působení činit iluze. Tvořily však staletími zaběhlý politický, ekonomický, sociální i právní systém řídicí se křesťanskými hodnotami. Napoleon nejen, že mnohé z toho postavil na hlavu, ale, a to především, o všem rozhodoval výhradně o své vůli. Na panovnické trůny dosazoval bez ohledu na jakýkoli původ, zákony vyhlašoval, jak se zámulo. Co však bylo největším problémem, to byla jeho mohutná válečná tažení. Pro svoje vítězství byl schopen učinit cokoli. Ve spojení s válkami Velké francouzské revoluce lidé uvykly tisícům mrtvých. Napoleonské období znamenalo degradaci vznešených idejí svobody a rovnosti počátku francouzské revoluce.

7. Restaurace

Restaurace monarchistických režimů, zkráceně jen „restaurace“ byla umožněna únavou z dlouhotrvajících francouzských revolučních a napoleonských válek a spojeneckou diplomacií. Císařova definitivní porážka u Waterloo ovlivnila i ve Francii smýšlení společnosti takovým způsobem, že všichni byli opět připraveni oslavovat krále. Aby bylo plnohodnotné, muselo být uznáno vydobyté postavení různých vrstev francouzské společnosti. To bylo úkolem nového krále. Vlastně symbióza podmíněná vzájemnou tolerancí a úctou.

Novou francouzskou vládu sestavil Talleyrand za podpory Rakouska a Velké Británie. Jejimi hlavními protagonisty byli Talleyrand a Fouché. Záhy však extrémní

pravice přiměla Talleyranda k odstoupení. Do čela nové francouzské vlády se 24. září 1815 postavil konzervativní royalista Armand Emmanuel de Plessis, vévoda z Richelieu (1766-1822), který byl však zanedlouho nahrazen policejním prefektem Elie Dacazessem (1780-1860), oblíbencem Ludvíka XVIII. Ludvík XVIII. celou tu dobu nehrál žádnou marginální roli. Byl sice přesvědčen o predestinaci svého postavení, ale současně chápal, že úplná konzervace předrevolučních poměrů není možná. A tak ukázal vůli nastolit liberální vládu. Součástí takového kroku bylo také např. jeho potvrzení nového revolučního rozdělení majetku či Napoleonova občanského zákoníku zaručujícího společnosti občanská práva a sekularizaci církve.

Krátce po svém faktickém příchodu na francouzský trůn Ludvík XVIII. 4. června 1814 odmítl ústavu připravenou Talleyrandem a vyhlásil konstituční monarchii podle britského vzoru. V ústavní chartě z 26. června 1814 pak zřídil dvoukomorový parlament, přičemž horní, komora pairů, byla dědičně jmenována králem, poslanci dolní komory byli voleni podle volebního censu. Zákonodárnou mocí Ludvík pověřil vládu zodpovědnou ovšem nikoli parlamentu, ale přímo sobě, tedy králi.

Pomocí systému jmenované horní komory a jmenovaných ministrů Ludvík XVIII. postavil do čela francouzského státu umírněné konzervativní představitele šlechty a vysokého kléru. I když se jednalo o liberalizující činitele, vesměs se jednalo o osoby, které byly svržené ze zásadních politických postů francouzskou revolucí. Jejich návrat vyvolal široké anti royalistické hnutí, které sílilo až do roku 1820, kdy vyvrcholilo atentátem na představitele ultrakonzervativního směru – králova synovce vévodu de Berry. To se již skutečně Francií šířila „plíživá kontrarevoluce“. Vliv konzervativců usilujících o ještě výraznější restauraci předrevolučních poměrů rostl. Kvůli údajnému podléhání liberálním názorům musel post ministerského předsedy v roce 1820 opustit Talleyrand (vykonával jej od roku 1818), aby se na něj vrátil právě ten, kterého v roce 1818 v této pozici vystřídal, konzervativec Armand Emmanuel du Plessis, vévoda z Richelieu, emigrant a obdivovatel ruského cara Alexandra Prvního. Vévodovi z Richelieu, který stál v čele francouzské vlády i několik měsíců v roce 1815 nelze upřít zásluhy o restauraci a také o některé francouzské diplomatické úspěchy. Např. své znalosti Ruska – v letech 1805-1814 působil jako generální gubernátor v Oděse – zužitkoval při diplomatických jednáních s ruskými partnery včetně cara-imperátora Alexandra I. takovým způsobem, že roku 1818 na kongresu v Cáchách dosáhl dohody o stažení ruských okupačních vojsk z Francie.

K šíření anti royalistického hnutí nemalou měrou přispěly právě takové osobnosti, jako byl Richelieu. Tedy návrat ultra royalistických emigrantů, kteří činili vše pro plnou restituci a bezvýhradný návrat starého režimu a svého postavení. Jejich cílem bylo naplnit svoje iluze o ideální společnosti ztotožněné s Francií nacházející se minimálně dvacet pět let zpátky. Chtěli mít Francii před rokem 1789, zcela oprostěnou od čehokoli revolučního. Součástí toho byla pomsta vůči všem, kteří je o moc jakýmkoli, byť i sebemenším podílem za francouzské revoluce připravili. V jejich čele stál králův bratr hrabě z Artois (pozdější král Karel X.). Nikoli jeho dílem, ale za to jeho důsledným naplňováním se stal bílý teror, jehož prostřednictvím byly nejprve v departamentech, které za stodenního Napoleonova císařství zůstaly věrné králi, ale později po celé Francii krvavými metodami důsledně obnovovány předrevoluční poměry.

Jak již bylo výše zmíněno, v neděli 13. února 1820, po návštěvě pařížské opery v Rue de Richelieu, byl ranou dýky do zad zavražděn zaměstnancem královských stájí Karel Ferdinand, vévoda z Berry (1778-1820), králův synovec a naděje ultra royalistů z hlediska nejvyššího francouzského politického postu. Vina byla zcela svržena na anti royalistické síly a králi bylo vyčítáno, že jeho restaurační režim je málo důrazný. Ludvík XVIII. se rozhodl pro jeho utvrzení. Krokem k tomu měla být další změna v čele vlády. Do jejího čela se postavil známý *ultra royalista*, monarchii koruně super věrný emigrant a poslušný katolík, hrabě Jean-Baptiste de Villele (1773-1854), přítel otce zavražděného vévody, králova bratra hraběte d'Artois. Zásluhou de Villeho a d'Artoise se restaurační režim důsledně prohluboval. Nejprve v souladu se stanovisky krále byly omezeny doposud platné občanské svobody a začalo se s důrazným pronásledováním liberálů. Použité represe vyvolaly chaos, který umožnil, aby se de Villeho a d'Artoisovi ultra royalisté dostali plně k moci. Jako završení tohoto procesu lze chápat rok 1824, kdy se po smrti Ludvíka XVIII. 16. září 1824 se stal francouzským králem jako Karel X. právě hrabě d'Artois.

Změna hraběte Karla d'Artois (1757-1824-1830-1836) v Karla X. žádné zásadní politické změny Francii nepřinesla. „Pouze“ se prohluboval restaurační režim. A to v důsledné symbióze s utužováním katolického vyznání jako jediného pro francouzskou společnost možného. Tuto skutečnost např. prokazuje to, že v zemi od zahájení jeho panování znovu působili oficiálně však nepovolení jezuité neboli Tovařstvo Ježíšovo. Některými restauračními kroky dokonce Karel X. překvapil i svoje stoupence. Např. rasancí, s jakou umlčel vůči sobě opoziční tisk, či jak

obrovské renty přiznal emigrantům. Úhrnem se totiž jednalo o téměř 660 milionů franků.

V době restaurace se ve Francii vytvořily čtyři politické proudy: nejvíce vpravo stáli ultra royalisté, tzv. ultras tvoření především zástupci bohaté aristokracie. Dále to byl proud doktrinářů, ke kterému se řadil někdejší král Ludvík XVIII, a kteří byli přesvědčeni, že se z restaurace nemá stát reakce. Další skupinou byli liberálové (např. La Fayette), kteří prosazovali rozšíření občanských svobod a větší odpovědnost parlamentu. Nejvíce vlevo stáli radikálové, jejichž cílem bylo svrhnout režim a vybudovat novou republiku či císařství.

Karel X. prosazoval úplnou restauraci. Společnost se však již vyvíjela jiným směrem a rozhodně ji nechtěla připustit. Dokazuje to i rezignace kabinetu de Villeho, k níž došlo pod tlakem liberálního tisku v roce 1827 proti restauračním praktikám. Novým premiérem se stal Jean Baptiste Gay vikomt de Martignac (1778-1832), který se pokoušel udržet politiku ve středu. Kvůli tomu byl v roce 1829 nahrazen ultrareakcionářem Julesem knížetem de Polignac (1780-1847), který mj. zahájil francouzskou kolonizaci Alžírsko. Když se však de Polignac na konci dvacátých let 19. století pokusil ve prospěch úplné obnovy předrevolučního režimu zrušit ústavní chartu Ludvíka XVIII., setkal se se silným odporem. Jeho součástí byl „opovědný list“, který v březnu 1830 poslala dolní komora parlamentu králi. Vyjadřovala v něm obavy „národa“ z redukce či dokonce úplného zničení všech umírněně liberálních znaků restauračního režimu. Karel označil takové varování za příliš troufalé a v duchu absolutistických panovníků 18. století rozhodl o jejím rozpuštění. V nových volbách ovšem k jeho nesmírnému překvapení nezvítězili konzervativci, ale právě „opovědní“ liberálové. A to i přesto, že volební právo nebylo nikterak široké. Král však nehodlal ustoupit: zareagoval dekrety, tzv. Ordonancemi ze Saint-Cloud, označovanými rovněž jako Červencové ordonance. Důsledně jimi zavedl cenzuru, zrušil všechny náznaky svobody tisku a znovu rozpustil sněmovnu. Aby se vítězství liberálů nemohlo opakovat, autoritativně rozhodl o změně volebního práva do ní. Nové volby do sněmovny pak vyhlásil na září 1830. To však již byla vysloveně sebevražda Karlova systému. V Paříži se rozhořely půtky. Král rozpustil i nově utvořený kabinet ministrů a zasáhl proti revoltujícím vojenskou silou. V reakci na to na ulicích vyrostly barikády. Povstalci vzkřísili Národní gardu, v jejímž čele stanul legendární účastník americké války za nezávislost a počátku francouzské revoluce Gilbert du Motier, markýz de La Fayette (1757-1834). I když král svoje dekrety pod tímto tlakem

odvolal, vypukla ve Francii skutečná revoluce (Červencová revoluce). Byla projevem skutečnosti, že Karlův restaurační režim byl většinou národa odmítnut a on sám byl donucen k abdikaci. A to ve prospěch svého vnuka Jindřicha hraběte de Chambord (1820-1883). Ten však vládl Francii jako Jindřich IV. pouze od 2. do 9. srpna, kdy byl nucen rovněž abdikovat. Výsledkem revoluce se stala konstituční (Červencová) monarchie, v jejímž čele stanul poslední francouzský král Ludvík Filip III. Orleánský (1773-1830-1848-1850) pocházející z vedlejší bourbonské větve Bourbon-Orleans.

Oporou restauračního režimu Ludvíka XVIII. a Karla X. byla církev a pozemková aristokracie. Církev reprezentoval katolický klérus, který všemi prostředky usiloval o obnovení svého postavení před rokem 1789. Snažil se také vyvolat novou vlnu katolické zbožnosti. Její oporou se měli stát restaurovaní jezuité. Francouzská společnost však již byla revolučními událostmi a následnými napoleonskými válkami natolik sekularizovaná, že taková restaurace musela narazit na značný odpor. Kdežto se tedy katolickému kléru nepodařilo obnovit svoje postavení ani zbožnost v předrevoluční podobě, pozemková aristokracie své restaurace dosáhla. Bylo tomu proto, že si i za revoluce dokázala zejména v provinciích udržet svoje postavení a prostřednictvím emigrujících partnerů získat výraznou podporu ze zahraničí. Do restauračního modelu tedy nevstupovali nově, ale kontinuálně. Restaurace jim umožnila opět získat významné posty a prebendy ve státní službě. Nepříjemnou ránou pro její plnou realizaci však byla skutečnost, že v letech 1816-1817 Francii zasáhla hospodářská krize, v jejímž důsledku poklesly ceny potravinářských výrobků. K zisku nestačil ani obnovený celní protekcionismus.

8. Vídeňský kongres a zrod diplomacie 19. století

Dějiny 19. století uvedla Velká francouzská revoluce. Probudila národní a sociální myšlení francouzských mas a zformovala nové státní uspořádání francouzské monarchie. Revoluce přerostla francouzské hranice a zejména Napoleonovým prostřednictvím její projevy pronikly do dalších evropských zemí. Avšak monarchistické systémy se proti tomu postavily a následující mezinárodní vztahy určilo úsilí potlačit francouzský vliv za každou cenu. Z tohoto důvodu vznikaly protifrancouzské koalice, jejichž členem byla řada evropských států.

Jednou z nejaktivnějších osobností při jejich formování byl rakouský vyslanec v Paříži let 1806-1809, od roku 1809 rakouský ministr zahraničí a od roku 1810 kancléř Klemens Lothar Metternich (1773-1859). Když však Napoleon ovládl většinu Evropy,

Metternichovo lavírování spojené se sňatkovou politikou učinily z habsburské monarchie francouzského spojence. Jednotky někdejšího diplomata u carského dvora, polního maršála knížete Karla Filipa Schwarzenberga (1771-1820), pána na Orlíku, Metternichova nástupce v úřadě rakouského vyslance v Paříži, bojovaly jako rakouský pomocný sbor na Napoleonově straně v Rusku.

Když ovšem ruská armáda vyhnala Napoleona na sklonku roku 1812 ze svého území a car Alexandr I. vydal 25. prosince 1812 manifest o skvělém vítězství ruského lidu nad francouzským dobyvatelem, Metternich poslal Schwarzenbergovi instrukce, v nichž mj. uvedl, že násilný napoleonský řád musí být odstraněn a musí být znovu nastolen všeobecný „věčný“ mírový řád. Evropu nesmí ovládat jediný stát, nýbrž musí být udržována rovnováhou všech jejích států: nesmí být ani příliš silná Francie ani naopak příliš silné Rusko. V zájmu téhož musejí být plně obnoveny Rakousko a Polsko.

Z uvedeného je zřejmé, že k Metternichovým cílům nepatřilo nějaké citelné oslabení Francie. Ne že by Metternich netoužil potrestat Francii za příkoří, která mu Napoleon v předchozích letech způsobil, ale pokud by byla Francie citelně oslabena, pak by patrně jeho zamýšlený a po Wagramu již zřetelně formulovaný rovnovážný mezinárodní systém nebyl funkční. Metternich byl přesvědčen, že součástí obnoveného státního uspořádání musí být rovnováha sil. Do toho citelné oslabení Francie nezapadalo. Nezapadalo do ní ovšem ani vytvoření německé národní říše, ani italského národního státu. Přitom jak v německém tak italském prostředí byly tyto snahy velmi výrazné. Ale Metternich působil jako horlivý oponent německých i italských vlastenců.

Napoleon byl sice porážkou v Rusku oslaben, nikoli však zlomen. První polovina roku 1813 ukazovala, že rozhodně ještě nemíní mocenské ambice opustit. Dne 2. května byla Napoleonem poražena rusko-pruská spojenecká vojska u Lützen a o čtrnáct dní později, 16. května u Budyšína. Metternich nabídl zprostředkování míru. V Reichenbašské smlouvě z 27. června vyzval ruský a pruský panovnický dvůr, aby přijali jeho zprostředkování míru, ale nepřistoupí-li Napoleon do 20. července na čtyři podmínky: rozčlenění Varšavského velkovévodství, rozšíření Pruska, vrácení Ilyrských provincií Rakousku a navrácení statutu svobodného města Hamburku a Lübecku, Rakousko se přidá na stranu Ruska a Pruska a zahájí proti Napoleonovi ozbrojené akce. Napoleon byl ochoten rakouské zprostředkování přijmout, a tak se začal připravovat kongres v Praze, který za Metternichova předsednictví měl vyřešit problémy. Napoleon však váhal. Když uplynul dvakrát odložený termín, Metternich zaslal Napoleonovi 8. srpna požadavky formou ultimáta. Napoleon je odmítl splnit, a tak

Rakousko 11. srpna 1813 znovu vstoupilo do válečného stavu s Francií. Proti mocenským záměrům Napoleona se tím opět zformovala proti napoleonské koalici. Jejími členy bylo jak Rusko, tak Rakousko, Prusko a Velká Británie. Tažení však začali spojenci neúspěchem. Ve dnech 26. - 27. srpna 1813 bylo rakouské vojsko vedené maršálem Schwarzenbergem poraženo u Drážďan a muselo ustoupit do Čech. Postup napoleonské armády k Teplicím zastavil až u Chlumce ruský sbor generála Andreje I. Ostermanna-Tolstého (1772-1857). Pronikající francouzské síly byly pak 30. srpna spojeneckou přesilou obklíčeny a zničeny. Po následných úspěších spojenců ve Slezsku a u Berlína ustoupila napoleonská armáda k Lipsku, kde došlo ve dnech 16. - 18. října 1813 k bitvě, která otevřela spojencům cestu do Francie.

Lord Castlereagh se snažil přesvědčit spojence o smysluplnosti všeobecné aliance, která by stanovila podmínky evropské rovnováhy. Varoval před separátním mírem. Zejména ruský car však byl zdrženlivý. Jeho cíle získat ve vítězství nad Napoleonem maximum se s rovnováhou sil neshodovaly. Metternich britské aktivitě rovněž nakloněn nebyl. Na rozdíl od ruské strany se nevyjádřil proti, nicméně stále zdůrazňoval, že bez ruské účasti bude všeobecná aliance bez významu.

Metternichovi se zdálo, že Francie je na kolenou. V zájmu svého plánu zcela ji nezničit, považoval totiž Francii za podstatný prvek evropské rovnováhy sil, hodlal tažení ukončit. Ochotně proto reagoval na Napoleonovu nabídku na jednání, která přišla krátce po lipském vítězství. Na pokračování v bojích měla ovšem zájem ruská strana. Metternich ji za to veřejně kritizoval a hovořil o ruském záměru realizovat mocenské snahy a touhu po odvetě. Tvrdil, že car Alexandr je přesvědčen, že musí za zdevastovanou Moskvu rozmetat někdejší Napoleonovo sídlo, palác Tuilerie.⁴³ V kontrastu k tomu jménem spojenců ovšem bez Alexandrova vědomí Metternich na začátku prosince 1813 zaslal Francouzům manifest, ve kterém zdůrazňoval, že si spojenci přejí, aby Francie zůstala velká a silná i po válce a k tomu že požadují všeobecnou mírovou existenci. Neustanou-li proto Francouzi ve svém boji, budou spojenci nuceni učinit vše pro to, aby ve vztahu k Francii dosáhli mocenské rovnováhy. V intencích toho se vzápětí spojenecká vojska začala chystat ke vpádu do Francie. K tomu došlo na přelomu roku 1813 a 1814. Ale již 16. ledna 1814 dostal generál Schwarzenberg rozkaz, aby postup spojeneckých vojsk zastavil.⁴⁴

⁴³ Srov. Franz HERRE, *Metternich*. Praha 1996, s. 142.

⁴⁴ Srov. H. KISSINGER, *Obnovení světového řádu*, s. 129.

Již před tím, na konci prosince 1813 Velká Británie zintenzívnila svoje návrhy na vytvoření všeobecné aliance. Castlereagh dokonce odjel na kontinent, aby o podmínkách jejího vzniku osobně jednal s koaličními partnery. Že však britská strana neměla na mysli skutečné celoevropské zájmy, svědčí, že Castlereagh ve svých návrzích vůbec nezmiňoval Polsko, o Německu a Itálii se zmiňoval jen letmo, zato věnoval mimořádnou pozornost tomu, co bylo ve středu pozornosti Velké Británie: např. záležitosti v Nizozemí.

Metternichovým lednovým rozhodnutím zastavit postup spojeneckých vojsk se koalice dostala na práh rozpadu. Alexandr trval na pokračujících bojích, kdežto Castlereagh se klonil k Metternichovi. Nebyl si však stoprocentně jistý, protože Napoleon se rozhodně nehodlal vzdát. Castlereagh proto nabízel další jednání. Řešení měl přinést kongres ve francouzském městě Châ tillonu, který byl za účasti Napoleona a všech spojenců zahájen 3. února 1814. Představoval poslední pokus, aby Napoleon přijal mír na principu rovnováhy sil. Napoleon však trval na svých mocenských ziscích. Za žádnou cenu se nechtěl vzdát dobytých zemí. Spojenci s tímto Napoleonovým postojem počítali již před zahájením kongresu, a tak u vědomí, že se jedná o největší překážku míru, přesto, že mezi nimi panovaly vážné rozpory, se předem dohodli, že budou za všech okolností vystupovat vůči Napoleonovi společně. Důkazem tohoto jejich postupu mělo být i určení jejich mluvčího, zkušeného rakouského vyslance, který prošel ambasádami v Berlíně i Petrohradě Johanna Philipa Stadionu-Warthusena (1763-1824).

Johannu Philipu Stadionu-Warthusenovi ani dalším vyjednávačům se však nepodařilo přiblížit se k dohodě s Napoleonem. Názory spojenců a Napoleona se diametrálně lišily. Hlavní problém tkvěl v tom, že Napoleon prostě trval na držení dobytých území. A to i přesto, že v den, kdy byl kongres zahájen, utrpěl další porážku – v bitvě u La Rothière – a jevílo se jako reálné, že během čtrnácti dnů spojenci proniknou do Paříže.

Napoleonovi nahrávalo to, že mezi spojenci nepanovala shoda. Nedokázali se např. sjednotit na stanovení hranic, do nichž má být Francie vykázána. A tak musela následovat řada dalších jednání, na nichž si spojenci vyjasňovali svoje představy. Ruský car Alexandr I. např. nechtěl za žádnou cenu ustoupit od pokoření Paříže, ale bylo mu do značné míry lhostejné, zda bude pak jednat o míru s Napoleonem nebo s Bourbony. Pro Brity byly zase stěžejními otázky francouzského loďstva a francouzských kolonií.

Výsledkem opakovaných jednání spojenců se nakonec stala výzva, kterou po dohodě s koaličními partnery zaslal 25. února 1814 Napoleonovi Metternich. Jednalo se o ultimátum, které jej vyzývalo, aby se do čtrnácti dnů rozhodl buď pro hranice z počátku roku 1792, nebo pro válku do krajnosti. Napoleon však stále trval na svém. A tak o necelý týden později, 1. března 1814 došlo mezi mocnostmi k podpisu smlouvy o válečných cílech protifrancouzské koalice. Stalo se tak ve francouzském městečku Chaumontu. Signovali ji britský ministr zahraničí Robert Stewart Castlereagh, rakouský ministr zahraničí Metternich, ruský vyslanec a pozdější ministr zahraničí Nesselrode a pruský ministr zahraničí Hardenberg. Odmítli tím Napoleonovy požadavky na zachování územních zisků a důrazně požadovali vrácení Francie do hranic z počátku roku 1792, tedy před první expanzi francouzské revoluce. Španělsko, Švýcarsko, italské a německé státy měly obdržet nezávislost. Vědomi si Napoleonovy tvrdošijnosti v zájmu splnění těchto cílů se navíc spojenci dohodli postavit do pole po sto padesáti tisících vojáků. Britové se k tomu zavázali vyplatit kontinentálním mocnostem jako pomoc pro jejich jednotky pět miliónů liber šterlinků.

Válečné spojenectví bylo v duchu předchozích vizí Velké Británie chápáno jako společenství, které dá Napoleonovi šanci uzavřít mír s aliancí. Nikoli separátně s některým jejím členem. Takové protifrancouzské spojenectví pak, opět v duchu britské vize, mělo existovat alespoň dalších dvacet let, tedy po dobu, která byla považována za dostatečně dlouhou pro vytvoření trvalé záruky pro zachování všeobecného míru. Problémem však bylo, že se mezi spojenci znovu objevily rozpory. Pramenily především z toho, že přes Metternichovy kritické výhrady k postupu ruského vojska, car Alexandr I. dne 31. března 1814 vtáhl do Paříže. Metternich a Castlereagh se tou dobou drželi v pozadí v Dijonu. Za mohutného vítání francouzskými royalisty jako jejich osvoboditel si Alexandr vychutnával oslavy. To se nelíbilo ostatním představitelům koalice, kteří za tím spatřovali důkaz, že Alexandr chce hrát v budoucím světě vedoucí roli za každou cenu a získat tím pro Rusko rozhodující vliv v Evropě.

Napoleon vědom si své porážky 6. dubna 1814 abdikoval za sebe i své potomky. Francouzští royalisté na to reagovali promptně: ještě týž den přiměli francouzský Senát, aby vyvázal všechny francouzské vojáky z přísahy císaři a rozhodl, že Napoleon, ani jeho malý syn Napoleon František nemají žádný nárok na francouzský trůn. Třetí stěžejní záležitostí téhož dne se pak stalo schválení nové francouzské ústavy, jejíž součástí bylo povolání Senátem Bourbona Ludvíka XVIII. na trůn, z něhož byl za Francouzské revoluce svržen a pak popraven jeho bratr Ludvík

XVI. Panovník ovšem skutečně usedl na trůn až 3. května. Zatím byl ve Velké Británii, jíž nemohl kvůli zdravotním problémům (záchvaty dny) opustit. Rozhodující osobností Francie tak byl dočasně znovu na postu ministra zahraničí se nacházející Talleyrand.

Dne 11. dubna 1814 byla mocnostmi podepsána carem formulovaná Fontainebleauská smlouva. S Napoleonem ji dojednal ruský car Alexandr První. Byly v ní písemně stvrzeny ústupky vítězů a Napoleonova rezignace na trůn. Napoleon obdržel elbské knížectví, jehož vody hlídalo britské námořnictvo. Elbské knížectví mělo rozlohu osmi tisíc hektarů a dvanáct tisíc obyvatel. Napoleona na něj „doprovodilo“ sedm set dobrovolníků v roli jeho osobní tělesné stráže včetně eskadrony polských kyrysníků a jeho milenky, polské hraběnky Marie Walewské (1786-1817), s níž měl Napoleon nemanželského syna Alexandra Colonna-Walewského (1810-1868). Garantem Napoleonovy cesty na Elbu byl určen nový ruský vyslanec ve Francii generál Pavel A. Šuvalov (1777-1823). Napoleon si směl ponechat císařský titul a dostávat z francouzských státních prostředků ročně dva milióny franků. Napoleonovi rodinní příslušníci obdrželi doživotní rentu, jeho nejbližší s ním ovšem nesměli sdílet osud na Elbě. Císařovna získala Vévodství parmské. Syn Napoleona II. František vévoda Zákupský, zvaný v Čechách Orlik (1811-1832) proto zůstal v Rakousku pod dohledem dědečka, rakouského císaře Františka I. (1768-1804-1835).

Zdálo se, že Napoleonovým odchodem se i ve Francii vnitropolitická situace zklidní. Jenže restaurační manýry ultra royalistů záhy probudily vize o prospěšnosti Napoleonova návratu. Dráždilo zejména restaurační potlačování svobody tisku, čistky a propouštění v armádě, restituce šlechtických majetků, vyhnanství a deportace bývalých revolucionářů a republikánů. Navíc se nedařilo celému francouzskému hospodářství. Inflace a nezaměstnanost stoupaly strmě vzhůru, obchod stagnoval. Neklid zejména rostl na venkově, zpustlém rekvizicemi, vyjídáním vojsky spojenců a traumatizovaném nečekanou neúrodou.

Dne 30. května 1814, krátce poté, co přijal Senát novou Ústavní chartu připravenou Tayllerandem, ukončil pařížský mír mezi vítěznými mocnostmi a Francií období válek. Navazoval na Fontainebleauskou smlouvu a na příměří, které bylo 23. dubna uzavřeno již s bourbonským králem Francie Ludvíkem XVIII. Francie byla vrácena do hranic k 1. lednu 1792 a všechny následné mírové smlouvy, které podepisoval Napoleon a jeho zástupci, byly prohlášeny za neplatné. Vítězné mocnosti se vzdaly nároků na válečné odškodné. Velká Británie obdržela ostrovy v

Antilách a Maltu, Španělsko polovinu ostrova San Domingo (Haiti). Ostatní kolonie byly Francii vráceny.

Ve 32. článku Pařížského míru se stanovovalo, že se ve Vídni bude konat kongres, na který budou pozvány všechny mocnosti, jež se na obou stranách účastnily války, a který vyřeší problémy evropské rovnováhy. Původně se očekávalo, že kongres bude mít v duchu dřívějších podobných velkolepých akcí spíše symbolický charakter. Půjde přece o zahájení nové éry založené na vzájemné úctě mezi svrchovanými monarchiemi. Jednotlivé prvky nové rovnováhy měly být dohodnuty v Londýně, kam se ruský car, pruský král a Metternich po uzavření Pařížského míru odebrali. Jenomže jednání v Londýně přineslo Evropě zklamání. Ukázalo se, že mezi představiteli velmocí panuje tolik rozdílných názorů, že konkrétní vymezení evropské rovnováhy bude jen stěží možné.⁴⁵ A tak se nelze divit, že se příliš nespěchalo ani se zahájením Vídeňského kongresu. Původně měl být oficiálně zahájen 15. srpna. Nakonec se spojenci shodli na 1. říjnu, ale i tento začátek byl ještě o několik dní odložen.

Vídeňský kongres je shrnující pojem pro politická jednání, která probíhala mezi jednotlivými zástupci evropských zemí na jejich několikaměsíčním setkání v hlavním městě Rakouského císařství. Pod pojmem kongres si v tomto případě nelze představit obvyklá společná jednání účastníků. Jednání se totiž v drtivé většině odehrávala na dvoustranných uzavřených akcích. Na společných zasedáních byly pouze vyhlášovány předem dohodnuté závěry a smlouvy. Kongres probíhal od poloviny října roku 1814 do podepsání finálních akt dne 9. června 1815. Zúčastnilo se ho padesát členů panovnických rodů a na dvě stě padesát dalších diplomatů. Náklady na průběh kongresu se odhadují na dvacet milionů rakouských zlatých. Tvrdí se, že se v průběhu kongresu Vídeň rozrostla o třetinu obyvatel. Politická jednání totiž byla provázena řadou kulturních akcí. Evropa měla být fascinována oslnivou krásou „*tančícího kongresu*“, pro který Ludvík van Beethoven (1770-1827) složil šestou symfonii.

Reprezentativní špičku kongresu tvořili rakouský císař František I., ruský car-imperátor Alexandr I. a pruský král Friedrich Vilém III. Diplomatičkou špičku tvořili jejich hlavní zástupci pro mezinárodní politiku: rakouský ministr zahraničí Klement Lothar Metternich (1773-1859), ruský vyslanec, pozdější ministr zahraničí Karel Robert Nesselrode (1780-1862) v Rusku jmenovaný jako Karl Vasiljevič a pruský

⁴⁵ Srov. H. KISSINGER, *Obnovení světového řádu*, s. 179-181.

ministerský předseda a ministr zahraničí v jedné osobě Karl August von Hardenberg (1750-1822). Na stejné úrovni s nimi se nacházel ministr zahraničí Velké Británie Robert Stewart vikomt Castlereaght (1769-1822). K nim se později připojil francouzský zástupce Charles Maurice Talleyrand--Périgord (1754-1838). Názory a návrhy ostatních účastníků hrály v rozhodujících otázkách vedlejší úlohu.

Od počátku kongresu se jako stěžejní problém jevila skutečnost, že každá velmoc přišla na kongres s vlastní představou o uspořádání evropských problémů. Sledovala v první řadě své cíle. Této situace využil zástupce Francie, někdejší Napoleonův ministr zahraničí Charles Maurice Talleyrand-Périgord. Jeho hlavní zbraní byl princip legitimacy, zásady, že Evropa zastoupená na kongresových jednáních svými právoplatnými, legitimními panovníky, by se v otázce uspořádání měla vrátit ke stavu před začátkem válek s revoluční Francií v roce 1792 a ten kodifikovat, resp. nepřipustit jeho změny. V tom zcela souzněl s ústřední postavou kongresu – Metternichem.

Proklamovaným i skutečným cílem vídeňského kongresu skutečně byla úprava evropských poměrů po porážce Napoleona. Účastníci kongresu ovšem stáli před dvěma hlavními okruhy problémů. První představovaly otázky celoevropského uspořádání, druhý se týkal německých poměrů. Pro tyto dva okruhy byly ustaveny dva výbory. V evropském měly původně zasedat pouze vítězné mocnosti – Velká Británie, Rusko, Rakousko a Prusko. Talleyrand však dokázal velmoci přinutit k rozšíření výboru o zástupce Francie, Španělska, Portugalska a Švédska. Jedna z nejdůležitějších otázek, stanovení francouzských hranic, byla fakticky vyřešena prvním pařížským mírem 30. května 1814, který určil hranice Francie v podobě, kterou měly k 1. lednu 1792. To se na Vídeňském kongresu podařilo i *de iure*, a tak si Francie podržela Nizzu a část Savojska. Také jí byly ponechány umělecké památky ukořistěné Napoleonem.

Při řešení německých otázek, do kterých spadala především otázka saská a polská, došlo k velkým neshodám, které vyvrcholily 3. ledna 1815 uzavřením tajné smlouvy mezi Velkou Británií, Francií a Rakouskem. Smlouva byla namířena proti nárokům Pruska a Ruska, které by jim přinesly územní posílení a tím i zvětšení jejich vlivu v Evropě. Tyto nároky byly zejména zřejmé ve výboru pro německé otázky, skládajícího se ze zástupců Rakouska, Pruska, Bavorska, Württemberska a Hannoverska, jenž bezvýsledně jednal již od konce října 1814. Jedním ze stěžejních problémů byla otázka Saska. Saský panovník totiž zůstal věrným spojencem

Napoleona až do posledních Napoleonových chvil coby císaře. A tak se s ním také jako s poraženým na Vídeňském kongresu jednalo. Vlastně se s ním jednalo jako s jediným skutečným poraženým, protože se, na rozdíl od Napoleona, Vídeňského kongresu účastnil. Pruský král požadoval pro sebe celé Sasko. Chtěl se tak definitivně zbavit nejbližšího mocenského soupeře. Takové posílení Pruska se nelíbilo především Rakousku. Snažilo se proto získat na svoji stranu nejen Velkou Británii ale i Rusko, které bylo ochotno podpořit pruský nárok výměnou za pruskou podporu ruských nároků v Polsku. Patovou situaci se podařilo řešit teprve po útěku Napoleona z Elby, kdy se účastníci museli soustředit na přípravu boje s ním. Jednání o německé otázce byla uzavřena 8. června přijetím Německých spolkových akt, tzv. Bundesakt, ústavy Německého spolku. Následujícího dne, 9. června byla pak vtělena do Závěrečných akt Vídeňského kongresu. Tato úmluva potvrzovala rozdrobenost Německa. Vznikl ovšem Německý spolek s federativní ústavou, která zaručovala rovnoprávnost a suverenitu všem jeho členům. Ve spolku bylo spojeno třicet pět monarchií, včetně Rakouska a Pruska, a čtyři svobodná města.

Součástí německé otázky, jak již bylo výše naznačeno, byla také polská otázka, ve které byli dlouhou dobu neoblomní Rusové. Alexandr I. již v lednu 1813 napsal svému poradci a někdejšímu ministru zahraničí Polákovi Adamu J. Czartoryskému (1770-1861), že hodlá obnovit Polské království. Měl na mysli jeho před záborovou rozlohu a ruský protektorát. S tím však Rakušané ani Prusové nesouhlasili. Alexandr vydal při svém průchodu polským územím manifest, ve kterém se označoval za přítele Poláků. Na důkaz toho vydal povolení, aby se zbytky armády někdejšího Varšavského velkoknížectví vedené Józefem Antoni Poniatowským (1763-1813), která se v počtu sta tisíc mužů podílela na Napoleonově intervenci do Ruska, vrátily na polské území (polské jednotky však patřily k nejvíce zdevastovaným, uvádí se, že se jich do vlasti vrátilo jen třicet procent, a aby byli propuštěni zajatci této armády. Pozdější ruská historiografie však k nim nebyla tak blahosklonná. Dodnes jim přičítá zvěrstva, která se během války odehrávala na ruském a ukrajinském území, a dodnes jim vyčítá, že neusilovali o nic jiného, než o získání ukrajinského území, které si chtěli připojit k obnovenému tzv. velkému Polsku pod Napoleonovou egidou. Vyčítá jim i Napoleonův výrok z počátku velkého ruského tažení, že se jedná o druhou polskou válku, jejímž úkolem je více než obnovení někdejší Rzeczpospolite Polski.

Ruský car Alexandr I. chtěl vystupovat jako dobrotivý panovník, obnovitel a sjednotitel Polska. A proto diskutoval o polském státě nejen s polskou aristokracií, ale i

např. s opozičníkem Tadeuszem Kościuszkem (1746-1817). Ten však, podobně jako vůči Napoleonovi, který jej chtěl v roce 1807 využít pro svoje mocenské záměry, byl k němu značně rezervovaný. Aureola bojovníka za polskou samostatnost, které by se Alexandrovi, kdyby se mohl zaštitit podporou polského národního hrdiny Kościuszka nepochybně dostalo, tím podpořena nebyla.⁴⁶

Na vídeňských jednáních ostatní představitelé vítězné koalice rozhodně o obnově Polska pod Alexandrovým vedením nechtěli nic slyšet. Nakonec Alexandr získal původní ruský zábor rozšířený o podstatnou část (80%) někdejšího Varšavského velkoknížectví. Byl však nucen souhlasit s požadavkem, že záborové mocnosti uznají polskou identitu a svobodný obchod v rámci celé bývalé Rzeczpospolite včetně svobodného města Krakova.

Nově zformovanou část Polska, která existovala pod Alexandrovou dominancí, Alexandr přeměnil do podoby státu nesoucího název Polské království. Dne 27. listopadu 1815 mu udělil ústavu, jejíž součástí bylo zachování starobylého sejmu. Tak vznikla tzv. Kongresovka odvozující svůj název od Vídeňského kongresu, na němž byly její základní politické kontury dohodnuty. Oficiálně byl tento celek spojen s ruským impériem jen osobou panovníka, resp. jeho zmocněnci pro politické, hospodářské, sociální, školské a právní záležitosti v Polsku. Mělo jít o personální unii, ale ruský car si osoboval právo rozhodovat téměř o všech věcech politického i všedního dění. Jakýmsi odškodněním za malý zisk v polské otázce se pro Alexandra stala skutečnost, že Vídeňský kongres potvrdil ruský zisk Finska z roku 1809 a Besarábie z roku 1812.

Dne 26. února 1815 odrazil od mola elbského správního střediska, přístavu Portoferario dvojtěžník Inconstant a dalších šest lodí s 1.100 Napoleonových nejvěrnějších a s Napoleonem. Dne 1. března byl Napoleon opět ve Francii. Jediné, co mohlo účastníky Vídeňského kongresu uklidňovat, byla skutečnost, že zatím neměl dost sil, aby mohl účinně bojovat. Jeho „*armáda*“ čítala jen oněch o něco více než tisíc mužů. Napoleon ovšem tvrdil, že do bojů zatím nevstupuje, protože se chce vyhnout prolévání francouzské krve.

Do Paříže dorazila první zpráva o tom, co se děje, v poledne 5. března. Před dvěma dny ji poslal optickým telegrafem z Marseille maršál Masséna. Ludvík XVIII. se tím neznepokojoval. Vždyť jeho ministr války, bývalý bonapartista maršál Nicolas Soult (1769-1851) poslal proti Napoleonovi třicet tisíc vojáků. Stávající francouzský parlament

⁴⁶ Srov. Marcelli KOSMAN, *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 210-211.

prohlásil Bonaparta „*rebelem a zrádцем*“, nařídil se ho zmocnit, předat úřadům, a jakmile bude potvrzena jeho totožnost, okamžitě zastřelit. Pařížskou burzu však ovládl neklid. Kurzy akcií rychle klesaly.

Venkované, dělníci a řemeslníci nebyli nikterak Napoleonovým návratem a jeho mobilizací nadšeni. A to i přesto, že mnozí z nich s ním spojovali naději na změnu k lepšímu životu. Obávali se totiž dalších bojů, jimiž byli i bez toho značně vyčerpáni. A tak Napoleon ve snaze vytvořit silnou armádu a vyhnout se zatím střetnutí se Soultovými jednotkami táhl na sever, přes Alpy do Grenoblu. Cestou dobrovolnými i násilnými prostředky posiloval svoje jednotky. U Grenoblu došlo k prvním střetům, které ukázaly, že armáda se sice jako celek doposud na Napoleonovu stranu nepřidala, ale při osobním setkání nejen, že proti němu nehodlá bojovat, ale že se řada vojáků k němu i připojí.

Účastníci Vídeňského kongresu se o Napoleonově návratu do Francie dozvěděli o den později než Paříž: 6. března. Tvrdí se, že všichni přítomní okamžitě zapomněli na rozbroje a nařídili svým velitelům, aby se co nejrychleji připravili k boji. Jisté je, že se záhy spojenci dohodli na intervenční armádě, jakou do té doby Evropa nepoznala. Chtěli ji postavit z miliónu mužů. O čtyři dny později, 10. března schválili členové proti napoleonské koalici Talleyrandův návrh deklarace stavějící bývalého francouzského císaře jako nepřítele a narušitele klidu světa mimo zákon a vydávající ho veřejnému soudnímu stíhání.

Dne 13. března opustil Napoleon Lyon, kde několik dní shromažďoval vojáky a vydal se na Paříž. V této fázi se k Napoleonovi začali vracet jeho bývalí velitelé, např. Ney. Hodinu po půlnoci z 19. na 20. března byl Napoleonem sesazen Ludvík XVIII., který uprchl do belgického Gentu pod ochranu nizozemského krále Viléma I. (1772-1815-1840-1843) pocházejícího z oranžsko-nasavské dynastie, jehož nedávno potvrdil vídeňský kongres panovníkem čerstvě spojeného Nizozemí a Belgie.

Dne 20. března, tedy po dvacetidenním pochodu Francií, Napoleon oficiálně znovu usedl na francouzský trůn. Čtyřicet z celkového počtu 83 francouzských departamentů zřízených v roce 1790 zůstalo věrno Bourbonům a pokoušelo se proti Napoleonovi organizovat ozbrojený odpor. Napoleon se přitom soustředil na jednání s evropskými mocnostmi.⁴⁷ Obrátil se na představitele „velké čtyřky“ - Velké Británie, Ruska, Rakouska a Pruska s návrhem na uzavření všeobecného míru vycházejícího co

⁴⁷ Rozdělení na departamenty bylo provedeno s cílem posílit centrální moc.

do území ze stávajícího statutu quo. Nikdo z představitelů evropských mocností však s ním nechtěl, odvolává se na dohody počínaje chaumontskou, vyjednávat. Přesto se je Napoleon pokoušel přesvědčit o mírumilovnosti svých úmyslů. Jenomže pátý den po Napoleonově návratu do Paříže, 25. března, zástupci evropské pětky – Velké Británie, Ruska, Rakouska a Pruska, společně s Talleyrandem – potvrdili závaznost chaumontské smlouvy z jara předchozího roku. Znamenalo to, že každá ze smluvních stran po-staví proti Bonapartovi svou armádu a že s ním nikdo nebude separátně jednat. Napoleon na to reagoval příkazem na výrobu dvou set sedmdesáti tisíc pušek a pistolí, odvoláním všech vojáků z dovolené, reformou národní gardy a opravou hraničních pevností. Do konce května zmobilizoval do zbraně na půl miliónu Francouzů: tři sta tisíc vojáků a dvě stě tisíc gardistů. Kdežto armáda měla vést válku za hranicemi, garda měla hájit francouzské hranice a francouzské vnitrozemí. Plně bojeschopná měla být tato síla do konce září.

Aby spojenci neoponechali nic náhodě, 19. dubna se ve Vídni sešla pod Alexandrovým předsednictvím jejich válečná rada. Padlo na ní rozhodnutí vytvořit pět armád a dvě armády záložní, každou po sto padesáti tisících mužů. Spojenci označili za nejvíce ohrožený prostor Belgie, a proto tam rychle přesouvali nejlépe připravené oddíly pruského maršála Gebharta von Blüchera (1742-1819) a britského generála Wellingtona (1769-1852). Byli přesvědčeni, že Napoleon považuje Belgie za prestižní záležitost. Mnozí stoupenci royalismu ve Francii v čele s Talleyrandem a Fouchem však žádali přímý útok na Napoleonovu Francii. Obávali se, že nedojde-li k takovému útoku, Napoleon royalistické ambice brzy zničí.

Dne 26. května 1815 opustili ruský car Alexandr a pruský král Friedrich Vilém III. Vídeň a přidali se ke svým armádám. O den později opustil Vídeň i rakouský císař František První. Armády spojenců se začaly stahovat k francouzským hranicím. Datum jejich překročení bylo stanoveno jednotně vrchním velitelem spojeneckých armád generálem Schwarzenbergem na 1. červenec. Do té doby se Napoleonova Francie měla ocitnout v kleštích.

Napoleon urychlil organizační přípravy k válce. Nechtěl čekat, až bude v pasti. Jeho vojáci však neměli dostatek ošacení ani zbraní. Mnohé z toho muselo být pořizeno na dluh většinou garantovaný státními lesy. Napoleon počítal se svým úderem, a to úderem Severní armády, jejíž početní stav zvýšil téměř na sto dvacet čtyři tisíc mužů. Jejím prostřednictvím chtěl nejprve porazit britsko-pruské jednotky a poté postupně i další spojence. Do bitvy u Waterloo, která se odehrála za deštivé neděle 18. června

1815, se zapojila jen část spojeneckých jednotek. Nezasáhly ani ruské armády. Napoleon byl poražen dříve, než Rusové dorazili.

Dne 10. srpna 1815 poraženého Napoleona vyvezli Britové do jižního Atlantiku, na ostrov Svaté Heleny nacházejícího se přibližně dva tisíce kilometrů západně od břehů africké Angoly. Pověstných „sto dní“ Napoleonovy vlády urychlilo dohodu hlavních aktérů Vídeňského kongresu v zásadních otázkách. Pak se přistoupilo k dalším otázkám, které byly během kongresu diskutovány. Jednalo se např. o právo svobodné plavby po hraničních řekách či zrušení obchodu s otroky. Zcela stranou zájmu ovšem zůstaly otázky týkající se situace v Latinské Americe a postavení křesťanů v Osmanské říši. Jak se záhy ukázalo, zůstaly stranou pozornosti neuralgické body mezinárodní politiky celého 19. století.

Původně spojenci nepřipravovali jeden všeobecně platný dokument, ale několik dvoustranných smluv. Nakonec však byl přece jen prosazen návrh Velké Británie na jednotnou formu. Ale ta se odvolávala na řadu dvoustranných smluv. Přípravou hlavního dokumentu byl pověřen Metternichův sekretář Friedrich von Gentz (1764-1832). Ve své závěrečné podobě Finální akta obsahovala 121 článků a 17 samostatných příloh. Dne 9. června 1815, devět dní před Napoleonovým konečným pádem, je podepsalo sedm mocností najednou. Ostatní státy, kromě Osmanské říše a papeže, byly k podpisu přizvávány až následně a jednotlivě.⁴⁸

Takto vzniklá Závěrečná neboli Finální akta Vídeňského kongresu s konečnou platností rozhodla o nové podobě ponapoleonské mapy Evropy. Zmizely z ní některé státní útvary, jako např. italské městské republiky Janov, Benátky a Lucca, Republika dubrovnická, Spojené nizozemské provincie a některé malé útvary na německé půdě. Vídeňský kongres naopak potvrdil vznik Nizozemského království spojující nizozemské provincie s Belgií a sjednocené Švýcarsko tvořené řadou kantonů. Co se týče územních zisků spojenců, pak nejvíce získala Velká Británie: Maltu, Helgoland a Jónské ostrovy. Hannoversko, država rodu panujícího ve Velké Británii, bylo rozšířeno o Východní Frísko. V mimoevropských oblastech si Britové podrželi bývalé nizozemské kolonie Ceylon a Kapsko s mysem Dobré naděje, Maltu, Jónské ostrovy, Helgoland, Tobago, Svatou Lucii, Mauritius a Seychelské ostrovy. Vše jako základ britského koloniálního systému 19. století.

⁴⁸ Srov. Harold NICOLSON, *The Congress of Vienna. A Study in Allied Unity 1812-1822*. Glasgow 1946, s. 243.

Rakousko ztratilo sice državy na Rýně a Jižní Nizozemí, ale náhradou za ně získalo Benátsko a Milánsko (Království lombardsko-benátské), Salcbursko, Tyrolsko s Vorarlberskem, tzv. Innskou čtvrt, území někdejší Republiky dubrovnické a oblast Dalmácie (tzv. Ilyrské provincie). Kromě přímých územních zisků vzrostl rakouský vliv na Apeninském poloostrově, neboť na trůn v některých menších italských státech dosedli členové habsburského rodu. Rakousku byla rovněž vrácena část Haliče, kterou ztratilo roku 1809.

Nemalé byly zisky Pruska. Počet obyvatel pruského království vzrostl na jedenáct miliónů, jeho území se nově rozprostíralo od Němenu (Memelu) až k Rýnu. Z původních nároků na celé Sasko sešlo, Prusové dostali jen část jeho území s osmi sty padesáti tisíci obyvateli. V západních oblastech Německa však získalo území trevírského a kolínského arcibiskupství, oblast kolem Cách (dnešní Aachen) a vévodství Jülich a Berg. Na východě byla Prusku přiřčena menší část bývalého Velkovévodství varšavského, Poznaňsko, Gdaňsko a Toruň, na severu pak někdejší švédské Pomořany. Nevýhodou ovšem byla skutečnost, že území Pruska, táhnoucí se od hranic Francie až k hranicím Ruska, nebylo souvislé, neboť bylo přerušeno územím jiných států.

Místo bývalé Svaté říše římské národa německého, zničené Napoleonem a oficiálně zrušené roku 1806, byl z rozhodnutí Vídeňského kongresu ustaven Německý spolek. Skládal se z třiceti čtyř státeků a států, čtyř svobodných měst (Brémy, Frankfurt am Main, Hamburk a Lübeck) a Rakouska, jež spolku vévodilo jako jeho stálý předsedající. Spolkový sněm zasedal ve Frankfurtu nad Mohanem (Frankfurt am Main), ale neměl ani svou budovu, natož vlastní finance nebo armádu.

Pod vládou ruského cara se octla velká část někdejší Rzeczpospolite. Osmdesát procent Napoleonova Varšavského velkoknížectví s více než třemi milióny obyvatel se přeměnilo v Polské království, personální unii s Ruskem. Rusko ovšem získalo také Finsko a Besarábii. Dánsko si přisvojilo Šlésvicko a Holštýnsko, Švédsko si připojilo Norsko. Pozoruhodný státní útvar vytvářel Krakov, který byl prohlášen „*na věčné časy za svobodné, nezávislé a zcela neutrální město*“ pod ochranou Rakouska, Ruska a Pruska.

9. Rzeczpospolita a její dělení

Osud Rzeczpospolite Polski vůbec nebyl jednoduchý. V roce 1768, kdy do Petrohradu dorazily zprávy o dalších vítězstvích Ruska nad Osmanskou říší, prý řekl

bez obalu francouzský diplomat Étienne François Choiseul (1719-1785) rakouskému vyslanci v Paříži: „*Bylo by užitečné k všeobecnému prospěchu, aby se jednou provždy skoncovalo s Polskem a aby se rakouský dvůr rozhodl využít kritické situace tohoto státu k obsazení jeho nejlepší části*“.⁴⁹ Polsko bylo totiž, podobně jako Osmanská říše, stále považováno za nemocného muže Evropy. A obvyklá dobová cesta k řešení této „nemoci“ se spatřovala v předání části či celého území pod správu některé / některých mocností. O rozdělení Polska začali právě v roce 1769 velmi vážně jednat pruský král Friedrich II. a císař svaté říše římské Josef Druhý. Brzy se k nim přidala rovněž ruská panovnice Kateřina Druhá. Za úvahami o rozdělení Polska se bezesporu skrývaly mocenské aspirace dělitelů. Zvláště patrné to bylo u iniciátora celého dělení Polska Friedricha II., který nesmírně toužil po zisku Východních Pomořan, území, jež patřilo od 10. století Polsku. Východní Pomořany se po nadvládě řádem německých rytířů nazývaly Královské Prusy a po prvním polském dělení Západní Prusy.

Prvním konkrétním krokem k vlastním záborům bylo proniknutí pruských vojsk na polské území v oblasti Spiše a města Nowy Sącz a následné posunutí hraničních kamenů ve prospěch Pruska. To vše se odehrálo v roce 1769. Když zbytky polských konfederantů (konfederace představovaly polovojenské skupiny) i přes toto varování pokračovaly ve vzájemných sporech, došlo mezi Petrohradem a Vídní ke konečnému rozhodnutí o záboru části polského území. Závěrečné znění dohody o prvním dělení Polska bylo podepsáno představiteli tří mocností – pruským králem Fridrichem II. Velikým., ruskou carevnou Kateřinou II. a císařovnou Svaté říše římské národa německého Marií Terezií v Petrohradě 5. srpna 1772. Celkem bylo záborovými zeměmi zabráno Polsku území o rozloze dvou set jedenácti km², na němž žilo tři a půl milionu obyvatel. Rakousku připadla část Malopolska, Podolí, Volyně a Červené Rusi se Lvovem, celkem osmdesát tři tisíc km². Byly to hustě zalidněné oblasti – 2,65 milionu obyvatel. Rozlohou největší území obsadilo Rusko – devadesát dva tisíce km² a 1,3 milionu obyvatel. Zahrnovalo vojvodství Inflantské, Mstislavské, částečně Połocké a Minské. Prusku připadly Královské Prusy, Varmijsko, severní část Velkopolska a Kujavska. Jednalo se o 36 tisíc km² s 580 tisíci obyvatel.

Aby se skutečnost záborů neproměnila v pouhou okupaci, požadovaly záborové mocnosti již v roce 1769, aby se k celé zamýšlené záležitosti vyjádřil, nejlépe záborové kroky ratifikoval polský sejm. Ten zasedl k této záležitosti ve druhé polovině září 1773.

⁴⁹ Srov. M. KOSMAN, *Dějiny Polska*, s. 187.

Po vášnivých diskusích a za dramatických okolností při vyloučení tradičního polského sejmového práva, podle něhož mohl jediný poslanec výrokem „niepozwałam“ zablokovat celé jednání, sejm 30. září 1773 dohodu o prvním dělení Polska ratifikoval. Učinil tak ovšem pod podmínkou, že se nerozejde a že bude pokračovat v jednání s cílem připravovat nezbytné správní a administrativní změny, které by napravily stav, jenž by vedl k záborům. V roce 1775 např. sejm ustanovil Stálou radu složenou z 36 členů sněmu. Rada měla funkci vlády, skládala se z pěti oddělení – ministerstva zahraničí, vnitra, financí, spravedlnosti a vojenství. Plenárním zasedání rady předsedal král – Stanislav II. August Poniatowski (1732-1764-1795-1798). V roce 1773 sejm ustavil Komisi národního vzdělávání (Komisiju Edukacji Narodowej) rozvíjející na polském území školství a osvětu. Činnost komise byla hojně dotována – komise získala majetek zrušeného řádu jezuitů. Podstatnou část tohoto majetku však převedla na školy nebo jej využila k sepsání a vydání nových učebnic. Z významných osobností, které se prostřednictvím Komise národního vzdělávání zasloužily o rozvoj polské osvěty, jmenujme např. historika Adama Naruszewicze (1733-1796), vilenského biskupa Ignacy Massalského (1727-1794), plockého biskupa Michała Jerzy Poniatowského (1736-1794), aristokraty Andrzeje Zamojského (1716-1792) a Adama Kazimierza Czartoryského (1734-1823), básníka a spisovatele Juliana Ursyna Niemcewicze (1758-1841) či historika a filozofa, kněze Huga Kołłątaja (1750-1812).

Zřízení Stálé rady ani Komise národního vzdělávání však ničeho zásadního, co by přispělo k odstranění problémů mezi různými názorovými skupinami polské šlechty, nedosáhlo. V tomto směru lze považovat za významný až následující polský sněm, který zahájil svoje jednání 6. října 1788. S ohledem na délku trvání se označuje jako Čtyřletý. Aby dospěl ke konkrétním závěrům, opět bylo vyloučeno tradiční právo Liberum veto – niepozwałam -, a to tím, že se sněm prohlásil za konfederaci, chápanou jako volené sdružení jednajících o společných záležitostech polské obrany, politiky a diplomacie. Díky tomu se výsledkem jednání stala příprava některých významných změn. Např. byly omezeny královy výsady, včetně jeho vlivu na diplomacii a kvůli nečinnosti v lednu 1789 byla zrušena Stálá rada. Těmito kroky však konfederace ještě více otevřela dveře zahraničnímu, především ruskému a pruskému vměšování. Za konkrétními jedinci Státní rady se totiž skrývaly osobnosti záborové politiky.

Další porci oleje přilila do ohně konfederace v září 1789, kdy zvolila výbor pro vypracování nové ústavy. Ústava byla nakonec vypracována za účasti krále a vyhlášena 3. května 1791 – *Ústava 3. května*. Určovala, že po Stanislavu II. Augustovi

přejde polský trůn dědičně na saskou dynastii. Dále zřizovala nejvyšší výkonný státní orgán – *Stráž zákonů* – který za králova předsednictví tvořil polský primas, pět panovníkem jmenovaných ministrů a maršálek sněmu. Ministři stáli v čele pěti komisí – vojenské, finanční, policejní, zahraničněpolitické a vzdělávací. Liberum veto bylo zrušeno. Ne-dostatkem *Ústavy 3. května* byla skutečnost, že se týkala pouze dobové chápaného politického národa. Nikoli širokých mas. Nenaplňovala dlouhodobou touhu po zrušení roboty ani po řešení tradičního sporu mezi uniatským a pravoslavným duchovenstvem.

Na počátku roku 1792 uzavřelo Rusko mír s Osmanskou říší a přesunulo početné vojenské jednotky z černomořské oblasti k hranicím Rzeczpospolite. Záminka k ruské intervenci za ně se naskytla poté, co do Petrohradu dorazila delegace polských magnátů v čele se Sewerynem Rzewuskim (1743-1811), Stanisławem Szczęsnym Potockim (1753-1805) a Franciszkem Ksawery Branickim (1730-1819) a podepsala pod hlavičkou konfederace akt namířený proti reformám v Polsku a žádající Kateřinu II. o pomoc. Akt byl 14. května 1792, v zájmu jakési legitimity zveřejněn v polském městečku Targowici. Polské jednotky vedené Tadeuszem Kościuszkiem se sice ruské intervenci bránily, dokonce v bitvách u Zieleńců a Dubienky dosáhly vítězství, ale definitivnímu ruskému zúčtování, jehož součástí bylo 23. ledna 1793 podepsání nové smlouvy o dělení Polska mezi Ruskem a Pruskem, nezabránily.

Druhým dělením Polska se pod správu Pruska dostalo dalších 58 tisíc km² - Velkopolsko, Toruň a Gdaňsk - a pod správu Ruska rozsáhlé málo osídlené běloruské území (250 tisíc km²). Smlouva o druhém dělení s Pruskem byla ratifikována polskou konfederací 17. srpna 1793, s Ruskem 29. září 1793. Polsku zůstalo jen 212 tisíc km² s necelými čtyřmi miliony obyvatel. Podle představ Kateřiny II. mělo takové Polsko hrát roli nárazníkového státu zcela podřízeného Rusku. Ostatně ve Varšavě se stal nejdůležitější osobností generál Josif Igelström (1737-1817), Kateřinin vyslanec.

Druhé dělení Polska přineslo první vlnu polské emigrace, v níž se zrodil plán ozbrojeného povstání proti záborovým mocnostem s cílem obnovit původní Rzeczpospolitou. Významným spojencem v tomto úsilí se měla stát revoluční Francie. Do čela povstání se měl postavit Tadeusz Kościuszko, pobývajícím právě v Paříži a vyznamenaný titulem čestného občana čerstvě vyhlášené francouzské republiky. Kościuszko pochyboval o možnosti bojovat se záborovými mocnostmi,

nicméně považoval za svoji povinnost povstání vyprovokovat. Stalo se tak 24. března 1794 v Krakově. Slibem omezení roboty se Kościuszko snažil získat na svoji stranu silnou vrstvu rolníků. Jenomže tím si proti sobě popudil polskou šlechtu. A tak se povstání, v rozporu s původní představou, rozhodně nestalo celonárodní záležitostí.

Dne 4. dubna 1794 Kościuszko zvítězil nad ruskými vojsky u Raclawic a 22. dubna u Vilna. Vrcholem povstaleckého úspěchu bylo získání Varšavy 27. dubna, odkud byla vyhnána ruská posádka. Jenomže došlo na lynčování a popravy. To vyvolalo aktivitu Prusů, kteří v květnu 1794 překročili hranice a v polovině června obsadili Krakov. Kościuszko 6. června prohrál bitvu s Rusi u Szczekocin. Rusové pak společně s Prusy oblehli Varšavu. Do bojů se zapojilo i Rakousko a ruské jednotky vedené maršálem Suvorovem. Rozhodující bitva se odehrála 10. října 1794 u Maciejowic. Kościuszko v ní byl poražen. Definitivní konec povstání učinilo dobytí Varšavy Suvorovými vojsky 4. listopadu, po němž 17. listopadu následovalo dobytí Radoszyc, kam se uchýlily zbytky povstaleckých vojsk. Mnoho vůdců povstání bylo zajato a uvězněno, jiní v podobě druhé vlny emigrace opustili zemi.

Dne 24. října 1795 byla mezi Ruskem, Pruskem a Rakouskem podepsána dohoda o třetím dělení Polska. Polský král Stanislav II. August byl až do své abdikace 25. listopadu 1795 pečlivě střežen. Jeho odstoupení pak znamenalo definitivní konec polské samostatnosti. V důsledku třetího dělení se v ruském záboru ocitlo 62 procent polského území a téměř polovina obyvatel původní podoby Rzeczpospolite. Rakousko získalo osmnáct procent státu a třicet dva procent obyvatel a Prusko dvacet procent státu a dvacet tři procent obyvatel. Upřesňování hranic mezi záborovými mocnostmi však trvalo až do 2. července 1796. Formální ratifikační akt následoval ještě o rok později.

Při třetím dělení Polska habsburská monarchie získala území západní Haliče (nazývala se také nová Halič) včetně měst Krakov, Sandomierz a Lublin. Tato oblast tvořila v letech 1796-1803 novou říšskou provincii Království západní Haliče. Jejím hlavním městem byl Krakov. Její existence ale neměla dlouhé trvání. Během napoleonských válek, roku 1803 došlo ke sloučení obou částí Haliče a vznikla jednotná habsburská provincie s centrem ve Lvově. Poté, co roku 1807 vzniklo Varčavské vévodství, Rakousku připadla jen ta část Haliče, kterou získalo při první dělení. Po Vídeňském kongresu k tomu přibyl ještě Tarnopol. V téže době se z Krakova a pěti kilometrového pásu na levém břehu řeky Visly stal svobodný stát.

Už v lednu 1796 bylo v Krakově zorganizováno spiknutí, které mělo ve spolupráci s revoluční Francií iniciovat rozsáhlé proti záborové povstání. Spiknutí však bylo odhaleno dřív, než skutečně propuklo. Stovky jeho účastníků byly pozatýkány, další uprchly za hranice a rozmnožily tím počty polských emigrantů spoléhajících se především na revoluční Francii a poté Napoleona, že jim pomohou v jejich soupeření se záborovými mocnostmi.

Již v této době, ale zejména pak po potlačení protiruského povstání 1831-1832 se v zahraničí zformovaly dva tábory polské emigrace: demokratický, za jehož hlavní představitele lze považovat Józefa Pawlikowského (1767-1828) a Adama Miczkiewicze (1798-1855), a konzervativní v čele s potomkem jednoho z nejstarších litevsko-ruských magnátských rodů Adamem Jerzy Czartoryskim (1770-1861). Konzervativní křídlo se někdy, vzhledem k místu, kde v Paříži sídlil Czartoryski, označuje též jako Hotel Lambert.⁵⁰

V průběhu napoleonských válek došlo k závažným politickým změnám i dále na severu Evropy. Švédsko, které bylo v 17. století a na počátku 18. století jednou z nemocnějších evropských říší, v průběhu 18. a 19. století o většinu svých někdejších území přišlo. Platilo to i o východní části Švédska, Finsku, které bylo roku 1809 připojeno k Rusku. Švédsko se pokusilo udržet si alespoň Norsko. Ve snaze posílit svoje postavení povolalo na svůj trůn francouzského maršála Jeana-Baptistu Bernadotta, pozdějšího švédského krále Karla XIV. Jana (1763-1818-1844). Tomu se podařilo po počátečních švédsko-norských vojenských střetech smlouvou z Kielu získat Norsko alespoň pro svoji osobu a vytvořit tím švédsko-norskou personální unii. Ta pak existovala až do roku 1884, kdy vyvrcholily norské autonomistické tendence. Ačkoli hrozily válečné konflikty, podařilo se v osmdesátých letech 19. Století samostatnost Norska vyřešit mírovou cestou.

10. Svatá aliance

Podmínky Pařížského míru ani závěrů Vídeňského kongresu nebyly kupodivu pro Francii mstivé, ani příliš deptající. Nemalou zásluhu na tom měla šedá eminence francouzské i evropské politiky, několikrát již zmíněný kníže Charles Maurice Talleyrand-Perigord. Jednalo se o osobnost, která politické intriky spřádala již s direktoriem Velké francouzské revoluce. Talleyrand však rovněž pracoval pro

⁵⁰ Srov. M. KOSMAN, *Dějiny Polska*, s. 230-235.

Napoleona i pro krále Ludvíka XVIII. Expanzivní Napoleonova politika mu ovšem nevyhovovala. Proto se v srpnu 1807 vzdal funkce ministra zahraničí. I přesto si svůj vliv zachoval. Napoleon si byl vědom jeho nesmírných znalostí a diplomatických schopností a i nadále jej pověřoval mimořádnými úkoly. Talleyrand ale za jeho zády osnoval pikle: jednal o sblížení Francie s Velkou Británií i Rakouskem. S jeho vyslancem, kterým nebyl nikdo jiný než Metternich, ostatně dlouhodobě udržoval velmi přátelské styky. A byl to právě Metternich, kdo na Vídeňském kongresu prosazoval mínění, že příliš ukřivděný stát (kterým by se mohla potrestaná Francie stát) by se mohl pokusit rozbit celoevropský rovnovážný systém. Je proto nutné najít k vypořádání se s Francií rozumnou míru.

Finální akta vídeňského kongresu nastolila systém relativní rovnováhy sil. Na jejím vzniku měla velký podíl Velká Británie, jíž zaručoval velmocenské postavení. Ostatně v lecčems navazoval na britskou představu o rovnovážném mocenském stavu z počátku devadesátých let 18. století. Zároveň jí umožňoval ve všech sporech, na kterých byla zainteresována, stát stranou, aniž by ovšem byla vyloučena z jejich závěrečného posuzování a řešení.⁵¹

Důsledkem Vídeňského kongresu bylo rovněž obnovení dalších předrevolučních dynastií, vlád a klerikálních pořádků. Bourboni byli znovu nastoleni nejen ve Francii ale i ve Španělsku a v Království obojí Sicílie; legitimní dynastie byly restaurovány v Sardinském království, Toskánsku a Modeně. Leckde byl obnoven i jezuitský řád zrušený v období vrcholícího osvícenství roku 1773, a vzkříšena byla opět i inkvizice.

Systém vytvořený na vídeňském kongresu měl ovšem jednu velmi vážnou vadu: byl velmi nestabilní. Cílem jednotlivých velmocí totiž nebyla jen porážka Napoleona, ale i snaha oslabit partnery z koalice. K prosazování zájmů využívaly jednotlivé mocnosti poukazů na nutnost nastolení rovnováhy sil a zachování legitimismu. Skutečným záměrem všech státníků ovšem bylo vytvořit seskupení sil, které by odpovídalo jen jejich a právě jen jejich zájmům. Řada soudobých diplomatů si toho byla nepochybně vědoma. Dokazuje to lord Castlereagh, který prý po svém návratu z kongresu do Londýna prohlásil, že bude šťasten, zachová-li se v Evropě mír alespoň na příštích sedm let.

⁵¹ Srov. Jana KOLÁŘOVÁ, *Konec napoleonské epochy*. Praha 1991, s. 36.

Rozhodnutí Vídeňského kongres se řídila zásadou legitimismu a historických práv dynastií na jednotlivé země a jednotlivé trůny. Mělo jít o faktický návrat ke stavu před francouzskou revolucí, tedy před její uznání národního státu jako rozhodující hodnotové kategorie. Uznání práv svržených dynastií bylo ovšem pouze dočasným regresem. Jak se záhy ukázalo, tento stav nebyl dlouhodobě udržitelný. Stejně tak byla ovšem vratká zásada rovnováhy sil, kterou představitelé vítězných mocností považovali za rozhodující pro to, aby byl Evropě zajištěn trvalý mír. Již samotný Vídeňský kongres byl střetnutím: především střetnutím ruské a rakouské diplomacie. Hlavní spory se vedly kolem německé a v jejím rámci saské a polské otázky.⁵²

Vídeňským kongresem začalo desetiletí, jehož politický charakter v mezinárodním ohledu výrazně ovlivňovaly kongresy čtyř a později pěti velmocí. Obecně se tato tendence označuje jako politika Svaté aliance, i když se smlouvou stejného názvu měla jen velmi málo společného. Za jejího hlavního tvůrce bývá považován rakouský kancléř Klemens Lothar Metternich. Proto se také tento systém někdy nazývá metternichovský.

Jedním z politických prostředků, jimiž velmoci hodlaly zabezpečit dodržování uzavřených smluv, bylo schéma garancí. K zaručení platnosti, dodržení i aplikaci smluv měla být použita diplomatická podpora daného stavu a pouze v krajním případě vojenská síla. Jenomže již měsíc po Napoleonově cestě na ostrov Svaté Heleny, v září roku 1815 se mezi vítěznými mocnostmi natolik prohloubily spory, že došlo ke změnám v diplomatických vztazích. Znovu se proto objevila myšlenka potřebnosti jasných všeobecných záruk. Návrh jejich konkrétní podoby předložil car Alexandr I. (1801-1825) rakouskému císaři Františku I. již koncem srpna. Podle tohoto návrhu měli být oba panovníci a král pruský, tj. Friedrich Vilém III., „*ve jménu Nejsvětější Trojice*“ navzájem „*bratry*“, pomáhat si a považovat se za vládce tří větví téže rodiny. František I. byl tímto návrhem poněkud uveden do rozpaků, ale nevznel žádné zásadní připomínky. Alexandr proto nechal svého pobočníka a diplomata Alexandra Sturdzu (1791-1854) vypracovat statut, který se stal základem smlouvy s názvem Svatá aliance. Obsah pramenil z Alexandrových náboženských představ: smlouva vyzývala všechny křesťanské panovníky, aby odvinuli mezinárodní vztahy od svaté víry a s ní bezprostředně související spravedlnosti, humanitou a mírem. Šlo sice o jasné a konkrétní, ale pro praktickou politiku velice abstraktní požadavky.

⁵² Srov. Franz HERRE, *Metternich*. Praha 1996, s. 204.

Většina politiků se o nich nikterak pozitivně nevyjadřovala. Přesto její konečná podoba, jejímž autorem byl Klemens Lothar Metternich, který ji upravil tak, aby vyhovovala tendencím rakouské politiky i kontinentálním zájmům Velké Británie, se od té původní nikterak výrazně nelišila.

Smlouva byla podepsána v Paříži 26. září 1815 Ruskem (Alexandrem I.), Pruskem (Friedrichem Vilémem III.) a Rakouskem (Františkem I.). Postupně se připojily všechny evropské státy kromě Osmanské říše a papeže. Stranou zůstaly také skandinávské státy a většina italských států. Britský princ regent Jiří [pozdější britský král Jiří IV. (1762-1820-1830)] zaslal pouze osobní dopis, ve kterém vyjádřil této smlouvě sympatie. Londýnská vláda v čele s toryovcem (tedy podle pozdější dikce konzervativcem) Robertem Banks Jenkinsonem (1770-1828) podpis odmítla s poukazem, že s dokumentem tak mlhavého obsahu a nejasných formulací by parlament re-prezentující anglikánskou komunitu nemohl souhlasit.

Německý historik Franz Herre konstatoval, že se nejednalo ani tak o smlouvu, jako o nekonkrétní traktát, který do mezinárodních vztahů vsunoval zásadu odvolávající se na kritérium svaté a nedělitelné trojice Otce, Syna a Ducha svatého. Měla se tím kodifikovat trojjedinost restaurace, která byla míněna jako kategorický protipól revoluční triády svobody, rovnosti a bratrství.⁵³

Svato alianční charta sice vznikla až na podzim roku 1815, ale Alexandr prosazoval její vizi již od sklonku roku 1814. Již tehdy dal zřetelně najevo, že se mu nelíbí pragmatická podoba koalice Ruska, Rakouska, Pruska a Velké Británie jednajících o podobě budoucího světa a že ji chce nahradit něčím, co se bude řídit morálním kritériem, resp. kritériem odvíjejícím se od nejvyšších hodnot, tedy Prozřetelnosti.

Vlastní smysl Svaté aliance, k níž byli přizváni vzápětí po jejím uzavření Ruskem, Pruskem a Rakouskem i další panovníci křesťanských zemí, nelze ze smlouvy - formulované ve stylu starých biblických textů – jednoznačně odvodit. Význam mezinárodních smluv uzavíraných v 19. století ovšem netkví v tom, co přímo a výslovně obsahuje, ale v tom, co ve skutečnosti sankcionuje: Svato alianční charta se pro celou první polovinu 19. století stala základem mocenského svazku nejkonzervativnějších sil tehdejšího světa – Ruska, Rakouska a Pruska. Jednoznačně se přitom odvíjela od tehdejšího Evropano středního pohledu: relevantní bylo pouze to, co se odehrávalo v Evropě a co v ní určovaly územně největší a vojensky nejsilnější mocnosti.

⁵³Srov. F. HERRE, *Metternich*, s. 214-215.

Jenom, že ani Svato alianční charta nevytvořila z podobně smýšlejících osobností názorově zcela homogenní svazek. A tak se stalo zcela přirozeným, že nejschopnější ze zúčastněných diplomatů Klemens Metternich měl zájem na tom, aby vyhlášení monarchistické loajality dostalo výraznější politickou garanci. Chtěl, aby byl vzdušný zámek Svaté aliance byl ukotven v řádné mezinárodní smlouvě, v obnovené koalici čtyř, čtyřspolku - čtyř alianci Rakouska, Ruska, Pruska a Velké Británie. Kořeny této Metternichovy vize spočívaly v jednání zmíněných mocností 9. září roku 1813 v Teplicích, na němž byly stanoveny válečné cíle proti napoleonské koalici. Vyvrcholením na teplické jednání navazujících koaličních jednání o společném postupu se stala smlouva ve francouzském Chaumontu z 1. března 1814, kterou se uvedené čtyři mocnosti spojily ke konečnému zúčtování s Napoleonem do jednotného nedělitelného válečného proudu. Vztah mezi spojenci a poraženou napoleonskou Francií pak upravovala druhá pařížská smlouva (uváděno též jako druhý pařížský mír), která byla podepsána 20. listopadu 1815. Podle ní se hranice Francie vracely nikoli k roku 1792 jako v předchozí smlouvě (prvním pařížském míru z dubna 1814), ale až k roku 1790. To znamenalo, že Francie musela navíc postoupit Prusku Vestfálsko a Piemontu Savojsko. Kromě toho jí byla uložena kontribuce sedmi set milionů franků a povinnost vydržovat na svém území po dobu pěti let okupační vojsko (nakonec však byla tato doba zkrácena na tři roky).

Ve stejný den, 20. listopadu 1815, byla v Paříži vítěznými mocnostmi podepsána ještě jedna alianční smlouva. Položila skutečný základ ke vzniku tzv. koncertu velmocí. Jednalo se o obnovení chaumontské smlouvy z 25. března 1814, v níž se Velká Británie, Rusko, Rakousko a Prusko zavázaly k těsné spolupráci proti napoleonské Francii až do její úplné porážky, přičemž každý ze signatářů měl za tímto účelem postavit sto padesát tisíc vojáků, resp. Velká Británie náhradou za ně vydat ročně pět milionů liber na vydržování koaliční armády. Návrhy na obnovení této spolupráce se objevily již během Vídeňského kongresu. Příhodnou situaci pro jednání o této otázce vytvořil Napoleonův návrat do Francie a jeho stodenní císařství. Další podnět pak vzešel ze strany Ruska v podobě tzv. Kapodistriova memoranda z 28. července 1815 pojmenovaného podle druhého ministra zahraničí ruského impéria.⁵⁴ To bylo následně upravené britským ministrem zahraničí Castlereaghem

⁵⁴ Memorandum vypracoval řecký politik Joannis Antonios Kapodistrias (1776-1831) působící v ruských službách a v leccems zastupující na Vídeňském kongresu cara Alexandra I. V roce 1816 jej za věrné služby Alexandr I. jmenoval státním tajemníkem pro zahraniční věci. Vedle Karla Roberta

do podoby společného britsko-ruského memoranda. Až z něj vycházela alianční smlouva 20. listopadu 1815, která se skládala z pěti identických dvoustranných smluv. Každá obsahovala sedm článků. V nich se smluvní strany zavázaly, že budou pečovat o klid a zájmy svých států, a pokud by znovu došlo k podobné „nešťastné“ události, jako bylo Napoleonovo vystoupení, dohodnou se mezi sebou na opatřeních, jež budou nezbytná pro bezpečí jejich států a obecný klid v Evropě. Vedle toho zavazovala zúčastněné strany ke vzájemným konzultacím a k určitému datu i konferencím, které měly, jak se uvádělo ve smlouvě, posloužit velkým společným zájmům a vyzkoumat, která opatření považovat za nejblahodárnější pro klid a štěstí národů a udržení evropského míru.

Ve třetím článku smlouvy z 20. listopadu 1815 se koaliční mocnosti dohodly na vojenském obsazení pevností ve Francii. Nejdůležitějším článkem byl šestý, který vyhlášoval, že se v určených časových odstupech obnoví buď za přímé účasti panovníků, nebo prostřednictvím příslušných ministrů shromáždění, která budou věnována společným zájmům a opatřením nezbytným pro klid a blahobyt států a udržení míru v Evropě.⁵⁵ Tento článek je považován za počátek existence principu koncertu velmocí, ale lze jej chápat i za počátek moderní politické praxe mezinárodních konferencí.

Rolí, jako sehrálo Rusko v závěrečném soupeření s Napoleonem, vlivem ruské diplomacie na Vídeňském kongresu a aktivitou ve Svaté alianci, se carské Rusko jaksi neformálně postavilo do čela konzervativních sil bojujících za zachování principů monarchistické legitimacy. Volnou interpretací svato aliančních ujednání se „*Rusko stalo ochráncem práv panovníků „z milosti Boží“ před „revolučními úklady“*“. K tomu je třeba dodat, že se moderní historiografie shoduje v názoru, že na vrcholu mezinárodního vlivu se Rusko a zejména jeho představitel car-imperátor Alexandr I. ocitl v době mezi Vídeňským kongresem a prvním kongresem Čtyř aliance v Cáchách v roce 1818. Poté již jen stále více rostl vliv liberálně směřovaných zemí Velké Británie a Francie. Alexandr se sice i nadále snažil udržet svoje výjimečné mezinárodní postavení, ale obavy celé Evropy z rostoucího ruského vlivu způsobovaly, že na rostoucí mezinárodní vliv Velké Británie a Francie již mohl jen žárlivě hledět.

(V.) Nesselrode, jmenovaného téhož roku ministrem zahraničí, plnil úlohu dalšího šéfa ruské diplomacie.

⁵⁵ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Opavský kongres 1820 a evropská politika 1812-1822*. Ostrava 1962, s. 170.

V souvislosti se zdůrazňováním významu ruského cara-imperátora Alexandra I. je třeba podotknout, že Alexandr byl v ruské politice jen špičkou ledovce. Chceme-li se skutečně podívat na to, co se v Rusku dělo, musíme sledovat i další osobnosti, které na ruskou politiku měly bezprostřední vliv. Alexandr jim věřil a svěřoval značné zahraničněpolitické i vnitropolitické pravomoci. Jednalo se především o hraběte Karla Roberta (Vasiljeviče) Nesselrode (1780-1862), jenž byl v roce 1816 jmenován ruským ministrem zahraničí. V tomto úřadě, ke kterému v roce 1845 připojil funkci státního tajemníka, resp. kancléře, překlenul politiku Alexandra i jeho nástupce Mikuláše. Setrval v ní až do krymské porážky v roce 1856, kdy jej teprve Alexandr II. vystřídal liberálnější smýšlejícím Alexandrem Michajlovičem Gorčakovem (1798-1883). Druhým byl ministr války generál Alexej Andrejevič Arakčejev (1769 – 1834), který si prý oblíbil vojenské přehlídky a vůbec všechny věci, které nějak souvisely s válkou. Originální byla jeho snaha vybudovat velkou vycvičenou armádu, která by se v době míru živila sama.⁵⁶ K tomuto účelu zřizoval vojenské osady, do nichž se vraceli demilitarizovaní vojáci z napoleonských válek. Do konce vlády Alexandra I. jimi prošlo odhadem 350 až 380 tisíc lidí v šesti guberniích. Žili v nich rolníci s celými svými rodinami. Na rozdíl od řadových vojáků se tedy mohli ženit a žít se svými manželkami a dětmi pohromadě. Všichni, tedy i ženy a děti však byli podřízeni vojenské správě. Každodennost se odehrávala na povel. Vstávání, zatápění v kamnech, příchod na snídani, vše se odehrávalo podle vojenského drilu, spočívajícího ve cvičení se zbraní a pořadových úkonech. Podle vojenského drilu museli dokonce tito lidé ještě zemědělsky pracovat. Na jedné straně se v osadě sami zásobili, na druhé straně podléhali přísné vojenské kázni.

11. Evropský kongresový systém

První kongres Čtyř aliance byl svolán na podzim 1818 symbolicky do Cách (dnes Aachen v Německu), města, kde se v roce 1748, tedy před sedmdesáti lety konal mírový kongres završující války o rakouské dědictví. Hlavní otázkou cášského kongresu roku 1818 bylo ukončení vojenské okupace Francie a její začlenění do evropských mocenských struktur. Na kongres se ovšem snažili dostat i španělští Bourboni a jednat o otázce týkající se Latinské Ameriky. Tam totiž ve španělských koloniích sílila revolta proti kolonizačnímu Španělsku. Francie a Rusko podporovaly

⁵⁶ Milan ŠVANKMAJER – Václav VEBER – Zdeněk SLÁDEK – Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995¹, s. 235.

španělskou účast, ale Rakousko spolu s Pruskem byli proti. Latinskou Ameriku nepovažovali za součást problémů, které by měl koncert velmocí řešit. Hlavním bodem jednání tak zůstala francouzská otázka. Po všeobecném souhlasu s evakuací okupačních vojsk zůstala jediným bodem řešení peněžní platba, která byla po rozhovorech stanovena na 265 milionů franků. Dne 9. října 1818 byla pak podepsána konvence mezi Francií a čtyřmi spojenci: vyslovovala souhlas se stažením okupačních armád a akceptovala garance bankéřů k francouzským splátkám.

Čtyři alianční mocnosti sice podepsaly 12. října 1818 tajný protokol, který měl zajistit další nezměněné trvání spojenecké smlouvy z 20. listopadu 1815 a zabránit vstupu Francie do tohoto spolku, ale nakonec ji veřejně přizvaly, aby v něm zaujala své místo. Zprvu se sice jednalo jen o poradní hlas, nicméně brzy zmizely rozdíly. Aby byla tato skutečnost veřejnosti vysvětlena, bylo veřejně vyhlášeno, že ve Francii byly obnoveny *legitimismus a ústavnost*.

Z dalších otázek, které se v Cáchách diskutovaly, stála na prvním místě záležitost obchodu s otroky a pirátství. Vleklá jednání však narážela na zájmy jednotlivých států a na předsudky; konsensus se nedařil. Kongres také řešil otázku práv židovského obyvatelstva a obchodu s otroky. Z dalších otázek stojí za zmínku záležitosti týkající se střežení Napoleona na Svaté Heleně. Zejména Velká Británie se totiž obávala oživení napoleonské legendy, a tak usilovala o přísnější opatření, jež by zabránila komunikaci mezi Napoleonem a vnějším světem. Na pořad jednání přišly rovněž otázky vztahů uvnitř Německého spolku, např. konflikt mezi Bádenskem a Bavorskem.

V řadě jednání se projevil spory. Trhliny systému se ukázaly i při jednání o ruském návrhu na uzavření nové všeobecné smlouvy, kterou měly podepsat všechny evropské státy. Smlouvou si měly navzájem garantovat nejen území a majetek, ale také existující formy vlády. Smlouva měla rovněž dát právo na intervenci do vnitřních záležitostí jiné země. Velká Británie však na tento systém nepřistoupila.

Závěrečné prohlášení cášského kongresu, *komuniké*, které se od té doby stalo nedílnou součástí každé obdobné mezinárodní události, bylo přesto podepsáno všemi pěti státy. Novináři, tehdejší mluvou - dvorní zpravodajové -, se od té doby stali nepostradatelnou součástí podobných setkání; zprostředkovali svým čtenářům myšlenky deklarace. V závěrečném prohlášení cášského kongresu se mj. proklamovalo přijetí Francie do evropského systému, jednota všech účastníků. Byla potvrzena platnost všech dříve přijatých usnesení.

Cášský kongres veřejně deklaroval záruky míru. Ten si veřejnost opravdu přála. Reflektovala to ostatně doba *biedermeieru*, životního stylu první poloviny 19. století, který si měl vychutnávat porevoluční a poválečný klid a pořádek. *Biedermeier* představoval měšťanskou obdobu tzv. císařského slohu označovaného nejčastěji termínem *empír* (odtud také někdy jeho název *měšťanský empír*), šlechtického stylu odvozeného z klasicismu. V první polovině 19. století bylo již měšťanstvo natolik majetné, že si mohlo pořizovat výrobky, které jí pro svoji náročnost byly dříve finančně nedostupné. Např. čalouněný nábytek či porcelán, náklady na jejichž pořízení se díky zavádění manufakturní výroby výrazně snížily. Protože však příjmy měšťanů nedosahovaly takových výší, aby si mohli dovolit stavět městské domy či paláce, zůstal *biedermeier* především stylem užitého umění. S tím souvisel životní styl *biedermeieru*, který se stal typickým pro měšťanskou kulturu. A to především v německy mluvících zemích (včetně českých zemí). *Biedermeier* byl chápán jako oáza spořádané společnosti. Takový dojem budila i Vídeň, zastřešující řadu národností. Formování jejich moderní identity se teprve začalo odehrávat.

Časově je *biedermeier* ohraničován Vídeňským kongresem (1815) a revolucí roku 1848. Samotné pojmenování *biedermeier* použil poprvé až v roce 1848 německý spisovatel Joseph Viktor von Scheffel (1826-1886) v mnichovském časopise *Fliegende Blätter* jako spojení názvů dvou jeho básní *Biedermanns Abendgemütlichkeit* a *Bummelmaiers Klage*, které Scheffel zveřejnil v roce 1848 ve stejném časopise.

Za oficiálním prohlášením cášského kongresu o zajištění míru se ovšem skrývala nejednota. Ostatně krátce po skončení kongresu Metternich prohlásil, že aliance má jediný význam: znemožňuje vytvořit jinou koalici, např. rusko-francouzskou nebo britsko-francouzskou. Soudil také, že aliance se musí vyvarovat všech větších akcí, protože by se při nich mohla projevit nejednota, která by vedla k rozpadu. Mezi takové velké akce bylo možné považovat problémy ve Španělsku. Na cášském kongresu se však španělská otázka ani otázka španělských kolonií neřešila. Jak se záhy ukázalo, byla to osudová chyba. Šlo o to, že ve Španělsku byly po restauraci bourbonské dynastie roku 1814 zlikvidovány všechny politické reformy z let 1804-1814. Král Ferdinand VII. (1784-1813-1833) dokonce zrušil ústavu platnou od roku 1812, rozehnal tradiční španělská stavovská shromáždění, působící od 12. století, generální kortesy a obnovil absolutistický režim. Obnovena byla rovněž inkvizice a vliv jezuitů. Proti tomu se vzedmula vlna odporu. Hlavní silou

nazrávajícího výbuchu se stala armáda. Dne 1. ledna 1820 povstal v přístavním městě Cádiz ležícím na jihozápadě Španělska pluk vedený generálem Rafelem del Riegem (1784-1823). Jednalo se o jednotku, která měla být vyslána do Latinské Ameriky, aby potlačila boj za nezávislost španělských kolonií. Riego pozatýkal velitele věrné králi a na povstaleckém území obnovil platnost ústavy z roku 1812. Povstání se rychle rozšířilo po celém Španělsku. Dne 7. března 1820 byl obklíčen královský palác v Madridě. Pod tímto tlakem král 10. března 1820 souhlasil s obnovením ústavy v celém Španělsku. V červenci 1820 se v Madridě znovu sešly generální kortesy. Obnovily demokratické svobody, zrušily cechy, vnitřní cla, konfiskovaly klášterní půdu a zrušily inkvizici.

Ve stejné době vrcholil konflikt mezi ústřední španělskou vládou a španělskými koloniemi. Mezi mocnostmi se objevily různé návrhy, např. na prostředkování jednání Spojenými státy, proti čemuž se postavila Velká Británie. Obdobně tomu bylo u návrhu, aby do jednání vstoupilo Rusko či Rakousko.

Důležité události, které předcházely druhému kongresu aliance - opavskému -, se odehrály zejména v německém prostoru. Mezi cášským a opavským kongresem se totiž rychle šířilo národní a liberální hnutí. To vyvolávalo velké znepokojení zejména rakouských konzervativních politiků. Po atentátu studenta teologie Karla Sanda na dramatika a carského agenta Augusta von Kotzebua (1761- 1819) 23. března 1819 v Mannheimu a po dalším atentátu, k němuž došlo 1. července 1819 na nasavského politika Karla von Ibella začalo Rakousko hledat oporu v Prusku. Cílem Rakouska byla obnova dominantního postavení na německém území. Bez Pruska jej však již nemohlo dosáhnout. Na přelomu července a srpna 1819 proto Metternich zahájil na toto téma rozhovory s pruským králem Friedrichem Vilémem Třetím. Stalo se tak v Teplicích na severu Čech. Jednání ukázala na souznění v identifikaci problémů. A vcelku i při jejich řešení. Výsledkem se tak mohla stát dohoda o svolání konference vybraných německých států do dalšího českého města - Karlových Varů. Mělo se na ní jednat především o problémech, které jako záležitosti narušující tradiční politické a společenské uspořádání Německého spolku, vyvolávají v německém prostoru liberalismus a nacionalismus.

Metternich na karlovarské konferenci dosáhl přijetí tzv. Karlovarských dekretů, které se týkaly zrušení studentských spolků, zaváděla se cenzura a zřizoval se dohled nad univerzitami. Těmito nařízeními měla být sevřena liberální a nacionální myšlení, aby se nemohla šířit mezi širší společností.

Další události, které Metternicha děsily, se odehrávaly na Apeninském poloostrově. Ten totiž zachvátila vlna revolučního hnutí, v jejímž čele stál spolek italských karbonářů. Karbonáři tvořili tajnou přísně zakonspirovanou organizaci opírající se o síť relativně samostatných buněk. Vznik spolku italských karbonářů se v jižní Itálii vine do doby francouzské nadvlády. Karbonáři se snažili prosadit italskou suverenitu. Aktivita karbonářů narostla v době, kdy do Itálie došly zprávy o revoluci ve Španělsku. A tak Metternich mohl konstatovat, že bylo velkou chybou, že se španělské záležitosti nepodařilo prosadit a vyřešit v Cáchách. V červenci 1820 vypuklo karbonářské povstání v Neapolsku, v roce 1821 následovaly Sardinie a Piemont. Vše to byly oblasti, ve kterých se Metternich snažil uplatňovat rakouský vliv. Za jeho centrum považoval Neapolsko, a proto se zejména tam snažil udržet oblast rakouského vlivu. Vystoupení karbonářů v něm proto označil za vyslovené pošlapání autority legitimního panovníka, tedy za narušení jednoho z klíčových bodů závěrů vídeňských jednání. Aby šíření karbonářského hnutí zabránil, navrhl likvidaci všech hnutí, která podle jeho názoru v Neapolsku či v sousedních zemích narušovala tradiční pořádek. Aby skutečně dosáhl svého cíle, potřeboval ovšem oprávnění k vojenskému zásahu. Francie ani Velká Británie tomu nakloněny nebyly – uvažovaly spíše o zprostředkování jednání mezi legitimními panovníky a povstalci bez rakouské účasti. Ruský car v podstatě s rakouským zásahem souhlasil, ale kladl si podmínku, že bude na jednání pěti aliance projednán jeho návrh na obecný zákrok proti revolucím. Proto uvítal návrh Francie, aby se všechny tyto otázky řešily na novém kongresu velmocí, v Opavě.

Jak již bylo výše konstatováno, 13. února 1820 se stal v Paříži obětí atentátu vévoda z Berry. Metternich byl přesvědčen, že se jedná o čin liberálů. Tedy další důkaz, že je třeba proti liberalismu důsledně vystupovat. Obdobně Metternich hodnotil situaci ve Španělsku. Rok 1820 tam začal povstáním španělských královských oddílů v Cádizu. Dne 7. března 1820 musel španělský král Ferdinand VII. uznat ústavu. Jiskra odporu přeskočila i do Portugalska, kde rovněž vypukla revoluce. Latinská Amerika už byla v plamenech. Španělské kolonie vyhlásily po vzoru americké a francouzské revoluce nezávislost: roku 1810 Chile, roku 1811 Paraguay a Uruguay a roku 1816 Argentina. V roce 1819 se stal vojenský osvoboditel těchto území Simon Bolívar (1783-1830) prezidentem Velké Kolumbie. Další války za nezávislost následovaly v roce 1820 v Mexiku, v roce 1821 v Peru a v roce 1822 v portugalské Brazílii. Iberský liberalismus přeskočil roku 1820 do Neapolska, z něj do severní Itálie, do Lombardsko-benátského

království, v němž ho Rakušané načas zlikvidovali, ale záhy pak pokračoval do Království sardinsko-piemontského, kde vyvolal v roce 1822 další revoluci.

V říjnu 1820 se setkali rakouský císař František I., ruský car Alexandr I. a pruský král Friedrich Vilém III. na kongresu v Opavě v rakouském Slezsku. Francouzský a britský král se dali zastupovat diplomaty. Na základě rozhodnutí kongresu se mělo koncem roku 1820 konkrétně zasáhnout ve Španělsku, Portugalsku a Neapolsku. O podrobnostech se ale mělo jednat až na další vrcholné schůzce, která se sešla jako pokračování opavského kongresu v lednu 1821 v Lublani za účasti rovněž krále neapolského. V závěrečném prohlášení Lublaňského kongresu z 12. května 1821 stálo: *"Evropa zná důvody, které vedly spojenecké panovníky k rozhodnutí potlačit spiknutí a skoncovat s nepokoji, ohrožujícími všeobecný mír, jehož nastolení stálo tolik námahy... Panovníci jsou rozhodnutí neustoupit nikdy od těchto principů a všichni přátelé dobra budou v jejich sdružení spatřovat a nacházet bezpečnou záruku proti pokusům narušitelů míru"*.⁵⁷ Avšak nespokojenců přibývalo a klesal počet těch, kdo nacházeli uspokojení v naordinovaném systému.

Opavský kongres zahájil svá jednání 20. října 1820. Nejpočetnější zastoupení na něm mělo Rakousko – sjelo se z něj 192 osob. Druhou největší delegací byla ruská – měla 110 osob. První plenární konference se konala 23. října. Účastnili se jí pouze zástupci pěti mocností. Metternich na ní prezentoval chmurný obraz Itálie a žádal o podporu při rakouské pomoci neapolskému králi. Ve druhé části svého vystoupení zdůraznil dvě obecné zásady intervence: první prohlašovala, že žádný stát nemá právo se vměšovat do vnitřních záležitostí nezávislých zemí, pokud ovšem tyto záležitosti neohrožují okolí. Podle druhé zásady měl každý stát právo uznat nebo neuznat změny, ke kterým došlo ve vládní formě jiných států, a intervenovat v případě, že by tyto změny ohrožovaly jeho zájmy či základy jeho existence.

Druhá plenární konference se konala 29. října. Zástupci čtyř velmocí na ní měly Metternichovi odpovědět. To však učinilo pouze Prusko. S rakouským návrhem v podstatě souhlasilo. Ruská odpověď byla vyřčena 2. listopadu prostřednictvím ministra zahraničí Joannise Kapodistriase (1776-1831). Právo intervence se podle ní nezakládalo na nutnosti odstranit revoluční nebezpečí, ale na spojeneckých smlouvách. Právo intervenovat na obhajobu svých zájmů neměly mít jednotlivé státy, ale všech pět spojenců dohromady. Za to však do jakýchkoli záležitostí ostatních

⁵⁷ Srov. F. HERRE, *Metternich*, s. 253.

zemí, pokud se na tom dohodly. Proti tomu se opět postavila Velká Británie. K ní se tentokrát přidala i Francie, neboť se obávala, že by se intervence snadno mohla dotknout i jí. Metternich pochopil, že napětí mezi Ruskem na jedné straně a Velkou Británií s Francií na druhé straně povážlivě roste a snažil se na dvoustranných jednáních najít kompromis. Nikoli takový, ve kterém by ustoupily obě strany. Pro zásah do italských věcí právo intervence bytostně potřeboval, a tak se klonil na ruskou stranu. V tomto směru se mu podařilo získat pouze Prusko. A tak na základě jednání mezi Rakouskem, Ruskem a Pruskem prosadil na čtvrtou konferenci, která zasedala 19. listopadu, text předběžného protokolu, který se do značné míry blížil ruskému návrhu. Britský zástupce na protest toto jednání opustil. Rakousko, Rusko a Prusko protokol podepsaly a zavedly tím doktrínu, podle níž každý stát, který podlehne revoluci, přestává být členem evropské aliance řídící se závěry vídeňských jednání. Zbývající členové aliance získali právo použít politický nátlak nebo vojenskou sílu intervence. Britská vláda veřejně vyslovila s protokolem nesouhlas a odmítla účast na jakékoli intervenci. Francie sice protokol rovněž nepodepsala, ale také proti němu neprotestovala. Aby kongres neskočil rozpadem, bylo na poslední plenární konferenci 20. listopadu vyhlášeno, že uvedený preliminární protokol je pouhým návrhem tří pevninských velmocí, který dostávají zbývající členové aliance ke zvážení. Nepochybovaly ovšem o tom, že právo intervence tím bylo prosazeno.

Dne 11. ledna 1821 byla oficiálně zahájena jednání Lublaňského kongresu, který byl přímým pokračováním kongresu opavského. Jeho hlavním úkolem bylo jednání s neapolským králem. Metternich emotivně hovořil o neapolské revoluci jako o nebezpečí pro celou Itálii a volal po intervenci. Francie a Velká Británie opět nesouhlasily. Ale poté, co Rusko podpořilo Metternichův návrh, souhlasily s poskytnutím úvěru neapolské vládě na udržování rakouského vojska. Jednání pokračovalo ruským požadavkem, aby byla zásahem mocností Neapolsku udělena kompromisní ústava. Italský zástupce se postavil proti, což se líbilo Metternichovi. Poté bylo dohodnuto, že o dalších italských otázkách bude, podle toho, jak se bude situace vyvíjet, jednat další kongres, který se sejde na podzim 1822 ve Florencii.

Po úspěšném zásahu Rakouska v Neapolsku a Piemontu, kde také v březnu propukla revoluce, vydaly tři kontinentální, někdy též východní velmoci (Rakousko, Rusko a Prusko) 12. května 1821 proklamaci, v níž prohlásily, že s pomocí boží zachránily Evropu před velkým spiknutím a zhoubným převratem. K tomu znovu deklarovaly princip intervence a zásadu, že ústavní změny mohou být právoplatně

provedeny pouze legitimním panovníkem. Šedesátitisícová rakouská armáda ve jménu Svaté aliance vracela v Itálii vše do starých kolejí. Karbonáři byli zatýkáni a stavěni před soud, mezi nimi i italský spisovatel a dramatik Silvio Pellico (1789-1854), odsouzení k trestu smrti, který mu byl změněn za patnáctiletý žalář v pevnosti Špilberk v Brně.⁵⁸

Před dalším kongresem, kterým byl veronský, se zhoršovala, a to již od kongresu v Lublani, situace ve Španělsku. V červenci 1822 se španělský král neúspěšně pokusil o vojenský převrat a v září byl sesazen. Ani situace ve španělských koloniích v Latinské Americe nebyla lepší. Car proto nepřestal naléhat na vojenský zásah a dokonce navrhl spojencům, aby byla vytvořena evropská armáda, která by mohla být použita proti centru revoluce.

Opět mělo jít o precedens použitelný i jinde. Car v té době již dobře věděl kde: koncem března 1821 začalo řecké povstání proti osmanské nadvládě panující zde od 15. století. K povstalcům se záhy přidali rolníci, kteří demolovali usedlosti osmanských statkářů a pobíjeli představitele státní moci. V lednu 1822 povstalci svolali do Epidauru národní shromáždění, které vyhlásilo nezávislost Řecka, a schválili jeho ústavu. Janičáři (vybrané pěší oddíly obvykle poturčených balkánských Slovanů), kteří tvořili jádro osmanských posádek, nebyli s to se s povstáním vypořádat. Sultánova vláda proto podnikla proti Řekům represálie. Osmanskou říší se přelila vlna pogromů proti Řekům. V Cařihradě byl např. oběšen čtyřiaosmdesátiletý řecký patriarcha Řehoř.

Kongres byl svolán na podzim 1822. Místem jeho konání se však nakonec s ohledem na revoluční události místo Florencie stala Verona. Začal 20. října 1822. Kromě hlavní španělské otázky znovu projednával situaci v Itálii, odstranění obchodu s otroky a situaci v Jižní Americe. Řeckému povstání kongres pozornost nevěnoval. Tuto kauzu považoval za vyřešenou: ještě před zahájením kongresu členové aliance neodsoudili Turky, ale řecký odpor, a to jako vzpouru proti legitimnímu panovníkovi, osmanskému sultánovi. Metternich dokonce navrhl, aby, bude-li to nutné, spojenci zasáhli, a to ve prospěch sultána Mahmuta II. Stranou pozornosti veronského kongresu zůstal i konflikt mezi Ruskem a Osmanskou říší. V italské záležitosti kongres rozhodl o stažení rakouských jednotek z Piemontu a o snížení jejich stavu v Království obojí Sicílie.

⁵⁸ Pellico byl vězněn na Špilberku „jenů v letech 1822-1830. V červenci 1830 byl omilostněn.

V prosinci 1822 zaslaly čtyři evropské mocnosti (mimo Velkou Británii) do Madridu požadavek na rozpuštění cortesů a obnovení královské moci. V případě neuposlechnutí hrozily revolučnímu Španělsku přerušáním diplomatických styků a ozbrojeným zásahem. Španělská povstalecká vláda odmítla požadavky splnit, a tak byla Francie pověřena vykonáním intervenčního zásahu. Car nabídl jako posilu sto padesát tisíc ruských vojáků, ale Francie tuto pomoc odmítla. Velká Británie označila výpravu za nespravedlivou, ale nepodnikla žádná protipatření. Kongres byl ukončen 14. prosince 1822. V závěrečném prohlášení odsoudily Rusko, Rakousko a Prusko revoluční akce ve Španělsku a Řecku a znovu se postavily za zásady přijaté na předcházejících kongresech a obsažené ve smlouvě o Svaté alianci.

Po skončení kongresu byla 11. června 1823 publikována v londýnských novinách *Morning Chronicle* údajná tajná smlouva z Verony, kterou prý měly Rusko, Rakousko, Prusko a Francie podepsat 22. listopadu 1822. Zmíněné státy odmítly existenci takové smlouvy a označily ji za padělek. Mělo jít o dodatek ke smlouvě o Svaté alianci, ve kterém se v šesti člancích měly velmoci vyslovit pro zničení všech parlamentních vlád a zavedení cenzury tisku. Ve Velké Británii vyvolal tento text velkou vlnu nevole. Britové odmítli dále s ostatními mocnostmi jednat, a rozhodli pro politiku skvělé izolace – nebudou vstupovat do účelových aliancí, ale svými diplomatickými vstupy budou evropskou politiku zpovzdálí ovlivňovat.

Jednáními ve Veroně skončila éra kongresů, které bývají často označovány podle smlouvy z 26. září 1815 jako kongresy Svaté aliance. Ve skutečnosti se jednalo o kongresy vítězných mocností, tedy kongresy tzv. Čtyř-, resp. Pěti-aliance. Se Svatou aliancí toho měly pramálo společného. Ostatně Svato alianční smlouva byla značně nekonkrétním vyjádřením touhy držet evropský konzervativní systém za každou cenu. Velká Británie se krátce před polovinou třetího desetiletí 19. století úplně rozešla v názorech s ostatními evropskými mocnostmi a upevnila svůj izolacionismus. Carovy návrhy na uspořádání příštího kongresu v Petrohradě v létě 1824, kde měla proběhnout jednání o řešení východní otázky, byly zamítnuty. Velmoci se rozhodly dát přednost časově i programově pružnějším konferencím na úrovni vyslanců. Ty mohly jednat o vymezených problémech a nebylo nutné, aby se jich vždy účastnily všechny velmoci. Co se týče výsledků éry kongresů, pak kromě nových diplomatických vztahů a zformování nového evropského systému přinesla především ten, že se Francie znovu začlenila do mezinárodního řádu. K výsledkům patřilo rovněž to, že ztroskotaly pokusy Britů, resp. Rusů získat jednoznačné vedení

v mocenském systému, stejně jako ruská snaha, aby koncert fungoval bez Velké Británie.

Pro mimoevropské dějiny byla mimořádně důležitá Monroeova doktrína, která pro USA znamenala izolacionistickou politiku. Platila téměř pro celé „dlouhé“ 19. století.

12. Romantismus

Za epochu romantismu je považováno období od sklonku 18. století do poloviny 19. století, tj. od Velké francouzské revoluce, do revolucí let 1848/1849 s jejich vyvrcholením mezi roky 1830 a 1848. Navazuje na osvícenství, ale je do značné míry jeho negací. Kořeny a počátky romantismu sahají hlouběji do minulosti. Romantismus doznívá ve druhé polovině 19. století, aby na přelomu 19. a 20. století, přesněji mezi osmdesátými léty 19. století a dvacátými léty 20. století, souběžně s neo (novo) klasicismem ožil v podobě neoromantismu (novoromantismu).

Pojem romantismus má kořeny v angličtině. Původně se jím označoval typ románu, který byl ve druhé polovině 18. století mimořádně populární; operoval s neskutečnými až fantaskními, dobrodružnými a exotickými motivy a příběhy. Jednalo se o zřetelnou reakci na střízlivé a rozumové osvícenství. Romantická literární díla se vzdalovala skutečnosti, kladla zvláštní důraz na city a vášně. Proti prezentistickému osvícenství se romantismus vyznačoval historismem. Jeho autoři se však neobraceli k antice, nýbrž ke středověku a k jeho kulisám; k líče-ní skrytých magických sil. Romantismus využíval sentimentalismus, božil vášně a re-volty vydědence. K největším literárním protagonistům romantismu patří anglický básník lord George Gordon Byron (1788-1824), Rusové Alexandr S. Puškin (1799-1837) a Michail S. Lermontov (1814-1841), polští mesianisté v čele s Adamem Mickiewiczem (1798-1855), český básník Karel H. Mácha (1810-1836) a maďarský Sándor Petöfi (1823-1849).

V malířství byla charakteristická historická témata a krajinomalba, v architektuře se romantismus inspiroval středověkem. Z toho také čerpal následný neorománský a neogotický styl. Nejsilněji ovšem ovlivnil romantismus hudbu. Za první velké hudební romantiky jsou považováni Vídeňan Franz Schubert (1797-1828), Němci Carl M. Weber (1786-1826) a Robert Schumann (1810-1856), Francouz Hector Berlioz (1803-1869) a Ital Giuseppe Verdi (1813-1901). Vysloveně za klasika romantické hudby je označován Francouz Felix Mendelssohn-Bartholdy

(1809-1847). Romantická éra se pak v hudbě dovršila německým skladatelem Richardem Wagnerem (1813-1883). K romantikům patřili rovněž Rus Michail I. Glinka (1804-1857), Polák Frederik Chopin (1810-1849) a Maďar Franz List (1811-1886).

Francouzský básník Charles Pierre Baudelaire (1821-1867) později prohlásil, že romantismus byl novým způsobem cítění, životních postojů a myšlení. Je to přesná charakteristika, neboť romantismus byl duchovním hnutím dlouhodobě působícím na veškerou evropskou kulturu, filozofii i politiku. V tomto širokém smyslu byl reakcí na zkušenost krutostí a vášní revolucí a válek konce 18. a první poloviny 19. století. Místo dosavadního osvícenského Rozumu položil důraz na Cit a Plnost života. Proti obecnosti a univerzalizmu osvícenství se romantismus soustředil na konkrétnost národních a historických tradic: jedinec byl organickými vazbami spojován s přírodou i s lidským společenstvím tvořícím často až mysticky personifikované uskupení lidu a národa. Romantismus přitom nahlížel na skutečnost jako na jednotu přírody neuchopitelnou rozumem, lidstva a života, a to jako na neustálý proces proměny všeho existujícího. Podle romantiků bylo možné porozumět životu jen vnímáním a vcítěním do jeho lidových výtvorů – jazyka, zvyků a folkloru.

Prvotní romantismus byl převážně konzervativní negací Francouzské revoluce a vyjadřoval duchovní atmosféru období restaurace [anglický politik, politolog a filozof Edmund Burke (1729-1797), francouzští spisovatelé Francois René Chateaubriand (1768-1848) a Joseph de Maistre (1753-1821) či obhájci legitimních práv monarchií a papeže v Německu a Rakousku]. Převaha citu a zahledění do minulosti vedly v politickém myšlení romantismu k návratu ke stavovským předosvícenským formám a zkušenost s počátečním drsným kapitalismem též k negaci liberálních idejí. Romantismus byl však rovněž ideologií revolty a revolucí, která silně ovlivnila revoluce 1830 a 1848 a také nacionální hnutí evropských národů, zejména těch, které neměly vlastní a jednotný národní stát. Romantickým myšlením byla silně zabarvena polská povstání 19. století i „obrozenecká“ hnutí malých národů.

13. Národy a nacionalismus

Osvícenství byl vlastní kosmopolitismus, který se však na konci 18. století vyčerpal, aby na počátku 19. století definitivně skončil. Z hlediska obecných dějin se přitom základní premisy identity novodobého národa zformovaly právě v osvícenství. Měly tedy s kosmopolitismem leccos shodného. Minimálně mezinárodní rozměr formování moderních národů a v obecné rovině jejich nacionalismu.

Pro formování moderních národů se ovšem stala rozhodující koncepce politického národa. I ta se utvářela v 18. století vlivem osvícenství. Podle ní být příslušníkem konkrétního národa představovalo být rovněž příslušníkem konkrétního státu. Koncepce politického národa tak, jak se zformovala v 18. století, však ještě nespojovala celou společnost. Vztahovala se pouze k elitě, k privilegovaným vrstvám. Teprve Francouzská revoluce konce 18. století a zejména její *Deklarace práv národů* vydaná v roce 1795 posunuly chápání národní identity jako podstaty formování moderního národa do podoby: „Každý národ je nezávislý a suverénní bez ohledu na to, jaké je množství lidí, z nichž se skládá, a jaký rozsah má území, které zaujímá. Tato suverenita je nezadatelná.“⁵⁹

Pro formulování národa byla nezbytná společná identita. Ta se vyjadřovala především společnými tradicemi včetně historie, společným jazykem, vírou (náboženstvím) a obývaným územím. To dohromady tvořilo hlavní identifikační znaky národa.

Členství v národě bylo považováno za přirozené, ačkoli národ „byl vymyšlen“. Nezbytný byl pro národ „národní duch“.

Uvedené vymezení bezesbýtku platilo pro tzv. velké národy žijící v samostatném státě. Malé státně nesamostatné národy prožívaly jinou situaci. Např. slovanské národy habsburské monarchie hlavní komponentu výše uvedené politicky národní identity – samostatný národní stát - postrádaly. Přesněji vyjádřeno - nepostrádaly. Měly habsburskou monarchii a s ní, v duchu předosvícenských chápání, identitu vztaženou k jejímu představiteli, panovníkovi z habsburského, resp. habsbursko-lotrinského rodu. Od ní po staletí odvíjely identitu rakušanství, příslušnost k mnohonárodnímu celku, která je spojovala se všemi komunitami žijícími v habsburské monarchii. Avšak jednotlivá etnika si v 18. století začala uvědomovat svoje odlišnosti, a tudíž se také chtěla samostatně vymezit. Inspirací mu přitom byly identifikační znaky, na které upozornil v polovině 18. století německý romantismus [zejména filozof a spisovatel Johann Gottfried Herder (1744-1803) a historik August Ludwig Schlötzer (1735-1809)]. Jednalo se o ústní i písemný projev národního jazyka, historii, nejrůznější formy národní tradice a zvyky.⁶⁰

Jak se německý romantismus dopracoval k identitě odvíjející se od jiných komponent než francouzským osvícenstvím vytyčený důraz na stát? Tím, že se

⁵⁹ Cit. dle Erik HOBBSAWM, *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*. Brno 2000, s. 23.

⁶⁰ Srov. Jiří KOŘALKA, *Some Remarks on the Concepts of Nationalism and Internationalism*. In: *Historica* 13, Praha 1966, s. 209-216.

v důsledku absence všeobjímajícího německého státu mocensky konkurenceschopného francouzskému snažil vyzdvihnout ty zvláštnosti, kterými německé prostředí vynikalo a které ho i spojovalo. Jazyk, historie a tradice se mezi nimi ukázaly jako nejsnáze uchopitelné. Nikoli náhodná byla v tomto případě podoba se slovanskými etniky, která ovšem neměla ani sebemenší státně politické celky, kterými, na rozdíl od nich, německé prostředí oplývalo. Drtivá většina malých slovanských národů žila v jinonárodním státě, jejich kultura a tradice upadaly, a nebyla tudíž schopna svoje zvláštnosti tak rychle a zřetelně jako německé prostředí zformulovat a prosadit. Nezbylo ji než hledat další oporu a inspirace v něčem, v čem již měly zkušenost, v širě pojaté etnické identitě.⁶¹

Rovněž v tomto směru malým slovanským národům pomohlo německé prostředí. Nově se formující identitu malých slovanských národů totiž ovlivnilo úsilí německých romantiků o odhalení nových podnětů pro světový vývoj, které se obrátilo do minulosti. Touha po dobrodružství a objevení něčeho zcela nového nasměrovala jejich zájem mezi neznámé nebo jen velmi málo známé komunity. Slované mezi nimi patřili k nejuchopitelnějším, a také z hlediska německého prostředí geograficky i mentálně nejbližším. Němečtí romantici se na ně zaměřili a jejich sledování zintenzívnili poté, co naznali, že u nich našli to, co hledali: impulsy originálního, zdánlivě nezkaženého, domněle podnětného světa pro rozvoj lidstva. V dalším je lákala slovanská tajemnost, neprobádání a do značné míry i nevyzpytatelnost. Nejen že se však o ni zajímali. Také o ni psali, a to se značnou dávkou idealizace. Proč? Protože se domnívali, že tím odhalí prostředek k perspektivě světa, budoucnosti odlišné od zkorumpovaného, byrokratizovaného a zmaterializovaného Západu.⁶²

Elita slovanských národů habsburské monarchie se v jejich vyjádření chytla příležitosti: převzala z německého romantismu to, co se jí hodilo. Zamlčením kondicionálů, s nimiž němečtí romantici budoucnost slovanského světa spojovali, ještě více zidealizovala to, co již bylo značně zidealizované, a vytvořila takové vize, jako iluze o slovanské holubičí povaze a od ní se vinoucí skvělé budoucnosti. Od nich se pak vracela k původnímu záměru, zvýraznit národní identitu. Vize německého romantismu jí tak začaly primárně sloužit jako prostředek ke zviditelnění vlastní národně se etablojící komunity. Svoji úlohu přitom sehrály symboly. Např. české slovanství se totiž po vzoru

⁶¹ Srov. Miroslav HROCH, *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha 1996.

⁶² Srov. Zdeněk HRBATA, Martin PROCHÁZKA (eds.), *Český romantismus v evropském kontextu*. Pardubice 1993.

německého romantismu v symbolech dlouhodobě realizovalo, až dokonce utápělo. Nejznámější byl symbol o slovanské holubičí povaze stojící v příkré protiváze k německému tvrdému dubisku.⁶³

Nelze ovšem neupozornit na skutečnost, že vliv německého romantismu nebyl přímočarý. Je možné jej totiž interpretovat i tak, že Slované habsburské monarchie si ve slovech Herdera, Schlötzera a dalších německých romantiků našli argumenty pro zdůraznění odlišnosti slovanských komunit od německého či francouzského prostředí. Byla jim totiž jimi zprostředkována přirozenoprávní teorie, že každý národ má právo na svoji identitu. Nikoli identitu ve smyslu francouzského osvícenství, v níž na prvním místě stojí stát, ale identitu, která se vymezuje projevy, jež byly pro malé slovanské národy uchopitelnější, - jazykem, resp. literaturou, historií, šíře kulturními tradicemi apod.

Prosazování národní identity slovanských národů habsburské monarchie se nejprve odehrávalo v podobě snahy dokázat oprávněnost samostatného jazyka, literatury a historických tradic. V tomto směru sehrálo významnou úlohu národní obrození, které představovalo snahu intelektuálů konkrétního národa podpořit formování jeho identity odkazy (a důkazy) na dříve existující národně identifikační znaky. Teprve následně, po jejich prokázání, se začalo uvažovat o politicky chápané identitě, identitě vztažené ke státnímu celku, zprvu s atributy autonomie, později samostatnosti, tedy jakoby převzetí národně identifikačních rysů francouzského osvícenství. To však byla záležitost až druhé poloviny 19. století, doby, kdy se i německá komunita propracovala k utvoření národního státu. V případě samostatného státního celku slovanských národů se pak jednalo až o počátek 20. století.

Za prosazováním národní identity malých slovanských národů nelze ovšem spatřovat pouze zmíněné romantické iluze. Mnozí čeští intelektuálové, hájící kulturně civilizační znaky české identity, v ní nacházeli možnost, aby se snáze prosadili jako osobnosti politického, hospodářského či duchovního života. K významným politickým, hospodářským a konec konců i úřednickým postům doposud měli příslušníci vládnoucích etnik snazší cestu než Slované. Ti se jim chtěli vyrovnat. Schopnosti doplňovali loajalitou, ale ani to jim často nestačilo k překonání privilegovaného postavení německé, resp. uherské komunity. Zdůraznění vlastní identity, vyčlenění se z velkého celku, skýtalo možnost prosadit se v rámci menšího prostoru a následně, již jako jeho vymezená elita, otevíralo možnost snáze naplnit ambice při prosazení se

⁶³ Srov. Robert B. PYNSENT, *Pátrání po identitě*, Praha 1996, s. 123-127.

v širším pros-toru. Tato skutečnost ovšem nikterak nenarušovala politický vývoj Habsburské monarchie. Opět platilo, že o vlastní stát dosavadní elita slovanských národů v 18. a po většinu 19. století nejen, že nechtěla, ale ani nemohla usilovat. Setrvala proto u snah o intelektuální, úřednické a hospodářské posty.⁶⁴

Na místě je otázka, proč se v této fázi česká komunita, stejně jako ostatní slovanské národy habsburské monarchie, nesoustředila na prosazení národně české identity, a proč ji rozměľňovala v ne zrovna snadno uchopitelném abstraktním slovanství? Nejsnáze lze odpovědět konstatováním, že hlavním důvodem byla absence základních stavebních kamenů identity. Česká identita neměla ještě ani na počátku 19. století prosazený nezpochybnitelný jazyk, musela usilovat o uznání svých specifických tradic. Neměla dokonce doposud ani homogenní společnost, o kterou by se mohla opřít. Mnohé bylo třeba budovat, zejména bylo nezbytné postupně dosáhnout toho, aby se k české identitě přihlásila aristokracie a nižší vrstvy. Bylo nutné překonat to, že aristokracii v přihlášení se k české identitě bránila její lojalita k habsburské monarchii, širším masám pak pomalé překonávání lokálního patriotismu. Slovanství sloužilo k urychlení tohoto procesu v obou případech, a to tím, že nabízelo širší souvislosti, že podporovalo vize o příslušnosti k většímu a tím i snad uchopitelnějšímu s většími tradicemi silnějšímu, méně zpochybnitelnému a více konkurence schopnému celku.

Z výše uvedeného plyne, že slovanství původně bylo ve fázi absence či nedostatečné pevnosti stavebních kamenů národní identity oporou, berličkou, která podepírala to, co národní identitě chybělo – nejprve jazyk - nakonec stát (což se nejvýrazněji projevilo v meziválečném Československu). Nelze ovšem nezdůraznit, že hned od počátku plnilo ještě jednu, neméně významnou roli - úlohu hrozící hole. Zejména odkazem na Rusko, existenci tohoto velkého samostatného „slovanského“ státu, domnělého „velkého slovanského bratra“, s nímž by se „malí Slované“ mohli spojit, ale i zdůrazněním vlastního mohutného slovanského (panslovanského) celku uvnitř habsburské monarchie sloužilo jako prostředek nátlaku na vládnoucí vrstvy habsburské monarchie, bránící v posazení národní identity malých slovanských národů.

Velká francouzská revoluce tedy rozpoutala vlnu nacionalismu odvíjející se od nové identity. Identity již nikoli vztažené k panovníkovi či státu, ale k národu, lidu, masám. Šíření této myšlenky napomohly revoluční a napoleonské války. Mohlo se zdát, jako by mladí radikálové v Itálii, Uhrách, Polsku i jinde chtěli soutěžit s jakobíny

⁶⁴ Srov. Milan KUDĚLKA, Zdeněk ŠIMEČEK, Radoslav VEČERKA, Vladislav ŠŤASTNÝ, *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918*. Praha 1997, s. 9-18.

v revolučnosti. Bajonety francouzských vojáků exportovaly revoluci zprvu do Belgie, pak do Itálie, německých zemí a Holandska, později do Polska, Dalmácie, Istrie, Španělska a Ruska. Revoluce se šířila do těchto zemí spolu s francouzštinou, zákony platnými ve Francii, administrativními a kulturními institucemi, dokonce i s mírami a váhami. Evropské země získávaly novou zkušenost s francouzským nacionalismem, jehož aktéři byli přesvědčeni, že revoluční Francie je univerzální model, na kterém závisí osud veškerého lidstva a že každé dobyté zemi přináší volnost, rovnost a bratrství. Revoluční válka, a v tom je její skutečná revolučnost, nebyla totiž jen státní záležitostí, ale také věcí národa. Motivací války bylo na jedné straně univerzální poslání revoluce, na druhé straně aspirace být velkým národem. Touha po národní velikosti se možná stala největší hnací silou války. Válka totiž spojila národ rozštěpený revolucí, sdružila lid proti cizímu agresorovi, ospravedlnila výjimečná opatření, ztráty a strádání, dala práci v armádě, kterou zároveň modernizovala. Francii přinesla materiální zisk a prestiž.

Evropané inspirováni francouzským prohlášením práv a svobod člověka a občana, očekávali nejen národní nezávislost, ale i zavedení ústavy a voleného zastoupení, svobodu tisku a sdružování. Domnívali se, že právě to si jako lid vydobyli, když vzali do rukou zbraň na ochranu vlasti proti francouzské invazi. Hned zpočátku po porážce Napoleona však přišlo zklamání. Vítězné síly ve Španělsku, německých a italských městech i v Holandsku se vrátily ke starému režimu. Zachovány byly jen některé Napoleonovy změny týkající se státní správy.

Na Vídeňském kongresu se narýsovala nová mapa Evropy: Holandsko si připojilo Belgii k původním Spojeným provinciím nizozemským, Prusko získalo pravý břeh Rýna kromě Rýnské Falce a Mohuče a dále připojilo ke svému území švédské Pomořansko, část Saska a severozápad Polska. Sardinskému království připadly Savojsko, Nice a Janovsko, Rakousko se opět zmocnilo Haliče, ilyrských provincií a Tyrolska, takže mělo pod kontrolou celou severní Itálii. Rusku jsou potvrzena již dobytá území - Finsko získané na úkor Švédska, Besarábie vybojovaná na Turcích a dvě třetiny Polska. Novým heslem mezinárodních vztahů se stalo udržení evropské rovnováhy. Tento systém byl zaměřen nejen proti národním, liberálním a demokratickým tendencím, ale vlastně i proti ekonomické a institucionální modernizaci, která se jevila jako nepotřebná. Konflikt konzervativního metternichovského systému s novátorskými frakcemi elit se stal nevyhnutelným. V první polovině století došlo ke studentským spiknutím v Německu, důstojnickým

pokusům o svržení moci ve Španělsku, v Piemontu i Petrohradě, lidovým nepokojům v Polsku, dokonce i k revolucím ve Francii a v Belgii. Po další francouzské revoluci Evropou otřásla mocná vlna politických a sociálních nepokojů, která přinesla manifestace v Berlíně, barikády v Praze a ve Vídni, povstání v Itálii, válku za nezávislost v Uhrách a vypjatou situaci v podunajských knížectvích. Ovšem dvě situace, které nastaly během třiceti let mezi pádem Napoleona a těmito revolučními událostmi změnily postoj Evropanů k národní myšlence. Šlo o národní povstání Belgičanů proti nizozemské nadvládě a předtím o povstání Řeků proti osmanské říši. Právě povstání Řeků přitahovalo pozornost celé Evropy, zvláště po smrti britského občana lorda Byrona, který bojoval na straně povstalců. Podpora Řecka byla dávána najevo zakládáním filhelénských společností. Skutečně ovšem pomohla vojenská intervence Ruska, Velká Británie a Francie. Kultura elit už se nezaměřuje na antiku, ta je totiž společná všem Evropanům, ale na teď má hodnotu jen to co patří jednotlivým národům. Kultura elit dává přednost mluvenému slovu před psaným a vyzdvihuje Homéra, Nibelungy a hrdinské eposy. Elita začíná sbírat a vydávat lidové písně, tance, pohádky, pověsti, zvyky a tradice. Ještě více z lidové tvořivosti čerpala výše zmíněná hudba, např. Frederik Chopin (1810-1849), Bedřich Smetana (1824-1884), Modest Petrovič Musorgskij (1839-1881) a Edward Grieg (1843-1907). Opět se do módy dostalo náboženství, dařilo se v něm různým směrům a sektám. Pod vlivem romantismu se formovaly celé národní kultury. Elita se opět zabývala filologií, historií kultury, literatury, filozofie, náboženství a umění. Francie, Itálie a Španělsko byly ovlivňovány šířením romantismu a kultury ze severu Evropy, až do této doby tomu bylo naopak.

Nacionalismus je ideologie, která čerpá z patriotismu. Je založena na pojmech národ, etnikum, etnická příslušnost a národní identita. Nacionalismus vznikl jako vědomí příslušnosti ke konkrétnímu národu vymezujícím se vůči národu nebo národům jiným. V průběhu 19. století se stal nedílnou součástí politického i společenského diskursu, politických doktrín i argumentací. Nacionalismus je kolektivní vědomí soudržnosti k jednomu národu, etniku a území, jež je motivováno snahou o dosažení samostatnosti, autonomie či úspěšnou expanzí na jiná území (viz níže). Ve svém vývoji i v současné době se vyskytoval a vyskytuje mj. v řadě umírněných i extrémních, agresivních projevů.

Nacionalismus prošel v dějinách řadou podob, a proto je velmi komplikovaný úkol jednoznačně definovat jeho podobu. Je proto vždy vhodné jej přesně označit v

souvislosti s jakým regionem a jakým obdobím o něm hovoříme. Na vědecké úrovni (zejména ve společenských vědách) byla a je vedena řada diskusí o podstatě a definici nacionalismu. Nacionalismus měl výrazný vliv na evropské a světové dějiny od 19. století. Dříve je velmi obtížné o nacionalismu hovořit (řada odborníků dokonce odmítá použít tento termín pro období před francouzskou revolucí, neboť i slovo národ měl značné odlišný obsah než dnes). Kritici tohoto názoru namítají, že již nacionalismus je daleko staršího data, což například v českých podmínkách dokládá Dalimilova kronika. Nacionalismus přispěl k formování národního uvědomění a snahy o národní nezávislost u nesamostatných etnik (Češi, Poláci, Italové, Němci, Baskové a jiné evropské národy, mimo Evropu např. Indové a Brazilci). U již existujících národů, obývajících autonomní území (Francouzi, Britové, Japonci, Američané - USA) posiloval vnitřní politické a ekonomické úsilí uvnitř jednotlivých států v zájmu hospodářsky přestihnout ostatní soupeřící státy (koloniální expanze, rozvoj průmyslu, vědy a dopravy).

Specifický je židovský nacionalismus, jenž se ve své politické rovině projevuje tzv. sionismem. Jeho významná složka spočívá na židovském náboženství a představě „*vyvoleného národa*“. Některé aspekty nacionalismu byly zneužity k formování a obhajobě řady totalitních či diktátorských ideologií a doktrín (nacismus, perónismus, frankismus). Nacionalismus dal vzniknout řadě (často evidentně falešných) národních mýtů, které měly či mají podpořit národní soudržnost či národní uvědomění uvnitř skupiny.

Nacionalismus je ústředním tématem díla česko-britského antropologa Ernesta Gellnera (1925-1995). Stranou ovšem nelze ponechat ani práce britského historika Erika Hobsbawma (1917-2012)⁶⁵ a českého historika Miroslava Hrocha (* 1932).⁶⁶ I Hobsbawm a Hroch však do značné míry z Gellnera vycházeli.

Gellner odmítal všeobecně rozšířené pojetí, že nacionalismus je projevem probouzení se spících národů. Národnost není součástí lidské přirozenosti, národnost byla zkonstruována až jako požadavek nacionalismu. Základní myšlenka Gellnerova pojetí nacionalismu bývá vyjadřována heslem: *Nacionalismus vytváří národ, a ne naopak.*

Vznik nacionalismu Gellner spojil s průmyslovou epochou – podle jeho slov:

⁶⁵ Srov. např. Erik HOBBSAWM, *Národy a nacionalismy od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno 2000.

⁶⁶ Srov. např. Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření evropských národů*. Praha 2009.

poslední ze tří etap vývoje lidstva. Podle Gellnera je moderní svět průmyslu nejen prostředím, kde se nacionalismus mohl objevit a prosadit, tedy předpokladem jeho vzniku, ale také opačně nacionalismus je nutným projevem a požadavkem moderní doby. Klíčovými rysy průmyslové éry a nacionalismu jsou podle Gellnera stejnorodost, gramotnost a anonymita. Nacionalismus je speciálním typem patriotismu uskutečňovaným v kulturně homogenních jednotkách. Tyto jednotky musí být dostatečně velké, aby mohly mít naději na udržování vzdělávací soustavy. Další podmínkou vzniku nacionalismu je totiž *vysoká vzdělaná kultura* (tj. kultura opírající se o písmo), která ke své existenci potřebuje právě vzdělávací soustavu. Třetí podmínkou nacionalismu je anonymita obyvatelstva. Pro jednotlivce není již stěžejní členství v podskupině (komunita, církev, široká rodina, obec, cech), ale je přímo jednotkou „*národa*“.

Erik Hobsbawm se hlásil k marxistické tradici. Byl přesvědčen, že moderní svět je značně účelový. Většina moderních tradic byla proto uměle zkonstruována, a to proto, aby podpořila takové vize, jako je nacionalismus. Je přitom obecně uznávanou teorií, že nacionalismus reflektoval formování moderních národů. Protože toto formování podléhalo národním specifikům, nebyl ani nacionalismus jednotný. Vždy se vlastně jednalo o národní nacionalismus.⁶⁷

Velký důraz na národní podoby nacionalismu a formování moderních národů kladl český historik Miroslav Hroch. Hroch však demonstroval srovnávací pohled, ze kterého určil, že formování moderních národů se odehrávalo obdobně, ovšem s časovým posunem ovlivněným především sociálními a politickými podmínkami. Stal se autorem tří fází „národního obrození“ – fáze A, která se zrodila z romantického nadšení vzdělanců pro objevení lidu. V této době se jednalo zejména o obrození jazyka, literatury a kultury, politické cíle absentovaly. Ve fázi B začaly vznikat skupiny vzdělanců, které se často opíraly o starší dějiny a věnovaly se kulturní a politické agitaci ve prospěch národní ideje. Je to doba vzniku národních kulturních institucí, např. divadel a konání kulturních akcí – národních plesů, koncertů, divadelních představení. Jazyková emancipace je rozšiřována do široké podoby kulturní emancipace, ve které stále ještě absentuje politická reprezentace. Ve třetí fázi – C – získává národní hnutí masovou oporu, vznikají národní politické strany

⁶⁷ Srov. Eric HOBBSAWM, *Europäische Revolutionen*. Zürich 1962, s. 263-287.

a hnutí, národní identita si klade politické cíle. Fáze C může za vhodných politických okolností vyústit ve vznik autonomních národních států.⁶⁸

Ruský nacionalismus se vyznačoval, podobně jako v jiných sférách ruského života, značným státním dirigismem. Ministr osvěty hrabě Sergej S. Uvarov (1786-1855) dostal ve fázi hrozícího vzednutí národního myšlení širokých vrstev za úkol deklarovat základní myšlenky moderního ruského nacionalismu. Uvarov v roce 1833 skutečně předložil myšlenky, podle nichž se ruský nacionalismus odvíjel od nerozborné moci dobrotivého cara-imperátora konajícího vše v optimální symbióze s duchovní náplní v podobě pravoslavného vyznání. Vytvořil tím tzv. triádu, nerozborné jednoty ruského lidu, pravoslavné církve a ruského panovníka, podle níž ruský lid pokorně očekává rozhodnutí panovníka, který jako nejlepší a nejdokonalejší lidská bytost koná vše v dobré víře a ve prospěch dobra lidu, protože se ve všem řídí jediným pravdivým vyznáním – pravoslavím.

Oficiální nacionalismus ovšem nebyl v ruském prostředí jedinou formou nacionalismu. Mezi intelektuály se již krátce po Velké francouzské revoluci a zejména po ruském děkabristickém povstání projevovaly snahy reflektovat formování moderní národní ideologie západních zemí a přizpůsobit ji ruským podmínkám. Nejzřetelněji se to projevilo u tzv. slavjanofilů (tento pojem nelze zaměňovat se slovem „*slovanofil*“! Slavjanofil je terminus technicus pro označení konkrétního proudu ruského politického myšlení.). V případě slavjanofilů se jednalo o potomky ruských šlechtických rodů, kteří byli opojeni tradičním patriarchálním stavem ruské společnosti. Specifikum ruské národnosti spatřovali ve vesnické lidovosti, pokoře, víře v optimální budoucnost a schopnosti kolektivismu (označované ruským termínem „*sobornost*“) řešit sociální problémy snáze než západoevropský individualismus. Kdežto teorie oficiální národnosti kladla na první místo carovy skutky konané v optimální pravoslavím podepřené víře, pro slavjanofily byl stěžejní hodnototvornou složkou ruský lid. Lidový monarchismus a lidovou na pravoslaví orientovanou zbožnost považovali za základní stavební kameny víry v harmonickou jednotu ruského národa (ruština používá i pro lid termín „*narod*“). A nejen víry. Ale, a to především, praktického naplnění života.

Obdobnou formu ruského nacionalismu jako slavjanofilové rozvíjeli i jejich názoroví odpůrci zapadnici. Rozdíl mezi slavjanofily a zapadniky spočíval pouze v bezprecedentním důrazu slavjanofilů na vše ruské, zejména na to, co bylo vlastní

⁶⁸ Srov. Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009, s. 80-109.

tradiční tzv. svaté Rusi, tedy Rusku před reformami cara-imperátora Petra I. (1672-1682-1725), a naopak v akcentu zapadníků napodobit západní vzory. Ovšem při zachování řady ruských specifíků, např. výše zmíněné sobornosti.

Kdežto nacionalismus slavjanofilů a zapadníků si v průběhu 19. století razil cestu mezi intelektuály, teorie oficiální národnosti se záhy stala součástí oficiální státní doktríny. V této podobě přežila celé 19. století. Opíral se o ni i jeden z nejvýznamnějších ideologů ruského státu poslední čtvrtiny 19. století Konstantin P. Pobědonoscev (1827-1907). Pobědonoscev k Uvarovově triádě ovšem připojil další velmi důležitý, pro poslední čtvrtinu 19. století nejen pro Rusko signifikantní prvek – vypjatý boj proti jinonárodním komunitám žijícím uvnitř státu. Pregnantně tuto rasovou záležitost vyjádřil slovy Rusko Rusům. Nejvýraznějším projevem toho byl vypjatý antisemitismus. Ruský antisemitismus však měl hlubší kořeny. Vinuly se ke konci 18. století, kdy byly k ruskému státu připojeny rozlehlé oblasti někdejšího Polska - Rzeczpospolite. V nich žily početné židovské komunity. Vypjatou podobu ovšem ruský antisemitismus dosáhl až ve druhé polovině 19. století. V roce 1856 byl proveden na celém ruském území soupis židovských rodin a počtu jejich dětí a to jako příprava pro v následujících letech zahájenou nucenou přesídlovací politiku, v jejímž rámci byly tisíce židovských rodin vysídleny do oblastí hraničících s Polskem a s Rumunskem. Současně byla provedena jakási kategorizace židů podle toho, které bylo nutno vysídlit a kteří byli uznáni za oprávněné v Impériu žít. V roce 1860 byla uskutečněna obdobná revize podle práva židů sloužit v ruském vojsku. V následujícím roce, 1861 byl vydán dekret omezující přístup židovských dětí do všech typů škol.

V osmdesátých letech 19. století vytvářeli židé v Rusku sociální strukturu, svým rozsahem pestřejší oproti středoevropským zemím. Pravoslavná církev podpořila nedůvěru domorodého obyvatelstva k židům a postavila se na stranu státní ideologie a oficiální politiky nekladoucí protižidovským akcím překážky. Při vhodných příležitostech podpořila představy, že židé se podílejí na tíživé ekonomické situaci, a že zejména anarchistickými revolučními akcemi podryvají jednotu a moc říše. Nejvýrazněji se v této době projevil antisemitismus na Ukrajině, v polském záboru a v Bělorusku, kde byla koncentrace židovského obyvatelstva největší. Jmenujme velké pogromy z počátku osmdesátých let v ukrajinských městech Jelizavetgradu (dnešním Kirovohradu), Kyjevě a Oděse, které vláda vyřešila tím, že vydala „*Dočasné nařízení*“, kterým omezila počet židů sloužících v armádě či pracujících ve školství a lékařství a krátce na to i počet uchazečů židovského původu o studium na středních a vysokých školách. Vrchol

protižidovských programů nastal na přelomu 19. a 20. století. V besarabském Kišiněvě byli v dubnu roku 1903 po několik dní židé týráni a vražděni, jejich majetek byl ničen a rabován. K uklidnění situace muselo být povoláno vojsko. Postavení židů se však nezměnilo ani poté, protižidovské nálady byly udržovány i nadále. Bylo proto přirozené, že o několik měsíců později došlo k obdobným akcím v Bělorusku.

Následkem represí docházelo k masovému vysídlování židů. Např. v roce 1891 se z Ruska vystěhovalo čtyřicet tisíc židů do Jižní Ameriky a několik dalších tisíc do Haliče a Severní Ameriky. Sjezd židovských emigračních kruhů, který se uskutečnil na konci listopadu 1891 v Berlíně, se zavázal každodenně zajistit přesídlení tří set ruských židovských rodin do Ameriky. Uvažovalo se o ročním odchodu až sto tisíc židů. Mělo to podle demografických statistik převyšovat roční přírůstek židovského obyvatelstva odhadovaný na osmdesát tisíc.⁶⁹

Obdobně razantně vystupoval ruský nacionalismus proti německé menšině. Ta na rozdíl od židů osídlila kompaktnější území. V Království polském žilo necelého půl miliónu Němců, v pobaltských provinciích sto šedesát tisíc a v s nimi hraničících oblastech dalších dvě stě čtyřicet tisíc, zhruba čtyři sta tisíc se jich usadilo na střední Volze mezi města Samara a Saratov, tři sta čtyřicet tisíc bylo u Černého moře na Krymu a v Besarábii. Obdobně jako židé náleželi ve většině oblastí ke společenské elitě, a to ruské nacionály nejvíce znepokojovalo. Jejich větší schopnost využívat pokrokovější ekonomické formy a prezentovat vlastní kulturu byly skutečnými důvody k oficiální ideologii prezentované nenávisti. Trnem v oku byl jejich poměrně vysoký stupeň školství včetně existence vlastní univerzity v Dorpatu (dnešním estonském městě Tartu). Navíc zde sehrával velkou roli náboženský prvek – útok proti katolíkům a luteránům, kteří se kategoricky nechtěli přizpůsobit pravoslaví. To mimořádně provokovalo oficiální pravoslavnou církev plnicí roli státní církve.

Státní ideologie akcentující ruský nacionalismus ovšem ostře vystupovala i proti dalším výrazněji národnostně smýšlejícím skupinám. Dokonce by bylo možné říci, že proti všem jinak národnostně smýšlejícím skupinám. Všemi dostupnými prostředky bránila zejména ukrajinskému nacionalismu, který zejména od šedesátých let 19. století prezentovala ukrajinská inteligence. Vedle perzekuce konkrétních osobností užívala i formu přímých zákazů. V roce 1876 např. zakázala vydávat literární díla a uvádět divadelní hry v ukrajinštině. Přitom na Ukrajině nebyla zřízena zemská samospráva,

⁶⁹ Srov. Zbyněk VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku. 1881-1906*. Pardubice 2006.

vše podléhalo rozhodnutí generálního gubernátora. Ještě v roce 1863 tehdejší ministr vnitra Petr A. Valujev (1815-1890), který byl mezi vysokými ruskými politiky výjimkou v respektování některých polských zvláštností, hovořil o tom, že maloruský jazyk neexistuje, že se jedná o ruštinu s polskými vlivy. Ruská státní ideologie ani v nejmenším nebrala zřetel na to, že Ukrajina je významným zemědělským a surovinovým zázemím říše, že doněcký bazén se svým nalezištěm uhlí a nafty je nejen základnou pro vývoz, ale i lákadlem pro Rusko tak nezbytný zahraniční kapitál.

Perzekuce se netýkala pouze Ukrajiny, ale všech neruských oblastí. Obdobný postup jako vůči Ukrajině byl např. zvolen vůči Pobaltí. Ruská vláda intenzivně potírala činnost tzv. Litevské společnosti, která vznikla v roce 1868 v Rize s cílem podporovat litevskou kulturu a její tradice. Za domnělou propagaci litevského nacionalismu vážícího se na proněmeckou osvětu a vzdělání byli její členové posíláni na Sibiř. Obdobně tomu bylo při pronásledování Estonského studentského svazu vzniklého v roce 1870 a soustřeďujícího se na estonskou kulturu a vzdělání.

Ruská státní ideologie stále výrazněji hlásala myšlenku *velkoruského národního státu*, která vycházela z představ, že ruský národ (myšleno „velkoruský“) je státním národem předurčeným k panování. Ruský národ byl přitom pojímán jako abstraktum tvořené jen určitou vrstvou, resp. elitou podporující monarchistický princip, na skutečné etnikum tvořené lidem nebyl brán zřetel. Teprve v osmdesátých letech se začalo uvažovat o aktivní roli inteligence, oficiální ideologie však i na velkoruskou inteligenci hleděla s nedůvěrou a označovala ji za semeniště liberálních, tedy samoděržaví nepřátelských názorů. Pouze výrazněji oportunní složku představovanou lidmi typu novináře Michaila N. Katkova (1818-1887), kteří v bezprostřední spolupráci s monarchistickými kruhy viděli možnost zajistit si dobré postavení, tolerovala. Jednalo se přitom o účel z hlediska postavení impéria, neboť projevy těchto osobností byly užívány jako argumenty proti kritikám liberalizujících či demokratizujících činitelů.

Rusko se v průběhu 19. století stalo s podporou státní ideologie jednou z největších světových říší. V roce 1801 byla k němu připojena Východní Gruzie, v letech 1802-1813 Západní Gruzie a Severní Ázerbájdžán, v roce 1809 Finsko, roku 1812 Besarábie, roku 1815 značná část Polska. V letech 1826-1829 bylo k Rusku připojeno černomořské pobřeží Kavkazu a Arménie a od roku 1817 Rusové intenzivně pronikali na území severokavkazských národů. Několik desítek let s nimi vedli válku a jen díky skutečnosti, že evropské mocnosti neměly po krymské válce

chuť pokračovat v bojích, bylo toto území v šedesátých letech 19. století k Rusku definitivně připojeno. [Stalo se tak prostřednictvím konečného vítězství Rusků v tzv. velké kavkazské válce s odbojnými severokavkazskými etniky vedenými ve čtyřicátých až šedesátých letech 19. století imámem Šamilem (1797-1871). Dohrou válečných útrap bylo s genocidou spojené vysídlování statisíců v islám věřících Kavkazanů do Osmanské říše].

Ve čtyřicátých letech 19. století si Rusové nemožnost výrazněji proniknout do Evropy kompenzovali výbojnými akcemi do Střední Asie. V roce 1853 pronikla jejich vojska k Syr-Darji a definitivně získala Kazachstán a amurské nížiny. Po krymské válce v dobývání Střední Asie pokračovali stejně jako v pronikání na Dálný východ, kde v roce 1861 založili město obchodně i vojensky strategické město Vladivostok. Nejvýchodnější výspou ruského vlivu, pomineme-li Kamčatku, kterou Rusové až do roku 1867 drželi, byl přístav Dalnyj založený v devadesátých letech 19. století na Kvantunském poloostrově „pronajatém“ Rusy od Číny.

Největšího územního rozmachu dosáhlo ruské impérium v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. V sedmdesátých letech bylo sice mezinárodními akcemi donuceno prodat americké vládě Aljašku, vzápětí si však tuto ztrátu kompenzovali ziskem středo-asijských stepí. Ukončili tak několik desetiletí trvajícím ruské tažení proti středoasijskému bucharskému, chivinskému a kokandskému chanátu. Obsazením Samarkandu, Chivy a Ašchabadu se přiblížili k afghánským hranicím. V dalším postupu jim zabránil konflikt s Brity.

II. Století revolucí

Revoluční hnutí třicátých let 19. století začalo ve Francii, je však třeba mít na paměti předchozí dění v Řecku, Španělsku, Itálii a Rusku.

1. Řecké povstání

Významným impulsem na cestě Řeků za svobodou se stalo na přelomu 18. a 19. století zakládání tajných spolků. Měly vzor ve Francii, zejména ve francouzském svobodném zednářství. Tyto spolky se často prezentovaly legálně jako organizace na podporu řecké kultury. Tajně však vyvíjely činnost proti Osmanům a připravovaly plány a podmínky pro svržení osmanské moci. Nejvýznamnějším se z těchto společností stalo *Přátelské sdružení (Filiki eteria)*, organizace, která vznikla v Oděse. Přátelské sdružení se snažilo o navázání kontaktů s Ruskem, v jehož podporu ve svém snažení doufalo. Kladlo si za cíl, aby se předsedou sdružení stal Ioannis Kapodistrias (1776-1831), který působil na dvoře ruského cara Alexandra I. jako ministr. Kapodistrias však o řeckou funkci nestál a odvolával se na výsledek Vídeňského kongresu a nepříznivou mezinárodní situaci. Předsedou spolku se proto stal příslušník fanariotského rodu⁷⁰ Ypsilantisů Alexandros (1792-1828), syn Konstantina Ypsilantise (1760-1816), bývalého správce Moldavska.

Eteristé vkládali naděje do podpory ze strany balkánských Slovanů; nejdříve Srbska, které však záhy navázalo kladný kurz ve vztazích s osmanskou vládou a

⁷⁰ Otec Konstantina Ypsilantiho, Alexandr Ypsilanti starší (1725-1806) žil ve čtvrti Fanar v Cařihradu, obývané převážně Řeky. Podle čtvrti se nazývali tito Řekové Fanarioti, mnohdy zastávali významné funkce u sultánova dvora, dokonce byli dosazováni za vládců tureckých provincií (pašalíků). U sultánova dvora našel zpočátku uplatnění i Ypsilanti jako tlumočnick, v roce 1774 jej sultán poslal vládnout do balkánské provincie Valašska a v roce 1787 do Moldavska. V témže roce zahájila spojená vojska ruského cara a rakouského císaře vojenské tažení s cílem co nejvíce vytlačit Turky z jihovýchodu Evropy. Při jednom z útoků v Moldavsku se dala na ústup jak turecká armáda pod vedením Ibrahima Paši, tak oddíly moldavského vládce, hospodara, Alexandra Ypsilantiho. Ten byl na útěku zajat rakouskými husary a roku 1788 byl přivezen do Brna. Zde neustále zdůrazňoval, že není Turek, ale naopak příslušník národa, který chce Balkán osvobodit. Nejdříve byl umístěn v domě na Starém Brně, později převezen krátce na Špilberk. Po provedených výsledcích a konzultacích s vídeňským dvorem byla shledána jeho "nevina" a Ypsilanti směl přebývat v domě na tehdejší Velkém náměstí. Po změně politické situace byl v roce 1791 vydán Ypsilanti do Turecka. Jeho další život však provázela nedůvěra sultána.

V roce 1796 byl sice poslán jako hospodář do Valašska, ale za krátkou dobu se vrátil zpět do Cařihradu. V roce 1806 vypuklo v bělehradském pašalíku povstání Srbů, na Ypsilantiho bylo v Cařihradu pohlíženo jako na duchovního vůdce povstalců, a proto byl popraven.

nepřálo si tudíž s ní rozpoutat konflikt. Později eteristé vkládali naděje do spolupráce s Moldavskem a Valašskem, které byly relativně autonomní vůči centrální moci. Podle rusko-osmanské smlouvy Osmanská říše nesměla na územích těchto dvou provincií vojensky operovat bez předchozího souhlasu ruského cara.

Řecké povstání propuklo v březnu 1821 v Moldavsku, kde v té době se nacházející Ypsilantis adresoval všem Řekům výzvu k odporu proti osmanskému utlačovateli. Výzva se však nesečkala s valným ohlasem. Navíc Rusko, v jehož podporu eteristé rovněž doufali, tuto akci odsoudilo. Vzpouza byla rychle Turky potlačena a Ypsilantis prchl do habsburské monarchie, kde však byl zatčen a až do roku 1827 vězněn.

Souběžně s moldavským vystoupením začalo v samotném Řecku povstání, které postupně nabylo na mnohem větší síle. Řekové bojovali nejen za svoje osvobození z područí Osmanské říše, ale zároveň za svoji ortodoxní víru proti islámu. Na obou stranách bylo na denním pořádku masové vyvražďování, někdy i celých vesnic. Největší a nejznámější *masakr* se odehrál v dubnu 1822 na ostrově *Chios*, kde sultánova vojska povražďila na osmdesát dva tisíc Řeků a dalších padesát tisíc jich vzala do otroctví. Jen asi dvacet tři tisíc Řeků z ostrova unikly. Pouhé necelé dva tisíce obyvatel bylo masakru ušetřeno. Díky této události se v evropských jazycích vžilo řecké označení katastrofa. Rovněž byl zavražděn konstantinopolský patriarcha Gregorios V. (1738-1822), kterého turečtí janičáři oběsili na bráně sídla patriarchátu. Tento akt byl následován podobným scénářem, podle kterého byli vražděni ortodoxní biskupové v dalších městech. Naproti tomu se i Řekové dopouštěli velkých represí na osmanském obyvatelstvu. Snad největším z nich bylo vyvražďení Turků po dobytí peloponéskeho správního střediska Tripolisu.

Na samotném počátku povstání byla na shromáždění v Epidauru vyhlášena řecká nezávislost a zvolena prozatímní vláda v čele s Alexandrem Mavrokordatosem (1791-1865). Proti tomu se však ostře postavil stoupenec prorusky orientovaného Ioannise Kappodistriase hrdina předchozích proti osmanských bojů generál Theodor Kolokotronis (1770-1843), který v čele svých jednotek rozpoutal občanskou válku. Ta trvala od roku 1823 do roku 1825. Pro Kolokotronise byla neúspěšná, v roce 1825 byl zajat a odsouzen k trestu smrti. Nakonec však byl omilostněn.

Řecké povstání se setkalo s velkým ohlasem prakticky po celém světě, od Spojených států amerických po Rusko. Západní Evropa sympatizovala s Řeky i díky dohasínajícím idejím klasicismu, východní Evropa i kvůli pravoslavné víře. Mimo

řecké území začaly vznikat *filhelénské spolky*, které řeckou snahu o nabytí svobody podporovaly materiálně (i zbraněmi) i finančně, a dokonce také organizováním dobrovolných bojovníků [jedním z nich byl britský básník Georg Gordon Byron, (1788-1824), který v boji v Řecku zahynul]. Filhelénové na celém světě kromě podpory řeckého povstání ve svých idejích šířili řeckou osvětu, a to pomocí letáků, novin a časopiseckých článků. Na takový ohlas museli reagovat i diplomaté. Jedním z diplomatických projevů filhelénské aktivity byla v roce 1824 uskutečněná konference vyslanců evropských zemí v Petrohradě. Jasně si vytýčila cíl - řešení řecké otázky.

Vlády evropských mocností se v odkazu na panovnický legitimismus, který byl garantovaný Vídeňským kongresem, stavěly k boji Řeků rezervovaně. První zemí, jež si uvědomila možný profit z řecké otázky, byla Velká Británie, a to na jaře 1823. Záhy začala poskytovat Řekům finanční půjčky (např. půjčka londýnské pobočky největšího amerického bankovního domu založeného v roce 1812 City Bank řecké vládě) a de facto uznala řecký národně-osvobozenecký boj jako morálně oprávněný. Velká Británie se tímto snažila prosadit svůj vliv na Balkáně na úkor Ruska.

Sultán pochopil, že vzhledem ke změněnému kurzu na poli evropské politiky sám povstání nepotlačí, i když mu jistou šanci nabízela občanská válka, která vypukla mezi dvěma tábory Řeků (peloponéská vojska v čele s Theodorosem Kolokotronisem, 1770-1843 a křídlo tzv. politiků, které tvořili hlavně fanarioté a vyšší třída). Sultán Mahmut II. (1785-1839) se proto roku 1824 obrátil s prosbou o pomoc na egyptského místodržícího Muhammada Alího Paši (1769-1808-1848). Za pomoc proti povstalcům mu slíbil Krétu. Na počátku roku 1825 spojená osmanko-egyptská vojska vedená Ibrahimem Pašou vydrancovala několik řeckých ostrovů a vylodila se na Krétě. Řečtí činitelé se rozhodli hledat pomoc v zahraničí. Předložili evropským mocnostem návrhy, které jim v případě pomoci zaručovaly jejich budoucí hegemonii nad Řeckem. Řecká politická scéna se tím rozdělila na tři zájmové frakce: ruskou, britskou a francouzskou. První dvě měly převahu a dohodly se na jmenování Ioannise Kapodistriase představitelem Řecka.

Když osmanská říše nerespektovala požadavek Velké Británie, Francie a Ruska, kterým tyto evropské velmoci vyzvaly v srpnu 1827 Osmanskou říši uznat řeckou autonomii, Velká Británie, Francie a Rusko uvalily námořní blokádu na osmanko-egyptské loďstvo. Napjatá situace vyústila 20. října 1827 v námořní bitvě

u Navarina, ve které proti sobě stály osmansko-egyptská a britsko-francouzsko-ruská koalice. Skončila naprostým zdecimováním osmansko-egyptské námořní síly.

Výsledek bitvy mezinárodní situaci ještě více zkomplikoval. Osmanská říše místo ustoupení evropským velmocím ve svých nárocích přitvrdilo: žádalo satisfakci za potopená plavidla a další nevměšování západních monarchií do řecké otázky. Navíc Osmanská říše uzavřela průchod Bosporem a Dardanelami pro západní lodě. Velká Británie spolu s Francií a Ruskem odpověděly odvoláním svých diplomatů z Istanbulu. Rusko navíc vyhlásilo Osmanské říši válku, a tak musela Vysoká porta většinu své armády přesunout na sever k hranicím s Ruskem. Velká Británie s Francií se zasadily o to, aby většina egyptské armády opustila Peloponés. Tím nastaly výhodné podmínky pro Řeky, kteří mohli obnovit vojenské akce proti osmanské nadvládě. Tyto události měly za následek další jednání mezi evropskými mocnostmi, které nakonec vyústily v podepsání *Londýnského protokolu* 22. března 1829, který stanovoval hranice mezi Řeckem a Osmanskou říší a k tomu míru řecké autonomie. Nikoli ještě samostatnosti.

Osmanská říše byla mezitím Ruskem poražena a donucena přistoupit na podmínky *Londýnského protokolu*. Další jednání stanovila, že představitel nově vznikajícího řeckého státu nebude pocházet ze zájmových skupin ani jedné z evropských mocností. Časem však byly podmínky pozměněny: území nového Řecka bylo zmenšeno a do jeho čela se měl postavit pozdější belgický král Leopold Sachsen-Koburg-Saalfeld (1790-1865). Ten měl být ochoten řeckou korunu přijmout pod podmínkou, že se Řekové vyjádří kladně pro jeho zvolení. Evropské velmoci byly ochotny mu poskytnout vojska, než by se mu podařilo sestavit armádu ryze řeckou. A dále byly ochotny se zavázat k ochraně řeckého obyvatelstva na Krétě a dalších ostrovech, které zůstaly Osmanské říši. Velká Británie, Francie a Rusko se však učinit takové kroky zdráhaly, a proto se Leopold vlády v Řecku zřekl.

Situaci v Řecku rozřešil až Ioannis Kapodistrias, který se stal na základě rozhodnutí trizinského shromáždění *kyvernetisem* (*guvernérem*). Dbal na zlepšení veřejného pořádku, zlikvidoval pirátství v Egejském moři, zakládal školy a instituce, založil první řeckou banku, snažil se o zlepšení hospodářské situace a zcela reorganizoval systém samosprávy v Řecku, kterou se snažil připodobnit západoevropským standardům.

Londýnský protokol, podepsaný v březnu 1829, psal jen o řecké autonomii, nikoli nezávislosti. Tento stav přestal platit po vítězství Ruska nad Turky v rusko-

osmanské válce (1828-1829), kdy se Petrohrad přiklonil k řeckému požadavku na úplnou nezávislost Řecka na Osmanské říši. Tato nezávislost byla uznána londýnskou konferencí velvyslanců 3. února 1830. Na podzimní schůzce této londýnskou konference roku 1830, pak byly definovány hranice nově vzniklého Řeckého království, jehož prvním králem se stal v roce 1832 Ota Bavorský (1832-1862). Nezávislost byla definitivně garantována Konstantinopolskou smlouvou z července 1832.

Díky povstání Řecko získalo na Osmanské říši samostatnost. Osmanská říše k tomu musela rovněž Srbsku, Moldavsku a Valašsku přiznat v rámci své říše autonomní postavení. Jižní rameno ústí Dunaje se stalo ruskou hranicí a ruské loďstvo mělo zaručeno volnou plavbu úžinami Bospor a Dardanely. Řekové se stali prvním národem v Osmanské říši, který získal nezávislý vlastní stát.

K revolučnímu vystoupení došlo ve dvacátých letech 19. století rovněž v konzervativním samoděržavném Rusku. Jednalo se o vyvrcholení tzv. děkabristického hnutí, k němuž došlo v prosinci roku 1825 (v ruštině se prosinec označuje termínem „děkabr“). Impulzem k povstání se stalo náhlé úmrtí cara-imperátora Alexandra I. při inspekční cestě po jižním Rusku v Taganrogu dne 1. prosince 1825. Pro opoziční intelektuály sdružené do děkabristických kroužků stejně jako pro celou ruskou společnost byl charakteristický panovnický legitimismus: přesvědčení, že panování je dáno od Boha a nikdo světský je nesmí zpochybnit. Signálem pro tajné organizace, které již několik let v Rusku připravovaly více či méně radikální změny, tedy měl být okamžik jeho smrti.

Kořen reformních / revolučních myšlenek tkvěl v době napoleonských válek a ve spolcích svobodomyšlných osob napodobujících v západoevropských zednářských lóžích se inspirující organizace. Dalším nikoli zanedbatelným kořenem byla skutečnost, že imperátor Alexandr I. vojákům odcházejícím do boje s Napoleonovými vojsky sliboval, že po vítězné válce získají značné prebendy, ruská říše nesmírně zbohatne a nebudou tudíž muset platit daně. Poválečná realita prázdné státní pokladny však přinutila Alexandra nejen slib nedodržet, ale dokonce i daně ještě zvýšit. Ve spojitosti s poznáním západoevropské reality, v níž se již zřetelně zrcadlila osvícenská hodnota lidského života, začali především ruští intelektuálové uvažovat o změnách v Rusku. Pod vlivem západoevropského zednářství vytvářeli tajné spolky, které si v zednářském duchu dávali i eufemistické názvy, jako např. *Zelená lampa*, *Spolek Archanděla Gabriela*, a scházeli se v nich na

seancích, při kterých vytvářeli vize budoucího lepšího Ruska. Někteří, zejména příslušníci *Severního a Jižního spolku* zašli tak daleko, že uvažovali o konci samoděržaví, ustavení republiky a přijetí ústavy. Mezi nejhrolivější propagátory razantních státoprávních změn patřili Pavel I. Pěstel (1793-1826) a Nikita M. Muravjov (1795-1843). Nejen tyto dva si byli vědomi, že největší překážkou jakýchkoli změn je car-imperátor. Protože však panovník byl v Rusku obecně považován za nedotknutelného, neodvažovali se na něj spáchat atentát, ale očekávali jeho přirozený skon. Ten v případě Alexandra I. nastal zcela nečekaně, při inspekční cestě po Rusku na tyfus. Revolucionáři na převzetí moci nebyli připraveni. Ukázalo se, že jejich vize jsou jen teorií, pouhými fikcemi. A proto jediné, na co se zmohli, bylo odmítnutí tradičního holdu novému caru. To ale až poté, co uznali, že novým ruským panovníkem se stane Alexandrův nejstarší bratr Konstantin (Alexandr zemřel bezdětný). Konstantin (1779-1831) ovšem v roce 1821 uzavřel s Alexandrem tajnou romanovskou dohodu reflektující Konstantinův morgantický sňatek s polskou hraběnkou Joannou Grudzińskou (1791-1831). Podle zmíněné romanovské smlouvy se měl stát nástupcem mladší ze dvou Alexandrových bratrů Mikuláš. Obecně se o smlouvě nevědělo, a tak mohli revolucionáři využít tvrzení, že proradnou klikou byl odstraněn nejen úřadující car, ale i jeho legitimní nástupce Konstantin. Když měli podle tradice skutečnému novému caru Mikulášovi přísahat vojáci v Petrohradě, někteří z nich to s odkazem na výše uvedené odmítli. Povstání však zůstalo torzem bez jednotného velení. Vojska věrná Mikulášovi nejprve obklíčila povstalce na Senátním náměstí a poté i v jiných částech Petrohradu. Když se následujícího dne pokusila lůza využít nepřehledné situace, byla k poslušnosti donucena nejen silou, ale i okamžitým zveřejněním Mikulášova nástupnického manifestu. Stalo se tak obvyklým způsobem, při ranní mši, za policejní a vojenské asistence. Na rychlém a bezproblémovém vyhlášení manifestu spojeném s represivními zásahy měl značný podíl přední ruský politik, tvůrce tzv. Třetího oddělení carské kanceláře plnicí roli skutečné tajné policie Alexandr Ch. Benkendorff (1783-1844).

Benkendorff se také výrazně podílel na potrestání účastníků povstání – byl jedním ze sedmi členů ústřední vyšetřovací komise, jejíž každý člen řídil činnost jednoho výboru. Benkendorffovými výsledky a následnými návrhy na potrestání prošli všichni čelní představitelé povstání. Pět účastníků prosincového – děkabristického - povstání bylo popraveno: Pavel I. Pěstel (1793-1826), Sergej I. Muravjov-Apostol (1796-1826), Michail P. Bestjužev-Rjumin (1801-1826), Petr G. Kachovskij (1797-

1826) a Kondratij F. Rylejev (1795-1826). Dalšíh 120 účastníků bylo posláno na nucené práce a do vyhnanství na Sibiř. A ještě další stovky byly poslány ke kavkazským vojenským jednotkám, kde ve střetech s kavkazskými horaly mohli prokazovat oddanost k ruské říši.

Ruské děkabristé povstání bylo co do počtu účastníků velmi malé. I když k němu přičteme několik dalších revolt, např. odpor Společnosti sjednocených Slovanů, která v lednu 1826 protestovala proti ruskému samoděržaví na území dnešní Ukrajiny, nepřekročí počet jeho účastníků několik tisíc. Přesto se jednalo o povstání, které tím, že ohrozilo podstatu ruského samoděržaví, vyvolalo v ruských vládnoucích kruzích velké obavy. Car Mikuláš I. (1796-1825-1855) si to velmi dobře uvědomoval, a proto vůči jeho účastníkům tak tvrdě zasáhnul a do budoucna činil vše proto, aby nemohlo dojít k nové revoltě.

Čím bylo tak malé povstání nebezpečné? Rusko přece prošlo za dobu své dosavadní existence řadou velkých rolnických vzpour a žádná z nich samotnou podstatu samoděržaví neohrozila. Děkabristické povstání se totiž od těchto selských rebelií výrazně lišilo. Nespokojenost se samoděržavím dala najevo elita ruské společnosti. Potomci šlechtických rodů, důstojníci, příslušníci inteligence. Vládní kruhy z toho byly konsternovány. Domnívaly se, že ruský stát se vyvíjí harmonicky, že státně národní idea mocensky držaná A. Ch. Benkendorffem, později teoreticky zformulovaná Sergejem S. Uvarovem do podoby jednoty ruského cara, pravoslavné církve a ruského lidu, tedy tzv. triády je nezpochybnitelná.⁷¹

2. Francouzská červencová revoluce

vypukla jako reakce na způsob vlády krále Karla X. (1824-1830) – bratra Ludvíka XVIII. (1814-1824) -, který v rozporu s ústavou rozpustil v březnu 1830 poslaneckou sněmovnu. Nelíbilo se mu, že v ní zasedají příslušníci opozice a svoje opoziční názory v ní dávají najevo. Když byli tito příslušníci opozice zvoleni do sněmovny podruhé, Karel X. vydal 26. července 1830 čtyři ordonance (královské dekry), na základě kterých rozpustil sněmovnu, která se ještě ani nesešla, zavedl předběžnou cenzuru a nový volební řád, na základě kterého mohli volit pouze pozemkoví vlastníci. Volebního práva tím zbavil téměř tři čtvrtiny dosavadních voličů. To si opozice nenechala líbit. Jeden z redaktorů vlivných novin pařížských *Le*

⁷¹ Srov. Jaroslav ŠEDIVÝ, *Děkabristé: anatomie nezdařeného pokusu*. Praha 2000.

National vyjadřujících názor opozice, pozdější politik a historik Louis Adolphe Thiers (1797-1877) publikoval protest. Následujícího dne, 27. července 1830, davy studentů, gardistů a dělníků začaly v ulicích Paříže budovat barikády a útočit na vládní budovy. Byla obnovena Národní garda v čele s legendárním vůdcem z roku 1789 generálem markýzem Lafayetteem (1757-1834).

Vláda v čele s knížetem Julesem de Polignac (1780-1847) byla vývojem událostí zaskočena. Když 28. července povstalci ovládli radnici a většina vládního vojska se postavila na stranu revolucionářů, byly zbytky provládně loajálního vojska 29. července z Paříže staženy. Karel X. abdikoval 2. srpna 1830 ve prospěch svého vnuka Jindřicha a uprchl v ženském převleku do Velké Británie. Jindřich však na trůn nenastoupil. Dne 7. srpna 1830 se posledním francouzským králem, oficiálně „*králem Francouzů*“, stal vůdce liberálních monarchistů Ludvík Filip Orleánský (1773-1850) pocházející s orleánské větve Bourbonů. Na místo bílého praporu Bourbonů byla obnovena trojbarevná revoluční vlajka. Vrátila se ústavní listina z roku 1814, volební právo bylo rozšířeno na 170 tisíc lidí. Byla též garantována tisková svoboda.

Mezi vítězi však nastal rozkol. Většina, v čele se zmíněným Louisem Thiersem a dalším francouzským politikem a historikem Francoisem Guizotem (1787-1874) usilovala o zavedení konstituční monarchie. Tu měla zajistit ústava garantující odpovědnost ministrů vůči parlamentu, nižší volební census a nový monarcha. Radikálnější strana vedená markýzem Lafayetteem a Jacquem Laffitem (1767-1844) usilovala o rozšíření politických práv a o přetvoření Francie v republiku. Nový panovník zprvu mezi oběma skupinami lavíroval a současně se snažil co nejrychleji dosáhnout uznání evropskými velmocemi. To neproběhlo bez komplikací. Francouzská červencová revoluce totiž vedla k obnově soudržnosti tzv. východních velmocí. Na vývoj v Paříži východní velmoci, k nimž se tehdy počítalo Rusko, Rakousko a Prusko, reagovaly prohlášením, v němž se zavazovaly udržet systém z roku 1815, a nabádaly nový režim ve Francii k respektování dosavadního evropského řádu. V podstatě však chápaly, že proti této revoluci nemají možnost zasáhnout. Šlo jim proto pouze o to, aby se dále nešířila. Ochota Ludvíka Filipa ke kompromisům nakonec umožnila, aby nový režim nejdříve uznala Velká Británie, pak Rakousko a Prusko. Po nich následovaly téměř všechny evropské státy. Výjimkou bylo Rusko, které v srpnu 1830 s Francií přerušilo diplomatické styky. Ruský car Mikuláš I. po několika měsících odmítal uznat „*Uzurpátora*“ v Paříži. Pokoušel se ostatní velmoci podnítit k vojenskému zásahu: Jeho diplomatické úsilí směřující k prosazení

intervence či alespoň o obnovení proti-francouzské koalice však ztroskotalo. A tak v lednu 1831, byť s velkou nechutí, Ludvíka Filipa jako krále Francouzů uznal. Francie mezi tím dostala novou ústavu, stala se konstituční monarchií (označovanou též jako Červencová monarchie), volební census se snížil ze tří set franků roční daně z majetku na dvě stě. Tím stoupl v třiceti miliónovém francouzském národě počet voličů z devadesáti čtyř tisíc na dvě stě čtyřicet jedna tisíc.

Pro další mezinárodní vývoj bylo podstatné, že červencová revoluce zvýraznila zahraniční orientaci Francie na Velkou Británii. Politikové na obou březích Lamanšského průlivu dávali otevřeněji než dříve najevo, že by jejich země mohly spolupracovat při obraně liberálních idejí a institucí. Proto historiografie hovoří o tzv. liberální alianci třicátých let 19. století. Tento stav v podstatě vyhovoval i Rakousku, neboť se od dvacátých let 19. století obávalo rusko-francouzského sblížení. Sblížení Francie s Velkou Británií, se kterou si Rusko rozhodně nekonvenovalo, dávalo dostatečnou záruku, že k tomu nedojde.

3. Belgická revoluce

Rozhodnutím vídeňského kongresu z roku 1815 vzniklo Spojené království nizozemské, do něhož, kromě Spojených nizozemských provincií bylo zahrnuto i někdejší Rakouské Nizozemí (v podstatě dnešní Belgie), Lucembursko a území Lutyšského biskupství. V novém státě se však projeví hluboké politické, hospodářské, národnostní i náboženské rozpory. Třebaže belgické obyvatelstvo tvořilo nadpoloviční většinu, jeho zastoupení ve sněmovně tomu neodpovídalo. Většina Belgičanů byla katolického vyznání, z čehož pramenil odpor vůči protestantskému severu.

Revoluce, která 25. srpna 1830 propukla v Bruselu, během několika dní ovládla téměř celé území dnešní Belgie. Dne 22. listopadu 1830 vyhlásil její Národní kongres úplnou nezávislost země. Zpočátku nešlo o odtržení, ale jen o hospodářské a správní oddělení při zachování unie. Nizozemská vláda s tím nesouhlasila a požádala o pomoc Prusko, které mělo na základě rozhodnutí z roku 1815 v pevnosti Lucemburk posádku. Berlín však odmítl jednat bez souhlasu Londýna. Britský premiér, někdejší vítěz u Waterloo Artur Wellesley vévoda z Wellingtonu (1769-1852) se obával, že pruská akce by se mohla stát záminkou k zásahu Francie. Inicialoval proto svolání mezinárodní konference, jejíž jednání začalo ještě v listopadu 1830 v Londýně. Dne 20. prosince 1830 dospěli zástupci pěti velmocí k dohodě o

nezávislosti Belgie. Tím však ještě nebyly překonány všechny problémy. Jednání proto musela pokračovat. V červenci 1831 rozhodla londýnská konference o belgických hranicích. Dne 26. července 1831 byla v britské metropoli podepsána nizozemsko-belgická smlouva, jíž i Haag uznal nezávislost Belgie. Nizozemský král Vilém I. (1772-1813-1840-1843) se však nehodlal smířit se vzniklou situací. Na počátku srpna 1831 zrušil příměří a nizozemské jednotky vpadly do Belgie. Velmoci tentokrát jednaly rychle – z pověření londýnské konference Francie vojensky zasáhla ve prospěch belgické nezávislosti. Definitivní řešení belgické otázky však přinesl až londýnský protokol z 19. dubna 1839, jímž byla Belgii přičtena západní část Lucemburska s valonsky mluvícím obyvatelstvem.

Vznik nezávislé Belgie byl nesporným průlomem do systému vídeňského kongresu. Došlo k němu patrně proto, že Rusko bylo zaměstnáno polským povstáním a že mezi Francií a Rakouskem vzrůstalo napětí kvůli italským záležitostem.

4. Polská revoluce

Vypuknutí povstání v Království polském (Kongresovce) 29. listopadu 1830 bylo důsledkem dlouhodobého hnutí polské elity za obnovu polské národní samostatnosti. Jako bezprostřední impulzy zapůsobily zprávy o červencové revoluci ve Francii a o boji Belgičanů za nezávislost. Polský sejm v reakci zejména na belgické události rozhodl 25. ledna 1831 o sesazení cara Mikuláše I. z polského trůnu, tedy z pozice polského krále. V reakci na to počátkem února 1831 začalo ruské tažení proti povstalcům. Početně slabší polské síly, navíc rozptýlené ve velkém prostoru, nedokázaly odolat náporu. Rozhodnutí přinesla porážka Poláků v bitvě u městečka Ostrolėky 26. května 1831. Bojům však nebyl konec. Ruský generál Ivan F. Paskevič (1782-1856) zahájil útok na obklíčenou Varšavu až 6. září 1831. Ovšem už o dva dny později město kapitulovalo a krátce nato byl zlikvidován odpor povstalců v celé zemi. Tisíce polských důstojníků a vojáků odešly do emigrace. Organickým statutem z 26. února 1832 byla zrušena polská ústava z roku 1815, polský sejm i samostatné polské ozbrojené síly.

Pokud šlo o naději na pomoc ze zahraničí, pak Prusko a Rakousko byly zcela protirevoluční – z obavy před šířením povstání na svoje území přesunuly k hranicím svých záborů značné vojenské síly. Britské veřejné mínění sice stálo na straně Poláků a tehdejší britský ministr zahraničí, nyní stoupenec whigů Henry Palmerston

(1784-1865) přijal v Londýně polskou delegaci, aby jí vyjádřil sympatie. Současně však oficiální britské politika sdělovala, že pro Poláky nemůže nic udělat: Rusko vládne Polsku na základě uznaných smluvních práv, která není možné zpochybnit. Francouzi začali jednat, jako kdyby byla polská otázka problémem evropské diplomacie. Odsoudili ruský zásah, navrhli konferenci, která měla Rusku doporučit, jaké reformy má v Polsku provést. To však bylo vše. Polská otázka se předmětem diplomatického jednání nestala. Dosavadní stav – rozdělení Polska bylo považováno za optimální řešení, jehož součástí bylo uznání legitimismu.

Výbuch povstání v Paříži, Bruselu a Varšavě opět povzbudil italské karbonáře. V únoru 1831 vypukla jejich povstání v Modeně, Bologni a Parmě a odtud se rozšířila do Církevního státu. Metternich byl připraven na vojenskou intervenci. Oprávněně se obával rozšíření povstání na rakouské provincie v severní Itálii. Nehledě na francouzské protesty vstoupila rakouská armáda do povstaleckých zemí a porazila vzbouřenecká vojska. Moc byla vrácena do rukou papeže, vévody modenského a vévodkyně parmské. Konference představitelů šesti zemí, která se pak sešla v Římě, předala papeži v květnu 1831 memorandum doporučující reformy. K těm však nedošlo, a tak se v roce 1832 rozhořela nová povstání. Proti nim zasahovala jak rakouská tak francouzská vojska. Kromě toho se radikalizovala část italské protirakouské opozice. Od roku 1831 např. začal získávat stoupence Giuseppe Mazzini (1805-1872), původně karbonář. V Marseille založil nový spolek Mladá Itálie usilující o morální obrození italského národa a o jeho sjednocení v italské republice.

Další velký konflikt se na počátku třicátých let 19. století rozhořel mezi osmanským sultánem a jeho podřízeným, egyptským místokrálem. Funkci egyptského místokrále, který plnil roli „pouhého“ sultánova náměstka na egyptském území, vykonával v letech 1805-1848 paša Muhammed Ali (1769-1848). Muhammed Ali byl roku 1799 jmenován sultánem Mahmutem II. (1785-1839) velitelem osmanko-egyptských vojsk bojujících proti Napoleonovi. Poté, co Napoleon opustil Egypt, Muhammed Ali ovládl s pomocí armády celý Egypt. Podařilo se mu jej uhájit před nájezdy útočných beduínů a stabilizovat zemi. Sultán jej za to v roce 1805 jmenoval v Egyptě místokrálem. Muhammed Ali však nezůstal jen poslušným podřízeným: záhy zahájil vlastní zahraniční politiku, jejíž součástí byla jeho expanze na Arabský poloostrov, do Súdánu a do východního Středomoří. Vrcholem Muhammedovy expanze bylo jeho získání celé Sýrie, a to v roce 1831.

V roce 1827 Muhammed Ali poskytl sultánovi vojenskou pomoc proti evropským velmocem v řecké otázce, konkrétně v bitvě u Navarina. Bitva skončila pro osmansko-egyptské jednotky neslavně. Muhammed Ali proto požadoval po sultánovi náhradu škody. Když se mu jí nedostalo, vyhlásil v roce 1831 sultánovi válku. Eskalaci osmansko-egyptských sporů zabránily velmoci tím, že přinutili egyptského krále spokojit se se ziskem Sýrie. Jenomže skutečným cílem Muhammeda Ali bylo posílit svoje postavení vůči svému dosavadnímu „nadřízenému“. Dalším krokem, který z Muhammedovy strany následoval v roce 1832, bylo jeho nové vypovězení poslušnosti svému dosavadnímu vládci, sultánovi. Velká Británie a Francie se obávaly, že se sultán obrátí se žádostí o pomoc k carovi. Vždyť lodě ruského válečného námořnictva opustily mateřský přístav v krymském Sevastopolu a směřovaly k Bosporu. Velká Británie a Francie se rozhodly přimět egyptského místokrále k poslušnosti dříve, než do konfliktu Rusko vstoupí: jejich válečná eskadra plující k egyptským břehům měla vyvolat nátlak, aby dříve než dojde k válečným střetům, se vyjednal mezi pašou a sultánem mír.

V diplomatických jednáních ohledně egyptsko-osmanského sporu byl nakonec nejúspěšnější vyslanec ruského cara Mikuláše I. hrabě Orlov, který v tureckém Ünkar Iskelessi vyjednal s Osmanskou říší smlouvu, která kromě závazku Osmanské říše a Egypta radit se o všech záležitostech, jež by se týkaly společných záležitostí, zavazovala Osmanskou říši uzavřít cizím válečným lodím vstup do Dardanel. To bylo výhodné zejména pro Rusko, které si tím zajistilo bezpečnost na Černém moři.

Nelibost vůči takto koncipované smlouvě dal najevo britský ministr zahraničí Henry Palmerstone. Jeho zneklidnění z rostoucího ruského vlivu ještě vzrostlo, když zjistil, že souběžně dochází k rusko-rakouskému sblížení. Z rakouské strany se jednalo o snahu získat v ruském carovi oporu před revolučními otřesy ohrožujícími habsburskou monarchii. Rakouské úsilí se brzy stalo realitou: v září 1833 se v Mnichově Hradišti sešli rakouský císař František I., ruský car Mikuláš I. a pruský následník trůnu Friedrich Vilém IV. (1795-1840-1861). Rakousko a Rusko zde podepsaly smlouvu, kterou se zavázaly udržovat v Osmanské říši status quo a nejen v této oblasti si pomáhat v případě jakýchkoli revolučních pokusů. Snad tím měla znovu ožít myšlenka Svatoalianské jednoty.

Žádnou z uvedených smluv však nebyl konflikt egyptského místokrále Muhammada Ali a osmanského sultána Mahmuda II., kterého po jeho smrti 30. června 1839 nahradil jeho nejstarší syn Abdülmecit I. (1823-1839-1861), zcela urovnán. Naopak, Abdülmecit, který vstoupil do dění konfliktu, který se od jara 1839 opět

odehrával mezi egyptským místokrálem a cařihradským sultánem, se snažil ze všech sil dosáhnout konečného vítězství. Jenomže Muhammad Ali byl, snad i zásluhou střídání na osmanském trůně, úspěšnější. Opět se zdálo, že je Osmanská říše na kolenou, že bude poražena. Jenomže nebezpečí, že bude Osmanská říše oslabena, vyvolalo mezi západoevropskými velmocemi obavy z narušení rovnováhy sil tak pečlivě střežené od Vídeňského kongresu. Aby k oslabení skutečně nedošlo, Metternich se aktivoval ve vypracování plánu na zachování Osmanské říše jako legitimní monarchie v jejich původních hranicích. Obdobně učinilo Rusko, které nabylo přesvědčení, že nechce vidět v Cařihradě novou, silnější a energičtější dynastii, jakou by reprezentoval Muhammed Ali. A Velká Británie činila především vše pro to, aby se Rusové nepřiblížili k Bosporu.

Francie, jako jediná mezi evropskými zeměmi, stála na opačné straně. Dlouhodobě soupeřila s Velkou Británií. V africké oblasti a Středozemním moři se situace vyhrtila po egyptském podmanění Alžíru. Království Ludvíka Napoleona se v této oblasti přihlásilo k mocenskému odkazu Napoleona Bonaparta. S tím se nesla vzpomínka, jak vztyčit u Nilu francouzskou vlajku.

Vzpomínkami na Napoleona, které se staly zřejmé i dalším zemím, ovšem Francie vzkřísila někdejší protifrancouzskou koalici. Dne 15. července 1840 se Rakousko, Rusko, Prusko a Velká Británie v Londýně dohodly na podpoře sultána a na vyhlášení ultimáta egyptskému místokráli, chráněnci Francouzů. O rok později, po námořním vítězství v Levantě, zahájil Egypt vojenský a Francie diplomatický ústup. Dne 13. července 1841 podepsaly Rakousko, Rusko, Prusko, Velká Británie, Francie a Osmanská říše v Londýně mírovou smlouvu, kterou osmansko-egyptský spor ukončily zachováním statusu quo. Její součástí byla smlouva o úžinách: Dardanely a Bospor měly být v případě války uzavřeny pro válečná loďstva všech zemí.

5. Průmyslová revoluce

Průmyslová revoluce představuje zásadní proměnu zemědělství, výroby, těžby, dopravy i dalších hospodářských sektorů. Stěžejní se pro průmyslovou revoluci stal přechod od ruční výroby v manufakturách k tovární strojní velkovýrobě. Následkem toho docházelo k dělbě práce a k výrobní specializaci. Jako důsledek průmyslové revoluce se objevily zásadní společenské, kulturní i politické změny.

Proces průmyslové revoluce byl zahájen v 18. století ve Velké Británii. Za symbol průmyslové revoluce je považován parní stroj, i když průmyslovou revoluci

provázelo obrovské rozšíření a rozvoj strojů všeho druhu. Nové stroje se nejprve uplatňovaly v textilní výrobě. Šlo o spřádací stroje, které dokázaly už v době vynálezu parního stroje zpracovat sto cívek nití najednou; mechanický tkalcovský stav tkal několikrát rychleji než tkadlec a válcový potiskovací stroj, který na látku tiskl různobarevné vzorky, zastal tolik práce jako předtím několik desítek dělníků. První návrh šicího stroje byl patentován již roku 1790, a to ve Velké Británii, ale do praxe se šicí stroj uvedl až zásluhou rakouského vynálezce Josefa Madespergera (1868-1850), a to roku 1814. Šití vázaným stehem s dvojí nití, strojní jehlou a člunkem vynalezl roku 1833 Američan Walter Hunt (1796-1859). Na něj navázal jeho krajan Isaac Merit Singer (1811-1875): zjednodušil člunkový stroj, opatřil jej patkou, napínáním nití a pedálem. Zároveň zavedl leasingový prodej strojů. Značka Singer se pak záhy stala synonymem pro pojem šicí stroj. Šicí stroj s elektrickým pohonem uvedl na trh Isaac Singer v roce 1889.

S rostoucími požadavky na kvalitu strojů se rozvíjel do té doby prakticky neznámý obor - strojírenství. Mnohé součástky strojů byly vyrobeny z kovu, pokrok se proto projevil i v hutnictví. Vznikly vysoké pece, ve kterých byla tavba železné rudy mnohem kvalitnější, než tomu bylo doposud. K tomu však již nestačilo dřevo jako topivo. Bylo nutné připravit daleko výhřevnější. Na řadu přišlo uhlí a koks.

Narůstající poptávka po železné rudě a uhlí vedla k rozvoji těžebního průmyslu. Tyto suroviny bylo nutné do továren dopravit, a tak došlo k velkým změnám v dopravě. Tyto změny uvedl vynález parní lokomotivy, který se vztahuje k počátku 19. století. Za tvůrce lokomotivy je považován anglický inženýr George Stephenson (1781-1848). Úspěšně ji předvedl roku 1814. Na kolejích postavených do svahu utáhla osm vagonů o váze třiceti tun. V roce 1825 Stephenson vyprojektoval první veřejnou železniční trať pro dopravu osob, a to mezi britskými městy Stocton a Darlington. Do provozu ji uvedl o dva roky později, roku 1825.

První parní loď sestrojil Američan Robert Fulton (1765-1815) v roce 1803. Plula po amerických Velkých jezerech, řekách Mississippi a Missouri. V Evropě se podobné lodě záhy plavily po Rýně, Dunaji, Seině, Rhôně, po Středozezemním moři, Baltském moři a po kanálu La Manche. Roku 1818 přeplul první parník (Savannah) Atlantik a roku 1838 byla zahájena regulérní doprava mezi Velkou Británií a New Yorkem. Další pohyb se uskutečnil prostřednictvím bezdrátové telegrafie: ve třicátých letech 19. století bylo možné díky telegrafu posílat zprávy na dálku.

Průmyslová revoluce se výrazně projevila i v zemědělské produkci. Do té doby převážně obilnářská produkce se rozšířila o nové plodiny – zejména brambory, cukrovku a luštěniny. Zdokonalily se technologie v produkci živočišné i rostlinné výroby. Zvyšovaly se hektarové výnosy i užitkovost hospodářských zvířat. Postupně docházelo k přechodu od trojpolního systému ke střídavému systému obdělávání půdy a k využívání zemědělských strojů.

S průmyslovou revolucí velmi úzce souvisí demografická revoluce, která přinesla nebývalé populační přírůstky. I když svoji roli jistě sehrála skutečnost méně častých válečných konfliktů, rozhodující bylo vytvoření podmínek pro nový demografický model charakteristický nižší natalitou ale delší dobou dožití. K tomu došlo vlivem zlepšení výživy, snadnější přepravy potravin, nových hygienických návyků a dokonalejší zdravotní péči. Zejména od padesátých let 19. století. Významně k nim přispívalo snížení kojenecké a dětské úmrtnosti. Tím se prodloužila střední délka života. Na počátku 19. století se tento ukazatel pohyboval mezi třiceti pěti a čtyřiceti léty (což bylo např. srovnatelné s antickým Řeckem, kde byl jen o něco málo menší), koncem 19. století ve vyspělejších částech Evropy vzrostla na padesát let. Nebyl ovšem v celé Evropě stejný. Např. v Předlitavsku se tento ukazatel pohyboval na čtyřiceti dvou letech, v Rusku na třiceti jednom roku. Naopak ve vyspělejších zemích, Velké Británii a Francii byl o něco vyšší. A tak v roce 1750 měla Evropa na sto čtyřicet milionů obyvatel, v roce 1850 již dvě stě šedesát šest milionů a v roce 1913 čtyři sta šedesát osm milionů obyvatel.

Do výrobního procesu byly v průběhu průmyslové revoluce zaváděny stále nové a nové stroje. Jejich zřetězením vznikala strojní soustava, která se nejčastěji skládala ze tří částí: hnacího stroje, převodu (transmise) a vlastního pracovního stroje (který bezprostředně vyráběl pracovní předmět). První stroje byly z velké části ze dřeva, ale postupně se stále více prosazovalo železo. Kvalita železa se přitom zvyšovala, a to především díky novému topivu – koksu, který se především užíval ve specializovaných výrobnách železa – železárnách. Jistě ale na jeho kvalitě měly vliv technologické změny, tedy změny ve výrobním procesu. Aplikací nových vynálezů (např. válcovací stolice, fréza, vrtačka kovů, zdokonalený soustruh a další) vznikly podmínky pro strojní zpracování železa i pro výrobu strojů stroji. Vznikl tak nový obor – výše již uvedené strojírenství. To výrazně urychlilo celý proces industrializace, další organické součásti průmyslové revoluce.

Z uvedeného je zřejmé, že průmyslovou revoluci tvořil dlouhý řetězec změn zasahujících prakticky do všech sfér života. Začal se odvíjet ve Velké Británii ve druhé polovině 18. století a postupně ovlivnil celou Evropu. Zásadní byla změna výroby, která byla před průmyslovou revolucí soustředěna do vesnic a odehrávala se v jejich jednotlivých chalupách. V polovině 18. století bylo ještě běžné, že si venkované nosili práci domů. To za následujícího půl století již nestačilo. Dělníci museli přicházet do továren, které s ohledem na mohutnící obchod rostly především ve městech. Intenzívně se tím ruku v ruce s průmyslovou výrobou rozvíjel proces urbanizace. Dělníci ovšem považovali stroje za zloděje své domácí práce, a proto je zprvu často ničili. První stroje charakteristické pro průmyslovou výrobu a továrny se začaly objevovat ve Velké Británii v polovině 18. století. V polovině 19. století již měla strojová výroba výraznou převahu nejen ve Velké Británii, ale prakticky v celé Evropě, a téměř zcela vytlačila ruční práci. Zatímco v roce 1820 bylo ve Francii šedesát pět parních strojů, za další čtvrtstoletí jich tam již bylo kolem pěti tisíc.

Průvodním jevem průmyslové revoluce se staly průmyslové výstavy. Vznikly jako souběžný projev doprovázející rozvoje průmyslu, který si vyžadoval prezentace. První průmyslové výstavy byly organizovány ve Velké Británii ve druhé polovině 18. století. Většinou se však jednalo jen o snahu přesvědčit okolí o mimořádném významu průmyslu. Skutečně průmyslové světové výstavy, které by ukazovaly na průmyslovou konkurenci, se konaly až ve druhé polovině 19. století. První skutečná průmyslová výstava prezentující šíři průmyslové činnosti byla zorganizována v roce 1851 v Londýně, druhá pak o čtyři roky později, v roce 1855 v Paříži. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století se průmyslové výstavy rozrostly do podoby umělecko-průmyslových výstav. Taková byla i vídeňská umělecko-průmyslová výstava v roce 1873. Předcházel ji však černý pátek: krach na vídeňské burze. Ten pak na několik let negativně ovlivnil ekonomiky mnohých evropských zemí. Vedl ke světové hospodářské krizi. Tato světová hospodářská krize však nebyla první. Její první příznaky lze pozorovat krátce po napoleonských válkách. Kdežto stará Evropa během nich trpěla zvyšováním vojenských výdajů. Průmyslová revoluce ve Velké Británii učinila v té době velký pokrok, jehož následkem se výrazně zvýšila produktivita a kvalita britské hromadné výroby. Na konci napoleonských válek byla Velká Británie největším průmyslovým vývozcem a nejrozvinutějším státem vůbec. Zároveň se Londýn stal hlavním centrem finančního světa a ovládal většinu koloniálního a zámořského obchodu. Po skončení napoleonských válek nedokázali

kontinentální průmyslníci držet krok s levným britským exportem. Uzavírání kontinentálních firem vedlo k masovému propouštění a nezaměstnanosti. Tím klesala kupní síla obyvatelstva, což ovlivnilo i britský export do Evropy. Rostl pouze vývoz do Spojených států. Ve spojení s dlouhodobou nepřízní počasí v letech 1816 a 1817 se i na britských ostrovech a později i v USA projevila velká hospodářská krize. Vymanění se z ní trvalo řadu let, hospodářská deprese přežívala v mnohých evropských zemích ještě ve dvacátých letech 19. století.

Další velká hospodářská krize potkala Evropu ve druhé polovině třicátých let 19. století.

Střední a východní Evropa v rozvoji průmyslu zaostávala. Přesto i tam dorazila v první polovině 19. století průmyslová revoluce, i tam se následně, ve druhé polovině 19. století pojevovala snaha představovat její výsledky prostřednictvím konání průmyslových výstav. V Praze se ovšem první průmyslová výstava uskutečnila již roku 1791, a to v Klementinu. Byla spojena s významnou politickou událostí. Konala se totiž při příležitosti korunovace císaře Leopolda II. českým králem. Na výstavě, která dokumentovala tehdejší rozvoj českých manufaktur (nikoli ještě skutečného průmyslu), byly k vidění výrobky ze čtyřiceti devíti průmyslových oblastí. Byly to vzorky textilu, turnovské šperky, broušená zrcadla, ukázky prací pražských zlatníků či proslavené nakléřovské knoflíky a krajky. Jistě stojí za zmínku, že právě úspěch klementinské výstavy přispěl k založení tradice pořádání průmyslových výstav nejen u nás, ale i v celém světě. V roce 1891 si tudíž Praha mohla připomenout skvělé, sté výročí konání takové výstavy velkolepou společenskou a kulturní akcí, Jubilejní zemskou výstavou. Pro tuto příležitost bylo ve východní části pražské královské obory Stromovka vybudováno pražské Výstaviště s dominantou Průmyslového paláce. Původně byla tato výstava k stému jubileu plánována jako celozemská, ale pro český odpor proti puntacím ji německé měšťanstvo bojkotovalo. A tak se změnila v přehlídku české podnikavosti, rozvoje a vyspělosti českého průmyslu.⁷²

V roce 1895 se na stejném místě v Praze jako Jubilejní zemská výstava uskutečnila Národopisná výstava československá. Měla za cíl předvést život českého a širěji slovanského lidu. Předcházely jí tři léta přípravných prací v jednotlivých regionech, sto sedmdesát krajských výstav v tuzemsku i v zahraničí a početné

⁷² Srov. xxx

národopisné slavnosti. Vybrané exponáty pak byly z regionů poslány do Prahy. Pražská národopisná výstava měla tvořit jistý pandant k průmyslovým výstavám. Šlo v nich o vyzdvížení národní zvláštnosti tam, kde průmysl a technika tak skvělé výsledky ukazovat nemohla. Pražská národopisná výstava měla svůj předobraz ve všeslovanské národopisné výstavě, která byla uspořádána v roce 1867 v Moskvě. Oproti západoevropským umělecko-průmyslovým výstavám soustředujícím se na techniku měla moskevská národopisná výstava přesvědčit obyvatele carského impéria o jeho etnických poutech s velkým státním celkem, ruským impériem, o jeho přednostech a současně vyzdvihnout etnickou blízkost slovanských sousedů žijících za hranicemi impéria, ale s ním bytostně soutícím a k němu lnoucím.

Moskevskou národopisnou výstavu navštívily desítky delegací neruských slovanských národů, včetně Čechů. Mnohé ji při tom chápaly jako účelovou politickou propagandu. Např. pro Čechy vedené tehdejšími hlavními postavami české politické reprezentace Františkem Ladislavem Riegrem (1818-1903) a Františkem Palackým (1798-1876) se stala demonstrací mající vyjádřit nesouhlas s nedávno schváleným rakousko-uherským vyrovnáním. Češi se především pokusili postavit českou otázku na bázi hledání vhodných partnerů – na západě ve Francii u císaře Napoleona III., na východě, v Rusku u cara Alexandra II. Ožili tím české frankofilství a rusofilství mající plnit roli berličky jejich národně identifikačních snah a současně hrozící role v podobě domnělých velkých státotvorných spojenců – Francie a Ruska -, kteří pomohou, nebude-li habsburská (habsbursko-uherská) reprezentace ochotna ustoupit českým identifikačním požadavkům.

Neodmyslitelnou součástí průmyslové revoluce se ve všech evropských zemích stal obchod. Byl nemyslitelný bez kapitálu, který ve druhé polovině 19. století začaly zprostředkovávat banky. Pionýrem mezi bankami Evropy byla francouzská Société Générale du Crédit Mobilier, která byla založena se státní podporou v roce 1852. Její kapitál se přeléval z Francie i do zahraničí. Např. v roce 1854 tato banka koupila rakouskou železnici a intenzívně do ní investovala. Díky tomu se železniční síť v Rakousku rychle rozšiřovala. Podobně tomu bylo např. i v Rusku.

Co se týče železniční dopravy: ve dvacátých letech 19. století George Stephenson zdokonalil stavbu lokomotiv, začalo se s jejich masovou výrobou a začalo také intenzívně budování železniční sítě v Evropě (hlavně ve Francii a v Německu). Roku 1837 byla otevřena první železnice v Rakousku. Vedla z Vídně přes Moravu do Haliče s odbočkou do Brna a dále přes Olomouc do Ostravy. Roku 1845

byla dráha prodloužena z Olomouce do Prahy. Roku 1848 byla postavena železnice z Vídně do Prešpurku (Bratislavy). V sedmdesátých až devadesátých letech 19. století byla vytvořena základní síť se spádem do Vídně. V roce 1869 byla v USA dokončena stavba první transkontinentální železnice. Je tedy zřejmé, že nejrychleji, úměrně tempu a kvalitě průmyslové revoluce, se rozvíjela železniční síť ve Velké Británii. Velká Británie měla koncem roku 1860 již patnáct tisíc km železnic, německé tratě deset tisíc, avšak Rusko jen tisíc pět set km. Krymská válka ukázala, jak obrovským problémem tato absence železnic pro carské impérium je. A tak se začalo s jejím intenzivním budováním, většinou na základě zahraničního kapitálu. Díky železnici se doprava zboží nejen v Rusku zrychlila, zlevnila a zvýšil se její celkový objem a bezpečnost při přepravě. A tak se nelze divit, že se od čtyřicátých let 19. století stavby železnic staly důležitou oblastí podnikání. Daly rovněž velký podnět pro rozvoj těžkého průmyslu, znamenaly jeho postupnou převahu nad průmyslem lehkým.

Další podstatnou částí dopravy, jejíž rozvoj se úzce vázal na průmyslovou revoluci, byla lodní doprava. Nešlo přitom jen o nové typy lodí a využívání nového pohonu – parního stroje a jeho provázání s lodním šroubem, které si nechal patentovat roku 1827 český vynálezce Josef Ressel (1793-1857) - ale i o nové přístupové cesty: jak v říční tak námořní dopravě. Začalo se totiž s budováním umělých říčních koryt a jejich propojení. Jako spojnice moří se začaly budovat průplavy. O prokopání Suezského průplavu spojujícího Středozemní a Mrtvé moře se zajímal Napoleon Bonaparte při svém egyptském tažení. Nechal vypracovat studii, která však, v rozporu se skutečností, ukázala, že hladiny obou moří se liší o deset metrů. Proto byl projekt prozatím opuštěn. O projekt se začal znovu zajímat francouzský inženýr a diplomat Ferdinand Lesseps (1805-1894), když byl ve třicátých letech 19. století konzulem v Alexandrii. Nechal si vypracovat nový podrobný projekt od rakouského projektanta Aloise Negrelliho (1799-1858). V roce 1856 se Lesseps stal konzulem v Káhiře, kde téhož roku získal koncesi na stavbu průplavu od egyptského místokrále Saída Paši (1822-1841-1863), který si později zakoupil čtyřicet čtyř procentní podíl ve společnosti *Compagnie universale du canal maritime de Suez*, která kanál stavěla. Ta byla založena za účasti investorů z Francie, Itálie, Rakouska, Egypta, Ruska i USA. Britská vláda stavbu odmítla. Stavba probíhala jedenáct let, původní rozpočet byl více než dvojnásobně překročen. Ke slavnostnímu otevření průplavu složil Giuseppe Verdi operu *Aida*. Průplav byl slavnostně otevřen

17. listopadu 1869. Měl obrovský pozitivní efekt na zámořský obchod a pronikání Evropanů do Afriky. V roce 1875 se stala největším akcionářem společnosti *Compagnie universelle du canal maritime de Suez* Velká Británie, která převzala podíl od Ismaila Paši, syna Saída Paši. V roce 1888 Konstantinopolská smlouva prohlásila Suezský kanál za neutrální území pod správou Velké Británie a zaručila volný průjezd všem zemím v době míru i války.

Rovněž stavba Panamského průplavu je spojena s projektem Ferdinanda Lessepse. Lessepse jej představil na mezinárodní konferenci Geografické společnosti v Paříži roku 1879. Projekt byl Francouzi přijat. Se stavbou se začalo roku 1880. Budování bylo však obtížnější, než se předpokládalo. Práce byly totiž znepríjemňovány nemocemi typu malárie a žlutá zimnice a v období dešťů sesuvy půdy. A tak projekt v roce 1889 zkrachoval. Do té doby stál dvacet tisíc lidských životů. Znovu byla stavba průplavu zahájena roku 1904, a to Američany. Ti poučení minulými potížemi nejprve vynaložili nemalé prostředky – devadesát tisíc dolarů - na boj s komáry přenášejícími malárii a žlutou zimnici. Ačkoli ani následné kroky nebyly snadné, byla stavba v roce 1914 dokončena. Nejednalo se ovšem o průplav na rovině moře, ale o systém jezer a zdymadel poháněných elektromotory zásobenými elektřinou z vodní elektrárny na panamské přehradě. Odhaduje se, že stavba stála na sedm miliard dnešních dolarů.

Významnou součástí průmyslové revoluce se stalo budování těžkého průmyslu. Jeho středisky se ve druhé polovině 19. století staly Porúří, Slezsko, Jižní Rusko, Ural, americký severovýchod i středozápad. Oproti tomu se ve stejné době staly centry chemického a elektrotechnického průmyslu: Velká Británie, Francie a německé prostředí. Na rozvoji organické chemie měl mimořádný podíl pozdější světoznámý koncern *Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie* (Zájmová skupina průmyslu barev) známý pod zkratkou *I. G. Farben*. V elektrotechnickém průmyslu vynikli již v letech 1750 - 1858 Benjamin Franklin (1706-1790), Alessandro Volta (1745-1827), Michael Faraday (1791-1867). K jejich vynálezům, které byly užity v praxi, náležel zejména elektromagnetický telegraf, telegrafní linky, železnice, parolodě.

6. Revoluční dění 1848-1849

Nejvýraznější rys a skutečná unikátnost dění 1848/1849 spočívá v tom, že se jednalo o tři revoluce v jedné:

- 1) především šlo o liberálně demokratickou revoluci uskutečněnou ve jménu principů roku 1789, z nichž nejradikálnějším bylo vybudování republiky,
- 2) jednalo se o sérii národních revolucí takřka vždy spojených s věcí liberální republiky,
- 3) byl to první, slabý a katastrofální pokus o socialistickou revoluci (pouze v jedné zemi, ve Francii).

Specifikem revoluce 1848 byla skutečnost, že se nejednalo o revoluci proti dlouhodobě ustanovenému řádu, jako u dosavadních revolucí, ale proti poměrně krátce fungující restauraci. Tato restaurace nebyla, jak by se mohlo zdát, omezena jen na Francii. Jednalo se o mezinárodní záležitost vynucenou tzv. koncertem velmocí vzniklým v roce 1815 na Vídeňském kongresu a sankcionovaným v témže roce ustanovenou Svatou aliancí.

Restaurace byla zpochybněna již v roce 1817, a to v prostředí, které bylo do té doby pasivní: v německém prostoru, na nacionalistických slavnostech připomínajících na Wartburgu při třístém výročí začátku Lutherovi reformace čtvrté výročí bitvy u Lipska. Jejich kořenem bylo národně osvobozené hnutí mladé německé generace sdružující se v národních studentských spolcích, Burschenschaftech v napoleonském období. Kladly si za cíl iniciovat protifrancouzské povstání. Nejosobitějším výrazem povstalecké ideje bylo tzv. Turnbewegung usilující o cvičení mladíků pro válku s Francií. Spojujícím znakem byla svérázná uniforma – krátké šedé sako a kalhoty stejné barvy se širokými nohavicemi majícími umožnit dostatek pohybu. Turnbewegung posilovalo celoněmecké národní povědomí na jazykové a kulturní úrovni (Kulturnation).

Od doby boje s Napoleonem podporovaly proněmecké cítění i nejvyšší pruské kruhy. Udržovaly pevné sepětí pruského vlastenectví s německým nacionalismem. V roce 1813, v době vrcholících bojů s Napoleonem byl na tuto podporu z králova popudu zaveden Železný kříž jako první celopruské vyznamenání určené k uctění vynikající služby pro vlast všem vojákům, bez rozdílu hodností. Železný kříž se mimořádně lišil od všech dosavadních a vlastně i budoucích vyznamenání: byl prostý – jednalo se o jednoduchou slitinu ozdobenou dubovou ratolestí, královými iniciálami,

korunku a rokem tažení. Podobné vyznamenání bylo o rok později, v srpnu 1814, zavedeno i pro ženy – Luisin řád pojmenovaný po již nežijící manželce krále Friedrich Viléma III. (1770-1797-1840). Ale i nevyznamenání účastníci bojů s Napoleonem byli v Prusku mimořádně váženi. Zvláštnímu postavení se po několik následujících desetiletí těšili zejména dobrovolníci sloužící jak v domobraně (Landwehru) tak pravidelné armádě.

Pruské vládní aspirace i aspirace širších kruhů Pruska o zvýraznění německého vlastenectví nevyhovovaly Metternichovu pojetí rovnováhy evropských sil. Uvědomoval si, že hrozba spočívá v tom, že by se nacionalistické hnutí mohlo stát silou schopnou vzepřít se dynastickému principu. A proto se proti nim důrazně postavil. Záhy pak byly reformační pokusy Metternichovou zásluhou potlačeny. Symbolickým vyjádřením se stala v Mannheimu v březnu 1819 vražda spisovatele Augusta von Kotzebua (1761-1819) známého kritikami pruského nacionalismu a šovinismu.

Signálem, který ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století ohlašoval začátek nové revoluční vlny v Evropě, bylo povstání Poláků v Krakovské republice v únoru 1846. Jako důsledek jeho porážky ukončila v listopadu 1846 rakouská okupace nezávislost této republiky zřízené rozhodnutím vídeňského kongresu. Poslední bašta polské nezávislosti tím byla připojena k habsburské monarchii.

Roku 1847 se hlavními krizovými oblastmi v Evropě staly švýcarská a italská území. Příčinou krize ve Švýcarsku byl vyostřený konflikt mezi liberálními zastánci revize ústavy ve smyslu posílení moci ústřední vlády a konzervativními obhájci někdejších svobod kantonů. Politické snažení se do značné míry ztotožnilo s náboženskou orientací. Kdežto protestantské kantony byly liberální, katolické byly konzervativní. Napětí v kantonech vládlo již delší dobu. V prosinci 1845 se sedm katolických konzervativních kantonů ve snaze zabránit modernizačním krokům ústřední vlády sdružilo do tzv. Sonderbundu. Šlo mu o to zamezit rušení klášterů a vyhánění jezuitského řádu. Jak bylo v té době obvyklé, záhy celá věc přerostla národní (švýcarské) hranice a stala se evropskou záležitostí. Na stranu Sonderbundu se postavily některé „východní“ velmoci, zejména Prusko a Rakousko. Roku 1847 získali ve švýcarském parlamentu - Spolkové radě - liberálové většinu. Konzervativní kroky Sonderbundu byly v rozporu s jejich programem, a proto požadovali rozpuštění Sonderbundu. Evropským velmocem bylo zřejmé, že se věc neurovná smírem. Nicméně Velká Británie odmítla možnost intervence, o níž uvažovaly konzervativní

velmoci. Francouzský ministr zahraničí Guizot navrhl svolání mezinárodní konference. Když však rychlé tažení švýcarského spolkového vojska v listopadu 1847 Sonderbund zlikvidovalo, východní velmoci se omezily na společnou notu požadující zachování práv kantonů.

Další zemí, kde došlo ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století ke vzrůstu neklidu, se stala Itálie. K eskalaci došlo v roce 1847 kvůli rakouskému zásahu ve Ferraře v létě 1847. Tehdejší britský ministr zahraničí Henry Palmerston (1784-1865) se obával růstu aktivity Francie, která měla v Itálii rovněž mocenské zájmy. Zejména měl strach z toho, aby následný protirakouský krok nevyprovokoval francouzskou protiakci, a tím nevyvolal vojenské střetnutí Rakouska s Francií. Na podzim 1847 proto do Itálie vyslal zprostředkovatele, který měl nabádat především Ferraru, ale i další italské státy k reformám a varovat je, aby lpěním na svých požadavcích samostatnosti neprokovaly Rakousko k ozbrojenému zásahu. Když však 12. ledna 1848 vypuklo v Miláně proti rakouským Habsburkům a téměř současně v Palermu proti francouzským Bourbonům povstání, vyhlásili Rakušané v celém Lombardsku a Benátsku stav obležení. K nepokojům totiž došlo v Livornu, Padově a Pavii. Nejrychleji se dály věci v Palermu, jehož povstalci zakrátko ovládli celou Sicílii. Panovník Království obojí Sicílie Ferdinand II. (1810-1830-1859) musel 10. února 1848 vyhlásit ústavu, stejně jako, toskánský vévoda Leopold II. (1797-1824-1859-1870) a sardinský král Karel Albert (1798-1831-1849). Sardinská ústava, která byla vyhlášena jako poslední z těchto tří, 4. března, byla nejlépe propracována, a proto se stala vzorovou ústavou i pro další italské konstituce. Bylo tomu tak i proto, že sardinský král Karel Albert podpořil všechny revolucionáře a neformálně se postavil do čela boje za italské sjednocení. Jeho vyhlášení války Rakousku, k němuž došlo 26. března 1848, bylo jen vnějším odrazem tohoto faktu.

Revoluce se však v té době proháněla i jinými italskými státy. Čtyři dny před tím, než Karel Albert vyhlásil Rakousku válku, 22. března donutili italští vzbouřenci rakouského polního maršála Václava Radeckého z Radče (1766-1858) vyklidit Milán. Revoluce zde vypukla 18. března, aby se záhy přeměnila ve všeobecné povstání, které mělo koordinační orgán ve válečné radě v čele s Carlem Cattaneem (1801-1869). Den poté, co milánští povstalci přiměli Radeckého k ústupu, byla vyhlášena samostatná republika v Benátkách. I tam kapitulovala rakouská posádka a prozatímní vláda v čele s Danielem Maninem obnovila republiku. Týž den překročily

piemontské jednotky pod vedením Karla Alberta hranice, aby se k nim mohli připojit toskánské a neapolské oddíly. Začala první italská válka za nezávislost (srov. níže).

Metternich se pokusil v této fázi získat Paříž pro společný zásah. Jenomže v Paříži již od února 1848 probíhala sociální revoluce. Rakušané si museli vystačit s vlastními silami. A byli docela úspěšní: v červenci 1848 se Rakušanům podařil obrat: dosáhli důležitého vítězství v bitvě u italské Custozy. Sardinské síly tím byly Radeckým poraženy. Pouze nátlak Velké Británie a Francie způsobily, že nebyla realizována Metternichem následně zamýšlená rakouská okupace Sardinie a že se Rakousko spokojilo jen s malou válečnou náhradou. K podobnému vývoji událostí došlo rovněž v Lombardii, Benátsku i Římě. Ačkoli ani tyto revoluce nebyly z hlediska italské samostatnosti úspěšné. Nicméně v jejich důsledku nastal pokles vlivu Rakouska na Apeninském poloostrově.

V únoru 1848 svrhla revoluce ve Francii červencovou monarchii Ludvíka Filipa. Dne 25. února 1848 byla ve Francii nastolena tzv. druhá republika se zcela jinými starostmi a zájmy. O těch mj. svědčí snaha nové francouzské vlády prodat Rusku prostřednictvím Rothschildů korunní brilianty za osmdesát miliónů franků.

Vznik nového režimu, Druhé francouzské republiky, zneklidnil velmoci, které se obávaly reprízy vývoje po roce 1789. Nebylo divu. Vždyť k prvním prohlášením nové francouzské vlády patřily liberální proklamace o svobodě tisku, shromažďování a spolčování, zrušení šlechtických titulů a vyhlášení všeobecného volebního práva. Nová francouzská ústava, jež byla vyhlášena 4. listopadu 1848 pak oddělila zákonodárnou moc od výkonné. V odkazu na ústavu byl 10. prosince 1848 zvolen jako hlava Francie prezident. Stal se jím synovec Napoleona Bonaparta, Ludvík Napoleon (1808-1873). Nebyl to však skutečný republikán: v průběhu dalších let činnost republikánského hnutí naopak omezil, zrušil všeobecné volební právo a další demokratické výsady a v roce 1852 se prohlásil císařem Napoleonem Třetím.

Ruský car Mikuláš I. byl oproti své předchůdkyni Kateřině II. v reakcích na francouzské události mimořádně aktivní. Již v únoru 1848 varoval francouzskou vládu před dalším růstem revolučnosti a nabídl vojenskou pomoc Prusku ke společnému proti-francouzskému zásahu. Prusko vskutku uvedlo do pohotovosti svoje vojenské jednotky na Rýně. K dalším jednáním s Ruskem o společné intervenci však nedošlo. V březnu 1848 totiž zasáhla revoluční vlna také německé státy a Prusko se muselo soustředit na vlastní problémy.

V Německém spolku došlo k prvním revolučním projevům na konci února 1848, a to v Bádensku. Podstatné však bylo to, co se odehrávalo v Prusku, a to nedalo na sebe dlouho čekat: v pruském hlavním městě Berlíně vypukla revoluce 18. března. Pod tlakem revolučních akcí pruský král Friedrich Vilém IV. souhlasil s vytvořením Národní gardy, vyhlásil všeobecnou amnestii, slíbil vypsat volby do ústavodárného shromáždění a jmenoval vládu z umírněných liberálů. Vlivem pruských událostí propukla ve druhé polovině března revoluce také v Poznaňsku.

Revoluce ve Vídni a pád Metternicha 13. března 1848 symbolizovaly konec politického systému snažícího se o nadstátní a nadnárodní represivní dozor ve prospěch absolutistických protiliberálních a protidemokratických idejí. O dva dny později, 15. března slíbil rakouský císař svolání sněmu a vypracování ústavy. To však nestačilo, neboť začátkem března vypukla revoluce také v Uhrách. Dne 17. března proto rakouský císař povolil ustavení na Vídni nezávislé uherské vlády. Koncem dubna 1848 byla ve Vídni zveřejněna ústava. Dostala přívlastek oktrojované (vnucená). Jenomže značnou část společnosti neuspokojila. Studenty zradikalizovala natolik, že 15. května předali vládě další požadavky na demokratizaci veřejného života. Vláda odpověděla 17. května uzavřením univerzit. Od 18. května rostly ve Vídni opět barikády. Oktrojovaná ústava byla pod tímto tlakem odvolána a vypracování nové bylo vyhrazeno budoucímu říšskému ústavodárnému sněmu. Volby jeho zástupců proběhly v létě.

Druhého června 1848 se v Praze sešel dlouho připravovaný Slovanský sjezd mající za úkol prezentovat požadavky slovanských národů habsburské monarchie. Sjezd byl předčasně ukončen revolucí, která v Praze vypukla 12. června. Dne 18. června byl nad Prahou vyhlášen vrchním velitelem rakouských vojsk generálem Windischgrätzem výjimečný stav. Trval do 20. července.

V souvislosti s revolučním vývojem došlo k ozbrojenému konfliktu také na jihu Evropy. Začátkem dubna např. zasáhla revoluce moldavské Jassy. Podobně tomu bylo i na severu Evropy. Vídeňský kongres v roce 1815 potvrdil dánskou držbu Šlesvicka a Holštýnska. Většinu obyvatel obou vévodství však tvořili Němci, Holštýnsko bylo navíc členem Německého spolku. V lednu 1848 nastoupil na dánský trůn Frederik VII. (1808-1848-1863), který se rozhodl zcela spojit Šlesvicko s Dánskem. Reakcí na tento krok se stal požadavek vstupu Šlesvicka do Německého spolku. Dne 24. března 1848 byla ve šlesvické metropoli Kielu ustavena prozatímní vláda, která deklarovala odtržení vévodství od Dánska. Prusko bylo frankfurtským

parlamentem pověřeno spolkovou exekucí mající zajistit Šlésvicku nezávislost na Dánsku. Pruské jednotky proto vstoupily do šlesvického vévodství. V této situaci požádalo Dánsko o pomoc Londýn a Petrohrad. Rusko, navzdory carově příbuzenské vazbě k dánskému královskému rodu, však zaujalo vlažné stanovisko: Šlesvicko ani Holštýnsko nebyly zemí, pro kterou by měl ruský car Mikuláš I. vstoupit do válečného konfliktu. Nadějí Dánů zůstal Palmerston, který trval na tom, že Prusové musejí stáhnout své jednotky z vévodství a musejí respektovat teritoriální integritu Dánského království. Tedy včetně Šlésvicka. Pruský král po tomto nátlaku skutečně stáhl svoje jednotky ze šlesvického vévodství a uzavřel s Dány příměří. V létě 1849 došlo nakrátko k obnovení šlesvicko-dánské integrity, ale nakonec působením britské diplomacie zůstaly Šlesvicko a Holštýnsko spojeny s Dánskem jen osobou panovníka. Šlo však o provizorní řešení, které nedokázalo zabránit problémům o něco později: prusko-dánský konflikt o Šlesvicko a Holštýnsko se znovu naplno rozhořel v roce 1864.

Jestliže doba mezi únorem a dubnem 1848 představovala vzestup revoluční vlny, pak koncem léta 1848 nastal její odliv. Staré vládnoucí elity začaly postupně obnovovat své někdejší pozice. Zahájilo je potlačení revoluce ve Francii v červnu 1848 a vojenská vystoupení Rakušanů proti povstáním v Polsku, Čechách a Itálii.

Po porážce říjnového povstání v Rakousku došlo ve Vídni ve vládních postech k významným personálním změnám. Rakouským ministerským předsedou se 21. listopadu stal kníže Felix Schwarzenberg (1800-1852), stoupenec důsledné centralizace habsburské monarchie. Dne 2. prosince nahradil na trůně nemocného císaře Ferdinanda I. Dobrotivého (1793-1835-1848-1875) osmnáctiletý František Josef I. (1830-1848-1916).

Uherská revoluce eskalovala na počátku roku 1849, kdy rakouské vojenské jednotky polního maršála Alfreda Windischgrätze (1787-1862) obsadily Pešť. Uherská vláda se stáhla, přesídlila do Debrecenu. Následné vyhlášení nové oktrojované ústavy ve Vídni 4. března 1849 znamenalo pro dění v Uhrách jen přilítí oleje do ohně. Dne 14. dubna 1849 sesadil uherský sněm zasedající stejně jako uherská vláda v Debrecíně habsburskou dynastii a vyhlásil nezávislost Uher. Dne 21. května dobyly uherské jednotky zpět Pešť. Pro konečné řešení uherské otázky bylo podstatné, že si Velká Británie ani Francie nepřály, aby Rakousko ztratilo Uhry. Jejich nezávislost by totiž vedla k narušení rakouského postavení jako velmoci a habsburská monarchie by v důsledku toho pak pravděpodobně přestala fungovat

jako hráz pronikání ruského vlivu do střední Evropy. Podobné stanovisko zaujímal i Prusko. V Berlíně se totiž obávali, že by ztráta Uher přiměla Vídeň kompenzovat ztrátu soustředěním sil na německé území. Car chápal případný uherský úspěch jako neblahý příklad pro polské poddané. A tak se vlastně nabídnutá a záhy i realizovaná ruská pomoc proti uherské revoluci stala zásahem širšího zájmu.

Kořeny rusko-rakouských jednání o ruské pomoci proti revoltujícím Uhrám tkvěly v polovině roku 1848, v době krátce po nástupu Františka Josefa I. na rakouský císařský trůn. Mikuláš I. ubezpečoval Františka Josefa o hlubokosti svého přátelství a naopak František Josef nešetřil slovy chvály a obdivu vůči nejsvětějšímu představiteli mocného ruského impéria. Konkrétní jednání o ruské pomoci však začala až o rok později: koncem května 1849 se uskutečnila ve Varšavě schůzka ruského cara Mikuláše I. a rakousko-uherského císaře Františka Josefa I. Na ní také padlo definitivní rozhodnutí o ruské ozbrojené intervenci. V červnu 1849 zahájilo sto čtyřicet tisíc ruských vojáků vedených tehdy nejlepším ruským velitelem Ivanem F. Paskevičem (1782-1856) postup do Uher. Počátkem léta přišly rozhodující neúspěchy povstalců. Dne 11. července byly jejich síly poraženy u Komárna, 8. srpna u Temešváru. Dne 13. srpna 1849 kapitulovala uherská armáda u Világose. Ruské jednotky se však nikterak výrazně do bojů nezapojily. Ukázaly se totiž všechny negativní stránky ruské armády. Její jednotky postupovaly pomalu, měly velké nedostatky ve velení. Většina vojáků, kteří byli vedeni jako padlí, zahynula na choroby, které se v ruském vojsku šířily.

Po potlačení revoluce v Uhrách Vídeň získala prostor, aby obrátila pozornost k německé otázce. Hodlala, rovněž s ruskou pomocí, obnovit svoji někdejší mocenskou pozici v rámci tzv. velkoněmeckého sjednocení Německa. Maloněmecké řešení, které habsburskou monarchii do sjednocení nezahrnovalo, bylo Vídni z pochopitelných důvodů nesympatické. Do sporu Rakouska a Pruska, který bezprostředně souvisel s osudem velkoněmecké a maloněmecké varianty řešení německé otázky, se nakonec znovu vložil ruský car Mikuláš První. Tentokrát však pouze v roli arbitra. Mikulášovým přičiněním byla 29. listopadu 1849 uzavřena v Olomouci dohoda, na jejímž základě se Berlín vzdal (alespoň dočasně) maloněmeckého řešení německé otázky a rozpustil Erfurtskou unii. Erfurtská unie představovala spolkový stát založený v květnu 1849 Spolkem tří králů: pruského, saského a hannoverského. K tomuto spolku se v létě 1849 připojilo 28 středních a malých německých států reflektujících maloněmecké řešení německé otázky, tj.

sjednocení německých států pod pruským vedením bez Rakouska a všech jeho zemí. Jednání zástupců německých států v březnu 1850 v Erfurtu, květnu 1850 ve Frankfurtu nad Mohanem a na konci roku 1850 v Drážďanech pak rozhodla o obnově Německého spolku v jeho původní podobě. Tedy včetně Rakouska, dokonce i s rakouským předsednictvím. Je třeba ovšem podotknout, že zejména v Bavorsku se v polovině 19. století rozšířila myšlenka o tzv. Triádě. Jejím cílem bylo spojit tři největší německé státy – Bavorsko, Prusko a Rakousko do jednoho soustátí a zabránit tím svévolné agresi kteréhokoli z partnerů.

Poslední závažnou událostí režimů, které měly zahájit druhou polovinu 19. století, byl již zmíněný státní převrat Ludvíka Napoleona ve Francii. Udál se 2. prosince roku 1851. Ludvík si jím vymohl revizi ústavy, která mu zaručila na deset let prezidentský úřad. O rok později se však prohlásil jako Napoleon III. císařem Francie. Přejal tedy analogický titul jako Napoleon I., jen s jedním podstatným rozdílem: on byl „císařem Francie“, kdežto Napoleon I. „císařem Francouzů“.

Revoluce 1848-1849 se dotkla všech evropských zemí s výjimkou Velké Británie, Belgie, Nizozemí, Ruska, Španělska a Skandinávie. Šlo o řetězovou reakci, která začala událostmi v Paříži v únoru 1848, ale měla kořeny v krakovském a švýcarském povstání. Měla mnoho společných, ale rovněž odlišných znaků. K odlišným patřily především národnostní konotace, které zasáhly všechny země kromě Francie. V německých státech bylo ústřední otázkou vytvoření jednotného německého národního státu na ústavním základě. Totéž platilo pro Itálii, v níž však silně působila snaha svrhnout vnější utlačovatele – habsburskou a bourbonskou nadvládu. Zcela ve znamení odstranění národnostního útlaku se odehrávala revoluční dění v Polsku, Uhrách, Čechách, na Slovensku i u jihoslovanských národů.

Katalyzátorem výbuchu revolučních událostí v západní Evropě se stal francouzský myšlenkový svět, zejména jeho liberalismus, především myšlenky o rovnosti v hospodářském smyslu a ve smyslu občanských práv, a jeho demokratismus tkvící v myšlence, že každý občan bez rozdílu majetku má právo podílet se na politickém rozhodování. Stejně tak působilo jako katalyzátor revoluce francouzské pojetí národa. Národ byl definován jako pospolitost občanů, kteří si jsou rovni před zákonem a tvoří velkou jednotnou komunitu se společnou minulostí a společnými zájmy. Revolučním událostem ve střední a jihovýchodní Evropě sice chyběl liberální element, ale o to byly aktuálnější agrární a nacionální otázky.

Rok 1848 by neměl být připomínán pouze pro svoji revoluci, ale i proto, že se tehdy v USA sešlo poprvé shromáždění jednající o ženských právech. Je považováno za ustavující akt světového hnutí za volební právo žen. Do roku 1914 měly ženy volební právo již ve dvou evropských zemích – ve Finsku a v Norsku - a dále na Novém Zélandě a v australském Commonwealthu a v jedenácti z osmačtyřiceti států USA. V roce 1899 se v Londýně konal kongres, který se zabýval problémem obchodu s bílým masem, tedy obchodováním se ženami za účelem prostituce. V roce 1912 byla založena německá Liga pro boj proti ženské emancipaci.

7. Realismus

Velká Francouzská revoluce let 1789-1799 přinesla řadu velmi výrazných změn, neodstranila však společenskou nerovnost. A tak se její heslo svoboda, rovnost, bratrství stalo nosným pro následná sociální hnutí, zejména ta, která se odehrávala ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století. Výsledkem francouzské revoluce 1848 se stal „morální pořádek“ či „pořádek morálky“. Ten vedl k režimu Ludvíka Napoleona. Tomu v duchovní rovině odpovídal v celoevropské dimenzi odklon od metafyziky k exaktním vědám, které stále více vyvolávaly pozornost měšťanské společnosti. Dílo Charlese Darwina (1809-1882) z roku 1859 *„O vzniku druhů přirozeným výběrem“* se stalo ústředním jak pro poznání přírody, tak pro studium člověka a společnosti. Jeden z nejvýznamnějších francouzských vědců 19. století, průkopník experimentální medicíny a fyziologie Claude Bernard (1813-1878) zamítl učení o metafyzické životní síle a nahradil je hledáním materiálních příčin všech projevů života. Základem jeho zkoumání se stal experiment. Ve společenských vědách se hlasatelem analogických myšlenek stal francouzský historik, filozof a literární vědec, představitel pozitivismu Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893). Snažil se vysvětlit vývoj umění vlivem celé společnosti. Nositelem myšlenek vyjádřených Bernardem a Tainem se stal filozoficko-umělecký směr – realismus.

Pojem realismus však měl bohatou tradici vinoucí se až k antice, i když jasný rozměr získal až ve středověku. V něm se za realisty označovali filozofové, kteří považovali za skutečnost pouze to, co bylo vytvořeno rozumem. V novověku se za realisty označovali ti, kteří se snažili napodobovat skutečnost. V moderním smyslu slova je pod pojmem realismus chápán filozoficko-umělecký směr, který hodlal zahrnout do filozofie a umění všední život v jeho celku. Všední život se sice objevoval již ve filozofii a umění 17. a 18. století, ale býval chápán jako něco nižšího,

nikoli plnohodnotného. V polovině 19. století byl již všední život chápán jako plnohodnotný, rozklíčovací jednostrannost někdejšího romantického náhledu. Nechuť k romantickému zkrášlování přitom vedl u některých realistů do extrému: dávali přednost všemu nevzhlednému až odpudivému. Jako příklad může sloužit malíř Gustave Courbet (1819-1877) mající zálibu v nepůvabných a nemotorných postavách. Obdobně je tento extrém patrný v literatuře u Charlese Baudelaira (1821-1867), např. v jeho *Hymnu na krásu*. Realismus žádal komplexní, pravdivé a věrné zachycení skutečnosti. Ve středu jeho pozornosti stál průměrný člověk a jeho každodenní život.

Předstupněm realismu byla renesance. Realismus v návaznosti na ní žádal především objektivitu. Pod jejím praporem vystupoval velmi ostře proti svému předchůdci, romantismu. Tam, kde romantici hledali vznešený pocit a ohnivou vášeň, realisti nacházeli sentimentalistu, vypočítavost a nízké pudy, kterými z duše opovrhovali. Ve snaze dehonestovat romantismus hledal realismus oporu v exaktních vědách. To však četným realistům nebránilo využít fantazii a ideály. Zejména Rusové Ivan A. Gončarov (1812-1891) a Fjodor M. Dostojevský (1821-1881) se zastávali umělcova práva plně je využít. Stejně jako západoevropští realisté však požadovali jasné a zřetelné, exaktní vyjádření.

V literární dimenzi byl romantismus zvláště zřetelný u Britů Charlese Dickense (1812-1870) a Thomase Hardyho (1840-1928), Francouzů Stendhala (1783-1842), Honoré de Balzaca (1799-1850), Gustava Flauberta (1821-1880), Guy de Maupassanta (1850-1893) a Emile Zoly (1840-1902), Nora Henryka Ibsena (1828-1906), Švéda Augusta Strinberga (1849-1912), Dána Hanse Christiana Andersena (1805-1875), Němce Bernarda Hauptmanna (1862-1946), Američany Marka Twaina (1835-1910) a Jacka Londona (1876-1916), Poláky Henrika Sienkiewicze (1846-1916) a Bolesława Pruse (1847-1912), Rusy Nikolaje V. Gogola (1809-1852), Fjodora M. Dostojevského (1821-1881), Lva N. Tolstého (1828-1910), Antona P. Čechova (1860-1904) či Ivana S. Turgeněva (1818-1883).

Realismus byl značně pestrý, projevovala se v něm řada směrů a proudů. Např. Stendhal do dosavadního romantismu podléhajícího románu zavedl psychologickou analýzu, Balzac zase usiloval o maximální pravdivost zobrazení francouzské společnosti města i venkova. Obdobně pracovali v Rusku Alexandr S. Puškin (1799-1837), Nikolaj V. Gogol (1809-1852) a Ivan S. Turgeněv (1818-1883). Ruští realisté jsou zde uváděni zejména proto, že ještě více než západoevropští tím

naplňovali realismu vlastní identifikaci celospolečenského dopadu: hledali a zobrazovali ruskou realitu bez příkras. Tím odhalovali rozpornost, zkonstatělost a zaostalost ruské předrevoluční společnosti a přispívali k hledání cest z ruských problémů.

V osmdesátých letech 19. století v západoevropském i východoevropském prostředí rozvinul realismu vlastní kritické pohledy na společnost kritický realismus, pro který byly zejména typické reflexe vzrůstajícího sociálního napětí ve společnosti. Mnozí představitelé kritického realismu se snažili svou tvorbou přispět k realizaci sociálních konfliktů. Kritický realismus ještě více než předchozí realismus stavěl do popředí člověka jako člena společnosti v jeho konkrétní podobě a společenských souvislostech. K nejvýraznějším představitelům kritického realismu náleželi realismus rozvíjející Honoré de Balzac, Stendhal, Romain Rolland (1866-1944), Fjodor M. Dostojevský a Lev N. Tolstoj (1828-1910). Kladli důraz na analýzu společenských poměrů ve formě románu.

Ve výtvarném umění se na místo kritického realismu v literatuře v průběhu druhé poloviny 19. století prosadil historismus, směr hlásající návrat k minulým vzorům. Historismus je však nepřejímal, pouze se jimi inspiroval a využíval k novým technologiím. Časté bylo rovněž míchání různých historizujících směrů (sloh novorománský, novogotický, novorenesanční apod.).

Koncem 19. století byl v umění historismus vystřídán impresionismem, který reflektoval více literární realismus i jeho kriticko-realistickou podobu než předchozí uměno-vědný historismus. Oproti pulzujícímu historismu usilujícímu o zobrazení děje ve vývoji se impresionismus stal dílem okamžiku: zobrazoval neopakovatelnost jedinečné chvíle. Pojem impresionismus byl odvozen od obrazu francouzského malíře Clauda Oscara Moneta (1840-1926) *Impression, soleil levant* (Imprese, východ slunce), který byl roku 1874 vystaven na výstavě nezávislých malířů v Paříži. Z impresionistických malířů lze dále jmenovat především Francouze Jean-Baptista Camille Corota (1796-1875), Edgarda Degase (1834-1917), Henryho de Toulouse-Lautreca (1864-1901) a Eduarda Maneta (1832-1883).

Impresionismus měl svoji reflexi i v literatuře a dalších sférách umění. Šlo především o francouzského spisovatele Paula Varlaina (1844-1896), Poláka Marcela Prousta (1871-1922) a ruského spisovatele Antona P. Čechova (1860-1904). Z hudebníků sehráli pro impresionismus významnou roli Francouzi Claud Debussy (1862-1918) a Joseph-Maurice Ravel (1875-1937) a Rus Alexandr N. Skrjabin (1871-

1915). Na přelomu 19. a 20. století počet uměleckých a literárních směrů narůstal: typické se staly směry jako naturalismus, symbolismus a secese.

Pro filozofii druhé poloviny 19. století bylo zejména důležité novokantovství, které se vracelo k filozofickému odkazu německého filozofa Immanuela Kanta (1724-1804). „Objevování“ Kanta ve druhé polovině 19. století se odehrávalo především v marburské škole [Herman Cohen (1842-1918), Paul Natorp (1854-1924) a Edmund Husserl (1859-1938)] a v bádenské škole [Wilhelm Windelband (1848-1915), Heinrich Rickert (1863-1936) a Ernest Troeltsch (1865-1923)]. Z novokantovství vyšla značná část moderní evropské filozofie, především v její německé podobě. Příkladem významné osobnosti, kterou novokantovství zřetelně ovlivnilo, byl sociolog a historik Max Weber (1864-1920).

III. Východní otázka a Balkán

1. Východní otázka

Termínem „*východní otázka*“ se v moderních dějinách označuje komplex sporů souvisejících s krizí osmanské říše, s rozvojem národně osvobozovacího hnutí balkánských národů a se vzájemně rozporným úsilím evropských mocností získat v prostoru Balkánu a osmanské říše vliv. Východní otázka není pouze záležitostí 19. století, i když především v 19. století hrála mimořádnou roli: po řadu desetiletí totiž ovlivňovala vztahy mezi nejvýznamnějšími evropskými zeměmi. Východní otázka měla v evropské politice hluboké kořeny. Souvisely s dávnou migrací mezi východem a západem, migrací spojenou s politickými i hospodářskými zájmy, s pádem Konstantinopole do osmanských rukou a s osmanským ovládnutím Balkánského poloostrova, Malé Asie, Egypta, Tuniska, Alžíru i dalších oblastí. Nejpozději v 15. století se nerozbornou součástí východní otázky stala slovanská otázka: milióny obyvatel slovanského původu se dostaly do osmanského područí, pod nadvládu jiné kulturně civilizační orientace. S tím se nikdy nesmířil moskevský stát, který po staletí se slovanským obyvatelstvem Balkánského poloostrova a Černomoří obchodoval. A nejen obchodoval: činil si ambice na politický a duchovní vliv. Za katalyzátor vzniku východní otázky se proto považuje expanzivní politika ruského carismu. Jeho kořeny jsou sice hluboké, ale jednoznačně a zřetelně sahají do přelomu 17. a 18. století. Tehdy se ruský car Petr I. rozhodl získat na úkor Švédska rozhodující vliv v Polsku a Pobaltí (Severní válka let 1700-1721) a na druhé straně přístup k nezamrzajícímu Černému moři (boje u Azova). To vše za každou cenu. (Ve vztahu k Polsku – přesněji Rzeczpospolite - a Pobaltí – přesněji Livonsku - velkou roli sehrávalo trauma z polského ovládnutí Moskvy na počátku 17. století, v období tzv. smuty – smutných časů - a neschopnosti Moskvy čelit švédskému pronikání do Polska (Rzeczpospolite) v polovině 17. století (v době tzv. Potopy). Ve vztahu k Černému moři sehrálo mimořádnou úlohu trauma osmanských nájezdů ohrožujících po několik staletí nestálou rusko-osmanskou hranici.

Vrcholů dosáhla tato expanze v 18. století za vlády carevny Kateřiny II. (1762-1796): v letech 1768-1774 se odehrála pro Rusy úspěšná velká rusko-osmanská válka. Ukončil ji roku 1774 mír v Küçük-Käynardži, dnes Kajnardži v bulharském kraji Silistra, stvrzený v roce 1791 mírovou smlouvou v moldavských Jassech. Jejich texty však znamenaly pouze dočasné zklidnění. V historické literatuře najdeme naopak jejich označení za počátek závažných politických sporů ve východní otázce. Proč?

Originály obou smluv byly sepsány v italštině, tehdy v diplomacii jedním z nejužívanějších jazyků. Překlady do národních jazyků neprocházely autorizací stran, a tak se rodily rozpory. Nejvážnější plynul z mlhavě formulovaného sedmého a čtrnáctého článku údajně poskytujícího ruské carevně právo vybudovat a ochraňovat v Cařihradu pravoslavný chrám. V manifestu Kateřiny II. oznamujícím ruskému lidu podepsání mírových smluv s Osmanskou říší byl mylně považován za právo Ruska vystupovat jako ochránce pravoslavné církve ve svatých místech Osmanské říše. V Rusku tím dal vzniknout kolektivní paměti, kterou ruská politika ve spojení s vizí o panslovanské náboženské a kulturně civilizační a od ní se domněle odvíjející panslovanské politické jednotě, po celé následující století interpretovala jako povolání Rusů chránit pravoslavné obyvatele osmanské říše. Že ji využívala k naplnění svých velmocenských ambicí, je zcela zřejmé.

Východní otázka ovšem nepředstavovala pouze rusko-osmanský spor. Šlo o složitý komplex sporů, do něhož zasahovaly, někdy jen diplomaticky, jindy i vojensky, s menší či větší intenzitou všechny přední evropské mocnosti. Ve své podstatě se ale vždy v souvislosti s Ruskem jednalo o prosazení mocenských ambicí vyvolaných obavami, aby se Rusko v prostoru Balkánu a osmanské říše příliš neetablovalo a tím mocensky neposílilo. K tomu je nutno dodat, že vlivem vizí o pravoslavné jednotě a ruské pomoci sílilo na Balkáně proti osmanské národně osvobozené hnutí. I do něj evropské mocnosti s větší či menší intenzitou zasahovaly. Postupně se tím vyvinula jako zásadní otázka, nakolik má být Osmanská říše jako mocnost ovládající mnohé nemuslimské národy zachována. Vztaženo k závěrům Vídeňského kongresu – má-li, či nemá-li dojít ke změně systému, který mocnosti v roce 1815 sankcionovaly.

Východní otázka má v moderních dějinách dvě hlavní etapy:

- 1) od roku 1774 do rusko-osmanské války 1877-1878,
- 2) od Berlínského kongresu 1878 do první světové války.

V první etapě, jak bylo výše zmíněno, projevoval největší aktivitu ruský carismus. Ve druhé etapě jej nahradilo Německo. Rusko usilovalo o to, aby získalo pod svoji kontrolu Černomoří a vybuodovalo si silné pozice na Balkáně. Konečným cílem mělo být ovládnutí úžin Bosporu a Dardanel a osmansko-pravoslavného centra Cařihradu - Konstantinopolu. Rusko přitom prosazovalo zásadu rozdělování dědictví nemocného muže (tj. sultána). Proti této zásadě se ve dvacátých letech 19. století postavila Velká Británie. Oprávněně spatřovala v ruském pronikání narušení rovnováhy mocenských

sil a tudíž i nebezpečí válečného konfliktu mezi velmocemi. Společně s Francií proto prosazovala zásadu zachování územní celistvosti Osmanské říše. Akcentovala ovšem nezbytnost reforem Osmanské říše, které by zmírnily nejpálčivější problémy ve vztahu k netureckému obyvatelstvu. Sultán Mahmut II. (1785-1808-1839), sice zavedl zákony, tzv. hatišerif, kterými bylo v Osmanské říši zrušeno lenní zřízení, zavedeny reformy státní správy a soudnictví a poddaní Porty byli prohlášeni za rovnoprávné, zachována však zůstala osmanská a islámská hegemonie. Zachována byla rovněž nerovnoprávnost slovanských národů.

Ve druhé polovině dvacátých let 19. století, kdy se Velká Británie postavila na stranu Ruska při jeho boji proti Osmanské říši v řecké záležitosti, se mohlo zdát, že se Velká Británie s Ruskem ve věci rozdělení Osmanské říše shodne. Jenomže Velká Británie se postavila na stranu Ruska proti Osmanské říši jen proto, že se obávala síly Ruska znásobené jeho vítězstvím nad Napoleonem a že se stejně tak obávala britského veřejného mínění, které se důrazně stavělo proti genocidám, jímž bylo ne osmanské obyvatelstvu v té době ze strany Porty vystaveno. Že záhy nastal v domnělé proti osmanské jednotě rozkol, dosvědčuje mj. skutečnost osmansko-egyptského sporu z počátku třicátých let 19. století (srov. výše). Velká Británie ani Francie tento konflikt nikterak nepodceňovali. A to především proto, že se obávali, aby se osmanský sultán neobrátil s žádostí o pomoc k ruskému carovi, a ten toho zneužil, aby se mohl v osmanském prostoru mocensky ještě více etablovat. Velká Británie se proto mimořádně angažovala ve zklidnění osmansko-egyptského sporu a dojednání míru. Rusko spor neeskalovalo, hledalo však další cesty, jak svůj vliv v této oblasti posílit. V roce 1833 se mu podařilo dojednat s Osmanskou říší dohodu o závazku radit se o všech záležitostech týkajících se společného zájmu, především dosažení klidu a bezpečí. V návaznosti na to Rakousko, hledající v Rusku oporu proti revolučním otřesům, podepsalo s Ruskem dohodu o udržení statu quo v Osmanské říši. Společně s Pruskem Rakousko a Rusko v tomto směru opět proklamovaly ideu o jednotě a odhodlanosti hlavních mocností Svaté aliance udržet v Evropě rovnovážný mocenský stav.

Velká Británie a Francie se s vlivem Ruska v osmanském prostoru nikdy nesmířily a byly odhodlány čelit jeho posilování. I přes opakovaně proklamovanou jednotu Ruska, Pruska a Rakouska se Velká Británie a Francie se proto v polovině 19. století postavily na osmanskou stranu rovněž vojensky. Stalo se tak poté, co se ruský car Mikuláš I. rozhodl řešit východní otázku ozbrojeným střetem s Osmanskou

říší. V následné Krymské válce bylo Rusko spojeneckou koalici tvořenou Velkou Británií, Francií a Sardinii poraženo. Tím ztratilo možnost východní otázku výrazněji ovlivňovat. Osmanská říše si tak i v padesátých letech 19. století zachovala nadvládu nad slovanskými národy a dokonce vydala zákon, který jejich životní podmínky zpříšňoval.

Východní otázka znovu výrazně ožila v sedmdesátých letech 19. století, kdy se Rusko znovu pokusilo v ní aktivovat, a to zejména cestou podpory proti osmanských národnostních hnutí slovanských národů. Výsledkem se však stalo další oslabení jeho vlivu. Po berlínském kongresu konaném roku 1878, který ukončoval vojenské střety poloviny sedmdesátých let 19. století, na jeho úkor v balkánském prostoru posílilo Německo. Německo, které se od svého sjednocení v roce 1871 snažilo maximálně mocensky upevnit, spatřovalo ve východní otázce prostředek ke zpevnění svého hospodářského postavení a současně mocenský nástroj oslabující pozice jednoho z jeho největších konkurentů, Velké Británie. Poté, co role Ruska ve východní otázce ještě více poklesla, se stal dominantním rysem východní otázky britsko-německý antagonismus. Symbolem a výrazem německých snah se stala Bagdádská dráha.

S východní otázkou pak v dalším období rovněž souvisela mladoturecká revoluce v roce 1908, bosenská krize 1908-1909, italsko-osmanská válka 1911-1912, bal-kánské války 1912-1913 a osmanský vstup do první světové války na straně Německa. Po skončení první světové války byla východní otázka řešena v roce 1920 sèvreskou mírovou smlouvou a posléze lausannskou mezinárodní konferencí, která se konala v letech 1922-1923.

Mladoturecká revoluce, která vyvrcholila roku 1908, tkvěla svými kořeny v 19. století. Šlo zejména o to, že v roce 1889 založila skupina osmanských studentů vojenského a námořního učiliště v Cařihradě tajnou organizaci - Výbor Jednota a pokrok. Hlásila se k odkazu Mladých Osmanů formujících se podobně jako jiná hnutí „mladých“ v Evropě téměř po celé 19. století. Jejím cílem bylo svržení osmanského absolutismu, obnovení ústavy z roku 1876 a nastolení liberálně konstitučního režimu. Osmanská správa proti ní tvrdě zasáhla. Řada jejich členů byla zatčena, jiní se zachránili úprkem za hranice. Ale ani poté se hnutí mladých Turků neutlumilo. Naopak, na počátku druhé poloviny prvního desetiletí 20. století mladoturecké hnutí ještě více ožilo. K eskalaci došlo poté, co na jaře roku 1908 propukly nepokoje v osmanské armádě dislokované v Makedonii. Pokus sultána o potlačení povstání se

nezdařil. Naopak, mladoturecké povstání se rozšířilo i mezi makedonskou albánskou komunitu. Sultán proto raději ustoupil a v duchu mladotureckých požadavků obnovil ústavu z roku 1876 a vypsal volby do parlamentu. Jenomže povstání se i přes tyto sultánovy ústupky rozšířilo z Makedonie do dalších částí Osmanské říše. Sultán musel ve svých ústupcích pokračovat. Výsledkem se stalo jmenování první moderní vlády osmanské říše. Do jejího čela se postavil v pozici velkovezíra, tedy prvního ministra Kiamil Paša (1833-1913). Jeho vláda byla složena z odborníků a příslušníků Výboru Jednota a pokrok. Parlament byl nově ustaven jako dvoukomorový, volební právo do něj získali všichni muži starší dvacet let. Volby však byly dvoustupňové. Proti liberalizujícím ústupkům se postavili osmanští konzervativci. Zašli ve svém odporu k reformním krokům tak daleko, že v dubnu 1909 zorganizovali v Cařihradě pro sultánovský vojenský převrat. Představitelé mladotureckého hnutí zahájili protiakci. V čele mladoturecké armády stál Mustafa Kemal (1881-1938), známý později jako Atatürk, otec Turků, tvůrce moderního tureckého státu. Mladoturci se s účastníky konzervativního vojenského převratu vypořádali velmi krutě. Stovky jeho jich byly odsouzeny k trestu smrti a exemplárně pověšeny na cařihradských pouličních lampách. Jednou z vůdčích osobností mladotureckého hnutí byl ministr války Enver Paša (1881-1922). Za jeho podpory se mladoturecká vláda proměnila v diktátorskou. Po četných peripetiích např. na konci roku 1913 rozpustila všechny politické strany.

Oslabení osmanské moci v důsledku mladotureckých akcí využilo rovněž Bulharsko. Zpřetrhalo dosavadní vazalské vztahy s Osmanskou říší a za rakousko-uherské podpory 5. října 1908 v bulharském Tarnovu slavnostně vyhlásilo svoji úplnou nezávislost. Dosavadní bulharský kníže Ferdinand I. přijal titul cara (1861-1908-1918-1948). Následujícího dne, 6. října 1908 vyhlásilo Rakousko-Uhersko anexi Bosny a Hercegoviny, kterou před tím na základě mezinárodního mandátu třicet let okupovalo. Anexe Bosny a Hercegoviny byla zejména pro Rusy překvapením. Rakousko-Uhersko totiž s ním již delší dobu o jejím připojení jednalo. Rusko bylo ochotno k tomuto kroku svolit, ale jen výměnou za rakouskou podporu ruské snahy otevřít mu úžiny Bospor a Dardanely. Než se však Rusové rozhodli a zjistili názor svých spojenců Francie a Velké Británie na tuto otázku, rakousko-uherská anexe Bosny a Hercegoviny proběhla. Rakousko-Uhersko se totiž cítilo posílené návštěvou britského krále u rakouského císaře Františka Josefa (1908). Oficiálně ji obě strany deklarovaly jako pokus zlepšit vzájemné vztahy na evropském

kontinentě. Bosenská anexe vyvolala nespokojenost i jinde. Zejména v Itálii a Srbsku. Především Srbsko ji vnímalo jako hrozbu své nezávislosti. Bylo ochotno zasáhnout i vojensky, zejména pokud by jej podpořilo Rusko. To mělo na Balkáně přece jen ještě dosti velký vliv. A najednou si Rakousko-Uhersko dovolilo zasáhnout do balkánských záležitostí bez dohody s ním. To byla pro Rusko minimálně urážka. Jenomže do celého sporu se vložilo Německo a to jako rakousko-uherský ochránce. Podpořilo jej plnou vahou své moci. Před jeho kategorickým požadavkem, aby byla anexe uznána, podpořeným hrozbou společného německo-rakousko-uherského útoku muselo Rusko ustoupit. Znamenalo to pro něj ovšem další nepříjemnou ztrátu vlivu na Balkáně. S tím se, pochopitelně, nemohlo smířit. Vztahy mezi velmocemi se tím natolik vyhroutil, že se soudobým pozorovatelům zdálo, že už neexistuje síla, která by mohla hrozící celoevropskou konfrontaci odvrátit.

Nově připojené země, Bosna a Hercegovina tvořily z pohledu Rakouska-Uherska samostatný díl. Nepatřily ani k Rakousku ani k Uhrám. Bosna a Hercegovina měla vlastní ústavu, zemskou vládu a od roku 1910 také vlastní sněm; nevysílala však žádné vyslance do rakousko-uherských delegací. Neměla tedy žádný podíl na ústřední správě Rakouska-Uherska. Předností však pro ni byla garance jejich národnostních a náboženských práv.

Ani v dalších letech nebyl na Balkáně klid. Např. v období 1909-1912 propukla na severu albánského území řada povstání motivovaná národnostními požadavky. Některá z těchto povstání dokonce nabyla mezinárodní rozměr. V jejich důsledku se zhoršovaly vztahy mezi Osmanskou říší, Rakouskem-Uherskem, Černou Horou a Itálií. Vyústěním se např. stala krátká osmanko-italská válka o oblast Tripolisu. Epizodní záležitost této války měla dalekosáhlé mezinárodní důsledky. Bulharsko totiž využilo dalšího oslabení Osmanské říše k vojenskému zásahu. Jeho předpokladem bylo bulharsko-srbské sblížení, o nějž Bulharsko usilovalo několik desetiletí. Dne 13. března 1912 byla konečně mezi Srbskem a Bulharskem podepsána dohoda o přátelství a spolupráci předpokládající vzájemnou pomoc i v případě válečného konfliktu. Součástí smlouvy byla tajná klauzule o rozdělení osmanských držav v Evropě. Paralelně probíhala jednání mezi Bulharskem a Řeckem. K dohodám Bulharska, Srbska a Řecka přistoupila ještě Černá Hora, a tak vznikl vojensko-politický blok, Balkánský svaz. Jeho zástupci předali 30. září 1912 osmanské vládě ultimátum požadující v odkazu na berlínské smlouvy okamžitou autonomii pro křesťanské oblasti Balkánu. Osmanská říše to odmítla, načež spojenci

mobilizovali a 8. října 1912 vyhlásila Černá Hora jako první balkánská země Osmanské říši válku. Evropské velmoci sice zareagovaly prohlášením, že nepřipustí změnu státu quo v Osmanské říši, ale válečnému konfliktu, který oficiálně mezi Balkánským svazem a Osmanskou říší začal 18. října, tím nezabránil. Mírová smlouva byla podepsána o půl roku později, 30. května 1913. V bojích neúspěšná Osmanská říše se jí zřekla ve prospěch Balkánského svazu značné části evropské části své říše (všech území na západ od linie mezi městy Midie – Enos a ostrovů v Egejském moři).

Oslabení Osmanské říše v první balkánské válce využila Albánie k vyhlášení úplné nezávislosti. Předcházela jí mobilizace a intenzivní diplomatická jednání na mezinárodní scéně. Nezávislost Albánie byla oficiálně vyhlášena 28. listopadu 1912, ale většina albánského území byla v důsledku první balkánské války obsazena cizími vojsky. Jen důrazný zásah Rakouska-Uherska vedl ke stažení srbských a černohorských vojsk. Následně se otázka nezávislé Albánie stala předmětem jednání na londýnské mírové konferenci řešící ukončení balkánské války. Pro Albánii byla jednání příznivá, mezinárodní Londýnská dohoda z 30. května 1913 uznala její nezávislost a její garanci evropskými velmocemi.

Komplikované řešení první balkánské války se stalo roznětkou pro druhou balkánskou válku, v níž Srbsko a Řecko odmítly bulharské požadavky týkající se rozdělení Makedonie. Válka propukla na konci června 1913 bulharským útokem na srbské a řecké jednotky v Makedonii. Proti Bulharsku se rovněž postavilo Rumunsko, které v první balkánské válce zůstalo v podstatě neutrální, a Osmanská říše. Koncem července 1913 bylo Bulharsko nuceno uznat porážku a požádat o příměří. To bylo podepsáno 31. července. Mírová jednání pak skončila 10. srpna podepsáním smlouvy, kterou Bulharsko ztratilo ve prospěch Rumunska jižní Dobrudžu a Makedonie byla rozdělena mezi Řecko, Srbsko, Bulharsko a Albánii.

Balkánskými válkami se Osmanská říše fakticky stáhla z evropského kontinentu. Další vývoj na Balkáně pak probíhal bez osmanské mocenské přítomnosti, boji mezi nově vzniklými národními státy.

2. Balkán

Osmanská říše ovládala kolem roku 1800 kromě maloasijského území celou dunajskou hranici až k Bělehradu. Po roce 1800 se však v balkánské části osmanské říše výrazně rozšířil regionalismus. Někteří správci osmanských provincií se

pokoušeli o vymanění ze závislosti na sultánovi. Mnohým se to dařilo a jejich podřízenost Vysoké Portě se tím stávala více či méně formální. Následoval úpadek státní správy, který byl provázen rozkladem ústřední armády. Mnoho osmanských vojenských jednotek se změnilo v loupeživé tlupy terorizující civilní obyvatele.

Výše uvedený ruský a britský příklad řešení osmanských problémů demonstroval skutečnost, že evropské mocnosti u vědomí rostoucích sporů na Balkáně, obav, aby zde jejich soupeř nezískal vliv, a v důsledku vlastních ambicí, zasahovaly do jeho vnitřních záležitostí. Šlo jim především o prosazení vlastního vlivu. Na rozpadající se osmanské říši si vynucovaly „poručnictví“ pro „porobené křesťanské bratry“ či jiné obyvatele a předstíraly osvobozovací plány, při nichž si kupovaly domácí vůdce, do země posílali emisary a podněcovaly zemi k povstání.

Vnitřní i vnější zásahy prohlubovaly destabilizaci osmanské říše, a tak se osmanští panovníci pokoušeli o reformy. Např. sultán Selím III. (vládl 1789-1807) se na přelomu 18. a 19. století snažil čelit vnitřní destabilizaci a vnějším zásahům posílením ústřední státní moci a vojenskými reformami. Jeho nástupce Mahmut II. (vládl 1808-1839) pokračoval v likvidaci separatistů, zejména balkánských notáblů a janičářů. Jeho centralizační reformy probíhaly souběžně s brutálním postupem proti nacionálně motivovaným revoltám slovanských obyvatel Balkánu. Obě skutečnosti však vyvolávaly novou záminku, aby se evropské mocnosti vměšovaly do osmanských záležitostí.

3. Srbsko

Jednou z hospodářsky a strategicky nejdůležitějších částí osmanské říše byl bělehradský pašalík. Také zde janičářské tlupy osmanského vojska v 18. století loupily a drancovaly. V roce 1791 nařídil sultán Selim III. jejich vypovězení. Protože se však janičáři nebyli ochotni podřídit rozkazu, vyzval místní paša podmaněné křesťanské obyvatele, aby vytvořili ozbrojené oddíly a pomohli osmanským jednotkám zlomit odpor janičářů. Za tuto pomoc poskytla osmanská moc v následujících letech pravoslavným Srbům v bělehradském pašalíku omezenou samosprávu.

Na přelomu 18. a 19. století přiměly vnější okolnosti Portu souhlasit s návratem janičářů do bělehradského pašalíku. Ti ho okamžitě opanovali, zrušili srbskou samosprávu a začali terorizovat pravoslavné obyvatelstvo a muslimy, kteří zůstali věrni sultánovi. V přípravě povstání proti tomuto teroru sehráli významnou

úlohu krajané Srbů, uherští Srbové ve Vojvodině a v Banátu, tedy v té části Balkánu, která se nacházela pod rakouským vlivem. Ti si během 18. století v tvrdém zápasu s rakouskými úřady a v ustavičném boji s uherskými stavy vymohli vlastní právní postavení. To jim umožňovalo nejen náboženskou autonomii, ale i vlastní hospodářské a kulturní aktivity.

Příklad, ale i pomoc, povzbudily povstání, které v osmanské části Srbska, bělehradském pašalíku, propuklo roku 1804. Podstatné je, že nejprve nebylo namířeno proti sultánovi, ale proti janičářům, kteří nechali počátkem roku 1804 povraždit více než sto nejvýznamnějších Srbů. Za vůdce povstání byl zvolen charismatický Jiří Petrovič zvaný Karadjordje (Černý Jiří), (1762-1817). Karadjordjemu se podařilo po dvou letech janičáře vyhnat. Bylo to v době, kdy proti Osmanské říši zahájilo válku Rusko. Karadjordje povzbuzený ruskou pomocí a vlastními úspěchy znásobil požadavky: žádal na sultánovi autonomii a posléze dokonce oddělení od Osmanské říše. Když nebyl uspokojen, přeměnil povstání ve válku za nezávislost (první srbské povstání), při níž byly vyhnány i tisíce srbsky mluvících muslimů. Rusko vehementně srbské snahy podporovalo.

V říjnu 1806 byl dojednán mezi Srby a Turky první mír garantující Srbům autonomii. Velitel ruské armády generál Ivan I. Michelson (1740-1807), proslavený vítězstvím nad povstalými kozáky a ruskými rolníky vedenými v letech 1772-1775 Jemeljanem I. Pugačovem (1742-1775) sliboval carovým jménem Srbům plnou nezávislost, pokud podpoří ruskou armádu. Srbové tomu uvěřili a zintenzívnili bojové akce. V té době již byly mezi nimi časté vize ruského panslavismu – politické jednoty s ruským impériem budované na základě kulturně civilizační slovanské, tedy v podstatě pravoslavné jednoty.

Roku 1808 Jiří Petrovič vyhlásil dynastii Karadjordjevičů za dědičnou. Od následujícího roku však Srbové utrpěli sérii porážek, které vyvrcholily po ukončení rusko-osmanské války let 1806-1812 obsazením Bělehradu. Karadjorde uprchl na území habsburské říše. O několik měsíců později, roku 1813, po vlně teroru ze strany Osmanů, vyhlásila osmanská vláda pro Srby generální pardon. Nermalou měrou se o to zasloužil další představitel srbské komunity, někdejší spolupracovník Karadjordje, umírněnější Miloš Obrenović (1780-1860). Nebyl však natolik umírněný, aby vůči Osmanům vykazoval jen samou loajalitu. A tak pod jeho vedením vypuklo roku 1815 druhé srbské povstání. Oproti Jiřímu Petroviči se však nespolehal pouze na vlastní síly. Obratnou diplomacií získal pro srbskou otázku náklonnost předních evropských

zemí. Ty se pak zasadily o to, aby Srbsko roku 1817 získalo autonomii v rámci osmanské říše.

Srbsko však zůstalo i nadále ve vazalském vztahu k sultánovi. To se nelíbilo militantnímu Jiřímu Petroviči, který zosnoval nové radikální proti osmanské akce. Obrenovič se obával ze strany Karadjodje osobního útoku, a proto nechal Jiřího Petroviče zavraždit. Svoji pozici si sice upevnil, ale vyprovokoval tím nejen krevní mstu mezi dynastií Karadjordjevičů a Obrenovičů, ale i rozkol v srbském národě.

Sultán Mahmut II. známý reformami, které měly osmanský zastaralý vojensko-feudální systém zmodernizovat, např. zrušením janičářských jednotek roku 1826, si byl vědom, že intenzitě, s jakou se srbské národní hnutí rozvíjelo, bude schopen jen stěží čelit. A tak se rozhodl pro kompromis: podpořil umírněnějšího Obrenoviče tím, že ocenil jeho umírněnou vůči Osmanské říši do jisté míry loajální politiku. Vrcholem se mělo v roce 1830 stát sultánovo nařízení, tzv. hatišerif, kterým jím bylo potvrzeno specifické politické a správní postavení autonomního Srbského knížectví. Obrenovičům byl přiznán titul dědičného srbského knížete.

Miloš Obrenovič zahájil svoji vládu likvidací někdejší muslimské samosprávy. Úměrně tomu přikročil k homogenizaci srbské komunity. Začal srbským venkovem, ze kterého vystěhoval muslimské obyvatelstvo. V té době žilo v knížectví asi půl milionu obyvatel. S cílem zrealizovat další správní reformy se snažil prosadit absolutismus. Obával se totiž moci nové nobility. Proti ní podpořil rolníky, kteří obsadili někdejší muslimskou půdu. Kroky to byly úspěšné, Obrenovičova pozice se upevnila. Jenomže záhy se projeví sociální problémy. Roku 1835 propuklo velké rolnické povstání, k jehož potlačení musel využít opoziční nobilitu. Aby ji získal, musel souhlasit se svoláním skupštiny, poradního srbského národního shromáždění. Skupština pak sestavila vcelku demokratickou ústavu, která snižovala Obrenovičovo postavení. Rusko i Osmani ji odmítli. V Srbsku se však vytvořila skupina tzv. ustavobranitelů v čele s Avramem Petronijevićem (1791-1852) a Tomem Vučić-Perišićem (1787-1859). Kompromisem se pak stala nová ústava, kterou roku 1838 vyhlásil sultán se souhlasem Ruska. Tato ústava ustanovila na knížeti nezávislou sedmnáctičlennou státní radu s četnými zákonodárnými i výkonnými pravomocemi. Byla složena především z Milošových odpůrců. Byl to důkaz, že se Obrenovič již delší dobu potýkal s početnou opozicí vedenou Karadjordjeviči. Obrenovič proti nim neváhal použít i nejtvrďší metody, což vyvolávalo další nespokojenost. Sultán proto

novým hatišerifem znovu omezil Obrenovičovo postavení. Obrenovič pak na nátlak roku 1839 abdikoval.

Novým srbským knížetem se na základě volby skupštinou stal Alexandr Karadjordje (1806-1842-1858-1885). Alexandr zastával prorakouskou politiku. Pokračoval však rovněž v reformní politice, např. v reformách právního systému či budování pošt a komunikací včetně telegrafu. Ačkoli se v pozici Alexandra Karadjordje ujal moci umírněný panovník, ve vnějších vztazích se k moci dostaly „jestřábi“ - síly, které snily o územním rozšíření Srbska, o Velkém Srbsku. Jedním ze srbských politiků, kteří tuto politiku mohutně podporovali, byl ministr vnitra Ilja Garašanin (1812-1874). Garašanin roku 1844 zformuloval proklamaci, tzv. *Načertanije*, ve které požadoval, aby Srbsko vytvořením Jihoslovanské říše předešlo rozdělení Osmanské říše mezi Rakousko a Rusko. *Načertanije* prosazovalo velkosrbskou státně politickou ideu, ve které se opíralo o tradici a rozlohu středověkého srbského království a později carství Štěpána Dušana (1308-1331-1355).

Během Krymské války Srbsko sice sympatizovalo s Rusy, ale s ohledem na Rakousko a další evropské mocnosti zachovávalo neutralitu. Pařížským mírem získaly nad Balkánem patronát namísto Ruska vítězné mocnosti.

Pro další vývoj Srbska byla podstatná další dynastická změna, k níž došlo po skupštinou vynucené demisi Alexandra Karadjordje roku 1858. K moci se opět dostali Obrenovičové, a to nejprve v pozici stárnoucího, v letech 1815-1839 již jednou v čele srbského knížectví stojícího Miloše Obrenoviče. Toho po jeho smrti roku 1860 vystřídal Mihajlo (Michal) Obrenovič III., který už také jednou v čele Srbského knížectví, a to v letech 1839-1842 stál. Druhá Mihajlova vláda skončila v roce 1868, kdy jej vystřídal Milan Obrenovič IV. (1854-1868-1889-1901). Za jeho vlády se Srbsko stalo v roce 1882 královstvím.

Milan Obrenovič vybudoval v Srbsku absolutistickou monarchii, úměrně čemuž zredukoval pravomoci skupštiny a státní rady na minimum. Vláda, v jejímž čele stanul Ilja Garašanin, se stala vykonavatelem panovníkovy vůle. Milanovou prioritou, kterou zřetelně navazoval na své předchůdce, bylo vyřešení problému osmanských vojsk dislokovaných v posádkách a zbývajících muslimů na území Srbska. K radikálnímu zásahu využil Mihajlo tvrdé potlačení povstání křesťanských obyvatel Kréty osmanskou armádou. Tato akce totiž vyvolala razantní odpor velmocí. Mihajlo se zdůvodněním, že se jen brání analogii řešení z osmanské strany, získal ve snaze

vypudit os-manské vojáky ze Srbska velmoci na svoji stranu a přiměl sultána, aby roku 1867 souhlasil s odsunem osmanských posádek ze Srbska. Osmanská svrchovanost nad Srbskem se tím stala už jen zcela formální. Ostatně v Srbsku byla zavedena vše-obecná branná povinnost pro muže ve věku od dvaceti do padesáti let, která umožnila vznik stálé srbské armády.

Roku 1862 vzniknul v Bělehradě Srbský výbor, jehož úkolem bylo vypracovat varianty boje s Osmany na celém Balkáně. O čtyři roky později a pak v dalších dvou letech neméně intenzívně se Mihajlo pokoušel vytvořit Balkánský svaz. Mělo se jednat o vojenský spolek balkánských národů a států, který by se postavily Osmanské říši. Velmoci však takové akci rozhodně nepřály. Bez jejich výraznější podpory neměl svaz šanci na úspěch. Mihajlo se proto alespoň pokusil navázat kontakty s chorvatským politikem, průkopníkem jihoslovanské myšlenky Josipem Jurákem Strossmayerem (1815-1905). Cílem bylo zjistit, zda by byl možný společný srbsko-chorvatský postup.

Mihajlo se opíral o úředníky a vojáky, přičemž tvrdě pronásledoval představitele liberální měšťanské opozice a také stoupence radikální organizace Sjedinená omladina srbská, která usilovala o demokratizaci společnosti. Není proto divu, že na něj byl roku 1868 spáchán atentát. Jeho nástupce Milan Obrenovič byl vnukem Milošova bratra Jevrema (1790-1856). Zpočátku za Milana Obrenoviče panovala regentská vláda. Na její návrh byla roku 1869 přijata nová ústava, která posílila vliv skupštiny.

Na rozdíl od Mihajlova opatrně připravovaného Balkánského svazu přivedli jeho nástupci svými zahraničními dobrodružstvími Srbské knížectví na pokraj záhuby. Stalo se tak v letech 1876 a 1885. Když roku 1875 vypuklo v Bosně protiturecké povstání bosenských Srbů, neznalo válečné nadšení v Bělehradě mezi: cílem se stalo připojení Bosny a Hercegoviny k Srbsku. Spolu s knížectvím Černá Hora proto Srbové vyrazili roku 1876 bez přípravy proti Osmanům. Jen ruské ultimátum Vysoké Portě a posléze vojenský zásah carské armády roku 1877 zachránily Bělehrad před návratem Srbska pod osmanskou nadvládu.

Přes tuto porážku udělily velmoci na Berlínském kongresu konaném roku 1878 Srbům plnou mezinárodně právní suverenitu. Srbsko se tím konečně stalo zcela nezávislým státem. Když daly roku 1882 mocnosti souhlas s povýšením suverénního knížectví na království, zdálo se, že již nic nemůže zbrzdit jeho zdárný vývoj. Jenomže král Milan se roku 1885 vrhl do válečného dobrodružství. Bylo namířeno proti nově

vzniklému Bulharsku. Srbsko jej chtělo vyřadit z role soupeře. Neuvědomilo si však, že jeho vznik stvrdily právě mocnosti. Opět tedy muselo následovat fiasko.

4. Černá Hora

Černá Hora se již v 18. století orientovala na Rusko. To umožnilo, aby se nejen v 18., ale i v 19. století stala střediskem ruské subverze a proruské pravoslavné agitace na Balkáně. Carská říše dokonce financovala i černoohorské státní hospodářství.

Černá Hora dlouhodobě usilovala o rozšíření svého území o tolik potřebné úrodné oblasti a také o přístup k moři. Když roku 1797 zanikla Benátská republika, pokusil se černoohorský vladyka Petar I. Petrovič Njegoš (1747-1782-1830) využít této příležitosti k tomu, aby připojil přímořskou oblast kolem Boky Kotorské ke svému území. (Petar usiloval o spojení Srbska, Bosny, Hercegoviny a Černé Hory do jednoho celku – Velkého Srbska s hlavním městem v Dubrovniku.) Toto území, spolu s většinou někdejších benátských držav v Itálii a také Istrii a Dalmácii ovšem získala campo formijskými dohodami habsburská monarchie. Po slavkovské porážce však musela habsburská monarchie předat balkánskou oblast Francouzům. Ti z ní učinili součást nově vzniklých Ilyrských provincií. Roku 1813 museli Francouzi Ilyrské provincie vyklidit a výše uvedené balkánské území se opět dostalo do rukou Habsburků.

Po smrti vladyky Petra I. roku 1830 zvolil černoohorský sněm vládcem Černé Hory Rade Tomova pocházejícího ze stejného rodu jako jeho předchůdce, tedy rodu Petrovičů Njegošů. (Petar I. byl rovněž významným duchovním vůdcem. To byl hlavní důvod, proč byl Srbskou pravoslavnou církví prohlášen za svatého – získal jméno Svatý Petar Cetinjský.) Jako mnich pravoslavného kláštera přijal Rade Tomov jméno Petar a vládl jako Petar II. Petrovič Njegoš (1813-1830-1851). Výkonným orgánem k prosazování jeho vůle byl šestnáctičlenný senát, složený z předních zástupců místní kmenové aristokracie. V té době žilo v Černé Hoře asi sto dvacet tisíc obyvatel. Kvůli nedostatku úrodné půdy v zemi často propukal hlad. Řešením bylo rozšíření území. Aby toho dosáhla, pokusila se Černá Hora v tomto směru na svoji stranu získat ruského cara. Ten sice poskytl Černé Hoře velkou finanční podporu, ale kvůli Černé Hoře do konfliktu s Osmany jít nechtěl.

Petar II. zavedl pravidelné vybírání daní a usiloval o povznesení vzdělanosti. Gramotnost totiž byla do té doby téměř nulová. Až roku 1834 byla v Cetyni otevřena

první základní škola. Petr II. byl horlivým propagátorem srbské národní myšlenky. Černou Horu a Srbsko pokládal za dvě srbské země. Prosazoval osvobození a sjednocení srbského pravoslavného národa. Zároveň byl vyznavačem širší jihoslovanské ideje a aktivní protiturecké politiky.

Roku 1836 utrpěla Černá Hora těžkou porážku od tureckého vojska v bitvě u Grahova. V zemi vypuknul hlad. Ruský car slíbil zvýšit subvence, ale do konfliktu s Osmanskou říší kvůli Černé Hoře vstoupit nechtěl. A tak mohl Petar II. za úspěch považovat alespoň to, že po několikaletých jednáních (1837-1841) sjednal se sousedními Habsburky pevné rozhraničení mezi oběma zeměmi. Černá Hora tím získala zřetelné mezinárodní vymezení a de facto stala samostatným státem.

Za vlády Petrova nástupce Danilo I. Petroviče (1826-1851-1852-1860) došlo k podstatné státopravní změně. Po diplomatických jednáních Danila ve Vídni a Rusku proměnil Černou Horu v knížectví (mimořádně silnou oporu v tomto kroku získal u ruského cara imperátora Mikuláše I.). Na druhé straně však černohorské postavení nebylo bezproblémové. Došlo zejména k mohutné výpravě Osmanů proti Černé Hoře. Osmani totiž chtěli zlikvidovat nezávislé postavení Černé Hory. Země byla však politickou intervencí mocností, zejména Rakouska, zachráněna. Na základě této zkušenosti provedl Danilo zásadní vojenskou reformu. Byla zavedena všeobecná branná povinnost pro muže ve věku šestnácti až šedesáti let. Kromě toho Danilo přebudoval zaostalou státní správu a vydal roku 1855 občanský zákoník. V rámci upevnění moci a reforem se mu podařilo roku 1858 zvítězit nad Osmany u Vranovce. Následně došlo k novému vytýčení černohorských hranic, čímž se Černá Hora stala zcela nezávislou. Jenomže v téže době vyvrcholila aktivita opozice konzervativní šlechty proti takřka absolutní moci knížete. Následovalo jeho zavraždění roku 1860.

Danilovým nástupcem se stal Nikola I. Petrovič (1841-1860-1918-1921). Na počátku jeho vlády se Černá Hora zapojila do formování Balkánského svazu a roku 1866 uzavřela se Srbskem spojeneckou smlouvu. Na jejím základě se Srbsko v následujících letech podílelo na vyzbrojení černohorské armády. Stálá černohorská armáda však vznikla až roku 1871. Ekonomika země zůstávala slabá. Základem hospodářství bylo pastevectví a obchod s dobyt看kem. Neexistoval rozvinutý vnitřní trh ani pokročilejší formy řemeslné výroby.

Až do Berlínského kongresu v roce 1878 platila Černá Hora formálně za součást sultánovy říše, ale Turci v ní už dávno o ničem nerozhodovali. Skutečně

nezávislou se Černá Hora nestala ani Berlínským kongresem v roce 1878, tentokrát ale přešla pod ruský vliv, který i nadále rozhodoval o její zahraniční politice. Berlínským kongresem byly ovšem jasně stanoveny černohorské hranice. Nový „suverénní“ černohorský stát měl od roku 1848 Kotorem a Ulčinjí přístup k Jaderskému moři. Hranice k Albánii, která zůstala osmanskou až do roku 1912, zůstala sporná, protože jak černohorské, tak albánské kmeny si činily nárok na tamější pastviny.

5. Ilyrské provincie

Napoleonská éra nezapůsobila na jihovýchodní Evropu nikterak výrazně. Nicméně porážky Rakouska ve válkách s Napoleonem umožnily francouzskou okupaci Dalmácie a posléze i Dubrovníku. Po schönbrunnském míru roku 1809 byla tato území včleněna do tzv. Ilyrských provincií, které představovaly administrativní spojení značné části Chorvatska, Kraňska a Korutan, Dubrovníku a Kotoru. Ilyrské provincie nebyly z ústavního hlediska součástí francouzského císařství, spravoval je ovšem Napoleonem jmenovaný generální guvernér a generální intendant.

Rozhodnutím Vídeňského kongresu byly Ilyrské provincie zrušeny a jejich podstatná část - Dalmácie se Splitem, Zadarem, Dubrovníkem a Kotorem přičleněna k Rakousku. Habsburkové tak ovládli celé východní jadranské pobřeží vinoucí se od Istrie k Černé Hoře. Jinak se zdálo, že hranice v jihovýchodní Evropě nejsou ohroženy. A tak nebylo do závěrečných aktů Vídeňského kongresu přijato žádné prohlášení o jejich záruce. Po roce 1815 však došlo k významné změně v zahraničně politické orientaci habsburské monarchie. Kdysi habsburské državy na západě Rakousku vráceny nebyly. Roli strážce na Rýnu totiž přešlo Prusko.

Habsburská monarchie se v rostoucím soustředění na jihovýchod, resp. na dunajský prostor odvolávala na princip monarchie „z Boží milosti“, domněle legálně vzniklého souboru států podléhajících nadregionální dynastii. Jenomže v roce 1848 vypukla revoluce a po ní dávali stále zřetelněji najevo především Uhři, že se nehodlají smířit s podřadným postavením. Roku 1867 bylo vyhlášeno rakousko-uherské vyrovnání – Rakousko se změnilo v duální stát. Vyrovnání obnovilo vnitřní suverenitu uherské svatoštěpánské říše, přineslo však nepříjemné překvapení pro národnostní menšiny. Národnostní zákon z roku 1868 hovořil o všech občanech Uher jako o jednotném nedělitelném politickém národu. Samozřejmě jako o maďarském národu. Chorvaté, věrní roku 1848 Rakousku, uherští Srbové, Sasové a Rumuni se

oprávněně pociťovali opomenutí a ponechání na holičkách. Doufali totiž, že by mohli, podobně jako Maďaři, získat nezávislost v rámci celé monarchie. Nicméně pokračovali v národně osvobozeneckém hnutí.

6. Řecko

Řecká válka za nezávislost 1821-1830 vzbudila mnohem větší pozornost a probíhala za mnohem většího zájmu než srbské povstání. Svým způsobem to bylo paradoxní, protože mnozí Řekové zastávali v Osmanské říši významné posty, a Řekové jako komunita nebyli nikterak zřetelně decimováni. Nicméně následné pogromy-my hluboce vztahy mezi Řeky a Osmany narušily. Proti řecké pogromy se pak opakovaly až do padesátých let 20. století. Roku 1828 se Řecko prakticky stalo svobodným. Jen francouzské intervenční oddíly však zabránily tomu, aby se země nepotopila do úplného chaosu. Hned první hlava státu Ioannis Kapodistrias padl roku 1831 za oběť atentátu. Aby velmoci, které garantovaly řeckou samostatnost, nemohly popřít národně revoluční ráz řeckého povstání, a trvaly na dynastickém zapojení Řecka do systému evropských monarchií. Roku 1832 se dohodly na Ottovi z Wittelsbachu (1815-1833-1862-1867), synovi Ludvíka I., bavorského krále (1786-1825-1848-1868), jako na novém řeckém králi Ottovi Prvnímu (1815-1833-1862-1867). V roce 1843 byla v Řecku za britské pomoci zřízena parlamentní monarchie, ale bavorská dynastie zde vládla až do roku 1862. Roku 1862 nastoupila dynastie Holstein-Gottorpů, za níž byla k Řecku připojena, jako výsledek rusko-osmanské války 1877-1878 a Berlínského kongresu 1878, Thesálie.

Podunajská knížectví **Valašsko a Moldavsko** plnila ještě v první polovině 19. století roli nárazníku mezi třemi velmocemi – Rakouskem, Ruskem a Osmanskou říší. Roku 1812 byla Besarábie vtělena do lůna ruského impéria. Valašsko a Moldavsko zůstaly součástí Osmanské říše, a to jako jeho důležité obilnice. V rusko-osmanské válce 1828-1829 bylo Valašsko ruskou armádou obsazeno a v drinopolském míru roku 1829 bylo potvrzeno ruské privilegium nejen na Moldavsko ale i Valašsko. Současně bylo rozhodnuto, že odpadá povinnost odvodů sultánovi. Tím byl fakticky ukončen čtyřsetletý vazalský vztah dunajských knížectví, v Petrohradě se osnovaly plány na okupační správu. Jenomže roku 1834 se museli Rusové následkem mezinárodního, především rakouského tlaku stáhnout. Jejich

organický statut však zůstal základní právní úpravou budoucího jednotného rumunského státu.

Dalším úderem proti ruské expanzi se stala krymská válka. Jako její výsledek vznikl roku 1859 pod vedením Alexandra Ioana Cuzy (1820-1873) jednotný rumunský stát formálně ještě závislý na osmanské říši. Alexandr Cuza ovšem od počátku vlády narážel na odpor části domácí aristokracie. Jako Moldavan vzbuzoval nedůvěru mezi bukurešťskými politiky. Bez garance velmocí by bylo jeho postavení velmi vágní. Té se mu dostalo na konci roku 1861, resp. z ruské strany roku 1862. Na základě toho začala od 23. prosince 1861 oficiálně existovat Spojená rumunská knížectví. V lednu 1862 bylo zvoleno jednokomorové národní shromáždění a od 3. února téhož roku začala pracovat vláda v čele s Barbu Catargiu (1807-1862). Nový režim umožnil Rumunům sjednotit legislativu, správu i justici. Hlavním městem se stala Bukurešť, Cuza jako rumunský kníže si v ní zřídil oficiální rezidenci.

Sjednocení Moldavska a Valašska ponechalo pod habsburskou či ruskou kontrolou Sedmihradsko, Bukovinu a Besarábii.

V říjnu 1863 vytvořil Cuza novou vládu a začal s reformami. V prosinci byl zestátněn majetek bohatých dědičných klášterů, vlastnících více jak čtvrtinu veškeré půdy v zemi. O rok později, v roce 1864, následoval návrh pozemkové reformy, který však národní shromáždění odmítlo. To bylo pro Cuza záminkou, aby parlament rozpustil a vytvořil autokratický systém. Změnil i ústavu, a to tzv. *Rozšířeným statutem pařížské smlouvy* zvyšujícím panovníkovy pravomoci. Velmoci vzaly tyto změny *Cařihradským protokolem* na vědomí. Když však v roce 1865 vypukly v Bukurešti nepokoje a v Moldavsku se rozšířilo separatistické hnutí, neučinily nic proti tomu, aby byl Cuza opozičními rumunskými politiky donucen v roce 1866 k abdikaci.

Téhož dne, kdy Cuza abdikoval, schválili poslanci parlamentu jednomyslně volbu syna belgického krále Leopolda I. Filipa Flanderského (1837-?). Ten však odmítl, a tak se Rumuni obrátili k sigmaringentské větvi Hohenzollernů: roku 1866 se stal rumunským knížetem a roku 1881 rumunským králem jako Carol I. Karel Hohenzollern (1839-1881-1914).

V období mezi léty 1866-1914 hospodářský růst zaostával, tržní liberalismus prakticky neexistoval, role státu byla přehnaná, rostla byrokratizace. Kolem roku 1900 pracovala jen dvě procenta obyvatel ve státních službách, jen tři procenta v průmyslu a jen čtvrtina z těchto tři procent v podnicích s více než dvaceti pěti

zaměstnanci. Hospodářská zaostalost vedla v roce 1907 k nejkrvavějšímu rolnickému povstání v jižní a východní Evropě. Vládu Carola zle rozdělil do dvou částí. První zahrnovala léta 1866 až 1878 a začala experimentováním, které Carola v roce 1871 téměř přivedlo k abdikaci. Následovalo srůstání politického systému v letech 1871 až 1877, které vyústilo v získání nezávislosti v kontextu rusko-osmanské války 1877-1878. Mezinárodní suverenitu přiznal Rumunsku Berlínský kongres, ale Rumunsko muselo Rusku vrátit strategicky významné území jihovýchodní Moldávie, nazývané Budžak. To vyvolalo protiruské nálady a Rumunsko se začalo sblížovat s německo-rakouským spojeneckým svazkem. Druhé období Carolovy vlády bylo érou konsolidace a vnitřního rozvoje. S blížícím se koncem této éry bylo Rumunsko ovšem vtaženo do první balkánské války a následně i do první světové války.

7. Bulharsko

Nejkomplikovaněji se osvobozovací proces odehrával v Bulharsku. Bulharsko bylo od středověku obsazeno a kontrolováno Osmanskou říší, jediný bulharský život existoval v kláštrech. Z klášterů bylo ovšem iniciováno a vedeno osvobozené hnutí. Jeho hlavním představitelem byl pravoslavný kněz Otec Paisij (1722-1773), autor prvních dějin Bulharů – *Istorija slavjanobolgarskaja* (1762). Stěžejním aspektem bulharského národního obrození byla vzpomínka na středověký bulharský stát. Představy o jeho obnovení se staly součástí řady vizí, např. memoranda bulharského buditele, pravoslavného kněze a učitele Sofronije Vračanského (1739-1813) nuceného odejít do Bukurešti, kde pak organizoval v době rusko-turecké války 1806-1812 sbory proti osmanským bulharským dobrovolníkům bojujícím ve Valašsku a Moldavsku po boku ruských vojsk, které bylo zpracováno pro generála Kutuzova. Předpokládalo, že po ruské porážce Osmanské říše bude obnoven autonomní bulharský stát spojený s Ruskem. Na straně ruských vojsk v rusko-turecké válce let 1806-1812 ukončené 28. května 1812 bukurešťským mírem dokonce bojovaly bulharské dobrovolnické jednotky. Bulharská snaha však nebyla úspěšná. Totéž se opakovalo ve dvacátých a třicátých letech 19. století, kdy vznikla další podobná memoranda adresovaná ruskému vrchnímu velení a ruskému carovi Mikuláši I. Obracela se na ně se žádostí o podporu bulharské autonomie podle vzoru Valaška. Rusko se však bulharskou otázkou nechtělo zabývat. Šlo o příliš malé kontroverzní

území, než aby kvůli němu riskovalo konflikt s některou z velmocí. Přesto Bulhaři znovu, zejména za Krymské války, vkládali do Ruska svoje naděje.

Z ruské strany se během Krymské války situace změnila. Mikuláš I., hledající v této době jakoukoli oporu pro boj s Osmanskou říší a jejími spojenci, ponoukal Bulhary k proti osmanskému povstání. Toho se chopila bulharská skupina vedená spisovatelem Georgi Stojkovem Rakovskim (1821-1867) známým mj. agitací pro bulharské záležitosti v zahraniční a propagací všeslovanského balkánského spolenectví namířeného proti Osmanské říši. K žádnému většímu pro bulharskému povstání však ani přes maximální úsilí nedošlo. Nejvýznamnější událostí bulharského národního hnutí třetí čtvrtiny 19. století se tak stal vznik samostatné bulharské pravoslavné církve. Došlo k němu po dlouholetých jednáních v březnu 1870 sultánovým výnosem, na jehož základě byla tato církev oddělena od cařihradského patriarchátu.

Státní autonomii získalo Bulharsko až na základě san-stefanského preliminárního míru ukončujícího v roce 1878 válečný stav mezi Ruskem a Osmanskou říší. Berlínský kongres ale provedl korekci: rozdělil bulharské území na tři části. První část bulharskému území tvořilo bulharské knížectví, jež ještě zůstalo formálně závislé na Osmanské říši. Ve skutečnosti však již provádělo zcela nezávislou politiku. Druhou část představovalo bulharské území ležící jižně od bulharského pohoří Stará planina. Vznikl na něm státní útvar Východní Rumelie s centrem v Plovdivu. Jednalo se o autonomní území pod přímou státní správou Osmanské říše. Třetí část tvořil zbytek san-stefanského bulharského území – Makedonie a Thrákie. Ten byl vrácen Osmanské říši jako její organická součást.

Územní rozdělení stanovené Berlínským kongresem nemělo dlouhé trvání. V noci ze 17. na 18. září 1885 došlo ve Východní Rumelii ke státnímu převratu, který znamenal sjednocení tohoto území s bulharským knížectvím. Vznik zcela nezávislého Bulharského státu byl završen 22. září 1908, kdy bulharský kníže Ferdinand (1861-1887-1908-1918-1948) vyhlásil nezávislost Bulharska na Osmanské říši a přijal titul bulharského cara.

8. Krymská válka a pařížský mír

Dne 10. ledna 1856 přijal ruský car Alexandr II. (1818-1855-1881) ultimátum západních mocností, v němž byly určeny podmínky, za nichž by byly Velká Británie, Francie, Sardinie a jejich další spojenci ochotni ukončit vojenské operace proti Rusku.

Jejich počátek se vinul k roku 1853, ve kterém car Mikuláš I. využil boje Černohorců s Turky k tomu, aby adresoval osmanské Portě požadavek, aby přirozený a v dřívějších smlouvách uznávaný ruský protektorát nad pravoslavnými křesťany formálně uznala. V únoru 1853 vyslal s tímto požadavkem do Cařihradu předního ruského generála, zasloužilého bojovníka z dob Vlastenecké války, knížete Alexandra S. Menšikova (1787-1869). Ten se 22. května se vrátil s nepořízenou. Že Menšikovovo vyslanectví bylo jen záminkou, dosvědčuje skutečnost, v jak bojové pohotovosti již byla ruská vojska. Po Menšikovově návratu stačilo, aby car vydal vojsku, v jehož čele stál kníže Gorčakov, pokyn, a již se tisíce ruských vojáků hrnuly, aby obsadily Moldavsko a Valašsko, které do té doby náležely Osmanské říši. Avšak proti tomuto kroku se vzápětí důrazně ohradily západní mocnosti. Podobně jako v první polovině 19. století, nyní navíc unavené revolučními událostmi let 1848-1849, považovaly zachování stávajícího stavu Osmanské říše za základ budoucího klidu a míru. Carovi původně záleželo na mínění Velké Británie, kterou považoval za jedinou silnou mocnost, která by byla schopna ruské ambice zhatit. Proto hned v lednu 1853 vyslal do Londýna zvláštního vyslance knížete Petra G. Šuvalova (1827-1882) s návrhem na rozdělení Osmanské říše: Moldavsko, Valašsko a Bulharsko by tvořily zvláštní státní celky pod ruskou ochranou, Velké Británii by připadly Kréta a Egypt. S tímto návrhem se v lednu a únoru 1853 Mikuláš I. osobně obrátil pětkrát na britského vyslance v Petrohradě Georga Hamiltona Seymoura (1797-1880). Velká Británie však prohlédla ruský záměr pevněji proniknout na Balkánský poloostrov a postavila se na stranu Osmanské říše. To ji sblížilo s Francií, která hned od počátku zaujala v celé záležitosti rozhodné protiruské stanovisko.

Když ruská vojska překročila na konci května 1853 směrem do Valašska a Moldavska hraniční řeku Prut, Velká Británie a Francie shodně protestovaly. Jejich loďstva se vydala k Dardanelám a zakotvila poblíž řeckého Chalkidského poloostrova, v tzv. Bešické zátocy. Nic dalšího zatím neučinila. Ruská armáda využila jejich nečinnosti k tomu, aby v červenci 1853 podunajská knížectví Moldavsko a Valašsko, patřící tehdy k osmanské říši obsadila. Napjatou situaci se pokusila řešit konference, která se sešla z rakouského podnětu v témže měsíci, v červenci 1853 ve Vídni. Evropské mocnosti, především Velká Británie a Francie se na ní dohodly na bezpodmínečném zastavení ruských vojenských operací za předpokladu, že se sultán zaváže k podstatným správním reformám na balkánském území. Tak, aby se dále nemohla projevovat genocida nemuslimského obyvatelstva. Pro Rusy byly tyto podmínky vcelku přijatelné a

byli ochotni o nich jednat. Turecko však takový postup rozhodně odmítlo. Rusko se proto z Moldavska a Valašska nestáhlo a naopak provokovalo střety s osmanským loďstvem v Černém moři. Následkem toho osmanský sultán 4. října 1853 vyhlásil Rusku válku.

Pozemní boje se odehrávaly na dvou frontách: v Podunají a v Zakavkazsku. Na obou byla ruská vojska úspěšná. Dne 30. listopadu 1853 admirál Pavel S. Nachimov (1802-1855) zničil v námořní bitvě u Sinope osmanské loďstvo. Západní mocnosti obávající se ruského vítězství, jež by mohlo být počátkem růstu ruského mocenského vlivu nejen na Balkáně ale v Evropě vůbec, vystoupily s požadavkem, aby Rusko zastavilo vojenské operace i přesto, že se Osmanská říše nezavázala k reformám. Když toto car Mikuláš v únoru 1854 odmítl, uzavřely s Osmanskou říší 12. března 1854 spolek. Dne 17. dubna 1854 vyhlásil tento spolek Rusku válku. Mikuláš sice zapochyboval o možnosti bojovat současně proti Osmanské říši, Velké Británii i Francii, nicméně spoléhal se na Prusko a Rakousko. Ty však hned 20. dubna uzavřely na dobu tří let obrannou v podstatě neutrální alianci. Nehodlaly se vměšovat do sporu Ruska s britsko-francouzsko-osmanskou koalicí. Pokud by však Rusové překročili hranice Moldavska a Valaška, případně i jen vkročili na Balkán, jejich kroky se tím staly pro Rakousko nebo Prusko nebezpečné, byly připraveny proti ruským vojskům zasáhnout se zbraní v ruce.

Záhy však nastalo názorové protirusky motivované rychlé sblížení britsko-francouzsko-osmanské aliance s prusko-rakouskou. Vyvrcholením toho se stala dohoda o podmínkách, za nichž lze s Ruskem uzavřít mír, a doporučení, aby i Rakušané vystoupili proti ruskému postupu. Zatím pouze diplomaticky.

Ruskému vojsku se podařilo 20. března 1854 překročit Dunaj a obsadit Dobrudžu. V dalších týdnech se pak intenzívně připravovalo na boje o Silistrii, již považovali za prestižní záležitost. Její dobytí bylo svěřeno generálu Ivanu F. Paskevičovi (1782-1856). Ačkoli se jednalo o jednoho z nejúspěšnějších ruských velitelů, o dobytí Silistrie Rusko usilovalo marně. Mezitím se evropské mocnosti v červnu 1854 znovu sešly ve Vídni, potvrdily předchozí ujednání a dohodly se na základních podmínkách pro případ, že by se jednalo s Ruskem o míru. Hned potom Rakousko naléhalo na Rusko, aby vyklidilo podunajská knížectví a 14. června se dohodlo s Osmanskou říší na jejich obsazení vlastním vojskem. Rakousko se tím poprvé otevřeně a jednoznačně postavilo proti ruské expanzi, zejména proti ruskému pronikání na Balkán. Rusům se přitom na Balkáně dařilo stále méně a museli přejít do

defenzívy. Když pak v srpnu 1854 Rusové v reakci na ultimátum spojeneckých mocností podunajská knížectví vyklidili, Rakousko po dohodě s nimi knížectví obsadila.

Spojenecké mocnosti tvořené Velkou Británií, Francií a Sardinským královstvím nebyly s to uspořádat jednotnou námořní ani pozemní ofenzívu, která by boje rozhodla. Dohodly se pouze na společném útoku v Černomoří s cílem dosáhnout a obsadit ruskou námořní pevnost na Krymu Sevastopol. Sevastopol byl považovaný za hlavní základnu ruského panství na Černém moři.

Válečné operace spojenců byly na Krymu zahájeny v září 1854. Spojenci po několika úspěšných operacích dospěli ještě před koncem téhož měsíce k Sevastopolu. Vrchní velitel na Krymu bojujících ruských vojsk generál Alexandr S. Menšikov nebyl nakloněn tomu, aby se u Sevastopolu, či dokonce o něj svedla rozhodná bitva. Byl si vědom všech negativních dopadů skutečnosti, že Krym byl pro ruská vojska, pro jeho zásobování a přísun nových sil položen z hlediska ruské říše příliš excentricky. Nicméně musel se na carův rozkaz na sevastopolskou obranu připravit. Pro cara se totiž staly boje o Sevastopol prestižní záležitostí. Menšikovovy námitky, že spojenci mají značnou materiální převahu a že ruská armáda není ani lidským potenciálem ani vybaveností na okraji říše schopna jim konkurovat, nebyly vzaty v potaz. Tisíce ruských vojáků tak byly vlastně poslány na jistou smrt.

Během prosince 1854 a ledna 1855 se situace pro Rusy ještě více zhoršila. Spojenci totiž dopravili na Krym devadesát tisíc nových vojáků (třicet tisíc Francouzů, patnáct tisíc Italů, deset tisíc Britů a třicet pět tisíc Turků). Ti pak u Jevpatorie odřízli poslední spojení ruské armády se zázemím. Vina za toto obklíčení byla kladena Menšikovi a ten byl také následkem toho v únoru 1855 odvolán z funkce vrchního velitele. Odvolání a jmenování nového velitele knížete Michaila Dmitrijeviče Gorčakova (1793-1861) již nepodepsal car Mikuláš I., ale carevič Alexandr Nikolajevič, budoucí car Alexandr Druhý. Mikuláš I. byl nemocen a dva dny nato, 18. února 1855 skonal. Carského úřadu se následujícího dne, 19. února 1855⁷³ ujal Alexandr v pořadí ruských carů romanovské dynastie Druhý. Na rozdíl od svého otce si uvědomoval problémy, kterými Rusko strádá, a v zájmu jejich překonání byl nakloněn mírovému řešení východní neboli krymské války. V bojích sice pokračoval, mnohých z nich se dokonce osobně účastnil, nicméně souhlasil s mírovými jednáními. Přistupoval k nim však s

⁷³ Všimněme si data Alexandrova nástupu na trůn – 19. únor. O šest let později, 19. února 1861 využije Alexandr II. výročí svého nástupu na trůn (datum nástupu panovníka na trůn se automaticky stávalo státním svátkem) ke zveřejnění zásadního dokumentu – manifestu o osvobození nevolníků.

iluzemi, že uzavření míru nebude Rusko nic stát. Spoléhal se zejména na Rakousko, které však v prosinci 1854 uzavřelo se spojeneckými mocnostmi smlouvu, v níž se zavázalo zasadit se o mír a vynutit na Rusku souhlas s mírovými podmínkami. A tak, když se např. v létě roku 1855 sešli ve Vídni opět zástupci válčících mocností, Alexandr požadoval, aby si Rusko smělo podržet protektorát nad pravoslavným obyvatelstvem osmanské říše. Mocnosti, které naopak požadovaly, aby Rusko Balkán zcela vyklidilo, na takový návrh nepřistoupily. Válka tedy pokračovala a stále více se vyvíjela pro Rusko neúspěšně. Odhaduje se, že denně stála život dva až tři tisíce Rusů. Lepší byla situace pro Rusy jen na kavkazské frontě, kde generál Nikolaj N. Muravjov-Karskij, pozdější správce celé kavkazské oblasti v úloze carova náměstka („namestnik“), (1794-1866) získal město Kars. To však nemohlo vyvážit těžkosti na Krymu. Tam byl Alexandr na konci srpna nucen souhlasit s evakuací zbytku obránců Sevastopolu. Dne 28. srpna (9. září) byl Sevastopol spojenci dobyt. Skončila tím jeho 349 dní trvající obrana stojící život 340 tisíc ruských vojáků.

Pádem Sevastopolu sice ještě nebyla ruská moc definitivně zlomena, ale ztráty, které Rusové na lidech a majetku utrpěli, byly takové, že se mohlo jen stěží doufat ve změnu válečných neúspěchů. Také Evropa však byla válkou unavena. Proto se začalo, nejprve tajně a jen mezi některými státy jednat o míru. Aby nedošlo k separátnímu míru, dohodly se nakonec mocnosti na ultimátu, které formulovaly 28. prosince (podle ruského juliánského kalendáře 16. prosince) 1855 jako pohružku, že pod vedením Velké Británie a Francie a tentokrát již i za účasti Rakouska povedou další válečné akce, jestliže Rusko nepřijme jejich minimální požadavky. Bylo to ruské vyklizení podunajských knížectví, odstoupení Besarábie Ruskem a umožnění svobodné plavby po Černém moři pro všechny státy. Po ruském souhlasu se prostřednictvím Rakouska sešel 25. února 1856 v Paříži kongres, na němž byl o měsíc později, 30. března, podepsán pařížský mír. Rusko jím ztratilo panství nad Černým mořem a právo chránit pravoslavné osmanské poddané. Navíc mělo zrušit pevnosti Sevastopol, Kinbura a Jenikale. Žádné další územní požadavky ani reparace požadovány nebyly. Podmínky tedy pro poražené Rusko vcelku přijatelné. V Rusku však byly chápány jinak. Nikoli pro jejich obsah, ale pro skutečnost ruské porážky a následného ponížení Ruska ve smyslu vynucení přijmout mocenský diktát.

Mnohým se v ruské společnosti zdálo, že dvousetleté úsilí ruských panovníků proniknout na Černé moře a získat na něm a na jeho pobřeží dominantní postavení přišlo vniveč. V Rusku se ponechávalo stranou, že evropské mocnosti pařížským

mírem nechtěly Rusko, stejně jako před dvěma lety svým vstupem do rusko-tureckého konfliktu Osmanskou říši zničit, ale jej jen vrátit do jeho pradávných mocenských dimenzí, tedy mimo Evropu. Naopak v Rusku bylo akcentováno, že porážka byla nečekaná nikoli pro ruskou neschopnost, ale pro proradnost západních mocností. Do omrzení ruská oficiální propaganda vyzdvihovala zvláštnosti a údajné přednosti ruského vývoje a tvrdila, že opravňují i nadále smýšlet o ruském morálním vítězství.

O to více tedy byla porážka na Krymu pro ruskou společnost šokem, ze kterého se léčila několik desetiletí. Přední ruští činitelé se snažili najít způsob, jak ztrátu mocenských pozic nahradit. Od samotného počátku se přitom zformovaly dvě skupiny: jedna, v jejímž čele stál ministr zahraničí Alexandr M. Gorčakov (1798-1856-1882-1883) a carův bratr Konstantin Nikolajevič (1827-1892), která se snažila Rusko vtáhnout do evropské diplomacie a zajistit mu v ní stálý vliv. Druhá, jejímž členem byl např. generál Paskevič, navrhovala uklidnění ruské společnosti vojenskou silou, expanzí, tentokrát směřovanou do Asie. Ve zdůvodnění mj. tvrdila, že tam nehrozí bezprostřední konflikt s evropskými mocnostmi. Skutečnost, že v Asii měla svoje zájmy Velká Británie, byla přitom podceňována. Alexandr II. mezi oběma skupinami lavíroval. Byl si vědom, že nemůže evropským mocnostem konkurovat silou, a proto chtěl zvolit diplomatickou cestu. Na druhé straně mu však nebyl nesympatický ani Paskevičův návrh, aby vydal pokyn k definitivnímu obsazení Střední Asie a Dálného Východu. Nakonec obě alternativy spojil. Alexandra Gorčakova, kterého jmenoval ministrem zahraničních věcí, a velkoknížete Konstantina Nikolajeviče, jenž se stal jeho zvláštním vyslancem, pověřil jednáním se zástupci evropských zemí s cílem vrátit Rusku diplomatické renomé. Gorčakov pak musel zahraniční diplomaty přesvědčovat o tom, že Rusko nemá panslavistické ani jiné pro evropské mocnosti nepříznivé mocenské ambice, že Rusové s nimi chtějí jednat na bázi rovnosti atd. Po pravdě řečeno nečinili nic jiného, než jejich protivníci. Navíc využívali skutečnosti, že ani vítězné mocnosti neusilovaly o to, aby Rusko po krymské válce exkomunikovaly z politiky. Měly mezi sebou spoustu sporných záležitostí, o nichž věděly, že Rusko může přispět k jejich řešení.

Spojenci směřovali útok na Krym, protože tam byla domovská základna ruského válečného loďstva. Tedy tradiční britská snaha zabránit evropské mocnosti etablovat se na moři. Co se týče vlastních střetů, pak spíše než v boji padlo více vojáků na tyfus, přestože se Florence Nightingalová (1820-1910) a jí podobné osobnosti na všech stranách velmi snažily chorobám zabránit. Krymská válka se

stala labutí písní koncertu velmocí. Systému Vídeňského kongresu bylo definitivně odzvoněno.

9. Rusko po krymské válce

Prohra Ruska v krymské válce, která se udála v letech 1854-1856, zřetelně ukázala, že Rusko nemůže jít jinou cestou, než modernizačních reforem. Jeho hospodářství potřebovalo rozhodný impulz v podobě kapitálových investic. A ty bylo možné získat nejen uvnitř Ruska – dojde-li k vytvoření kapitálového nájemního systému, ale i v zahraničí. Když však v roce 1856 car Alexandr II. podepisoval v Paříži mírové smlouvy, Rusko se ocitalo v mezinárodně politické izolaci. Představitelé tradiční a konzervativní ruské politiky se sice konejšili, že ruská říše je dostatečně velká a silná, aby si vystačila sama se sebou, ale velmi brzy i oni pochopili, že Evropa druhé poloviny 19. století se vyvíjí kolektivistickým způsobem, že izolované státy nemohou vyspělejší vzájemně provázaným ekonomikám hospodářsky ani mocensky konkurovat, a že proto ruský politický i hospodářský systém stagnuje a Rusko jako celek se propadá mezi málo významné státy. Přesto ruští tradicionalisté a konzervativci žili ještě několik let v naději, že ruský specifický domácí vývoj je harmonický a že absence výraznějších opozičních akcí uvnitř Ruska dokazuje, že Rusko jde správnou cestou. Jenomže ihned po krymské válce se ukázalo, že již jedna ze samotných podstat ruské říše - odvěká snaha překonat bariéru vlastního území a realizovat se mocenskými výpady - v podmínkách Evropy navazující na kolektivistický svato alianční systém nemá možnost být uspokojena. I oni proto nakonec souhlasili, že Rusko potřebuje změny. Ve formě jejich provedení se od liberálů a radikálů zásadně lišili, nicméně v podstatě s nimi zůstávali zajedno: Rusko reformy potřebuje.

Jedním z prvních kroků, kterým se snažil car Alexandr II. zabránit prohlubující se ruské izolace, bylo v roce 1857 zrušení tři roky starého zákazu Alexandrova předchůdce Mikuláše I. zamezujícího příjezdu zahraničních odborníků do Ruska. Současně dal zelenou projektům na osídlení doposud málo obydlých území zahraničními kolonisty. Např. osídlenci území podél řeky Amuru, která se stala na základě jednání generálního gubernátora Sibiře Nikolaje N. Muravjova-Amurského (1809-1881) s čínskou diplomacií v padesátých letech 19. století novou rusko-čínskou hranicí, se měli rekrutovat z amerických Čechů. A to i přesto, že to bylo proti představám Muravjova-Amurského, jenž byl přesvědčen, že Sibiř byla, je a má zůstat ruská, a má být proto osídlována výhradně ruským obyvatelstvem.

S nástupem nového cara ruská společnost tradičně spojovala víru ve zlepšení životních podmínek. Ne jinak tomu bylo poté, co 19. února 1855 nastoupil na carský trůn Alexandr Druhý. Např. známý ruský disident, radikální demokrat Alexandr I. Gercen, žijící tehdy v emigraci v Londýně, napsal novému carovi dopis, ve kterém jej vyzýval k reformám, které by napravily dávnou křivdu na rolnících, daly jim půdu.⁷⁴

Alexandr II. ovšem povahou žádný reformátor nebyl. Hlásil se k odkazu svého otce, respektujícího tradiční Rusko. V roce 1848 např. při jednání v Senátu obhajoval utužení cenzury. Na rozdíl od Mikuláše I. však byl v praktické politice pragmatik. A tak po nástupu na trůn přiznal neúspěch konzervativní politiky svého otce. Nikdy se neupnul k liberálním myšlenkám jako jeho bratr velkokníže Konstantin Nikolajevič, ale pochopil, že bez modernizace, hodlá-li si udržet status mocnosti a konkurovat mocnostem ostatním, se již jeho Rusko neobejde. A stejně tak pochopil, že to, co Rusko nejvíce potřebovalo zmodernizovat, bylo hospodářství. Mnohým jeho poradcům se přitom zdálo, že v případě modernizace hospodářství půjde o nejméně bolestivý proces, že je přece snadné zavést takové metody, aby se Rusko hospodářsky vyrovnalo vyspělejším zemím. Jenomže to, co se vydávalo jako tradiční přednost – centralismus, v němž „věrchuška“ určovala, rozhodovala, kdežto masy jen a pouze poslouchaly a naplňovaly vůli, se ukázal jako zásadní nedostatek. Byla to právě praxe, která prokázala, že centralisticky řízený systém vyvolává nejvíce problémů, neboť přesně vymezené cíle bez aktivity nejširších vrstev je nesmírně složité ne-li zcela nemožné. V ruských podmínkách to bylo velmi dobře patrné již na diskusích o existenci, resp. zrušení nevolnictví jako podstatě rolnické otázky, které se vedly v uzavřených, státem pečlivě perlustrovaných kruzích již od konce 18. století. Kdežto proces znevolňování vyvrcholil v Rusku za vlády carevny Kateřiny II., první krok k opačnému kroku, tedy rušení nevolnictví byl učiněn jen o necelé půl století později: v roce 1803 car Alexandr I. vyhlásil manifest *O svobodných pěstitelích půdy* („*O svobodných chlebopaščach*“), kterým dával šlechticům právo propustit své nevolníky na svobodu, pokud jim zajistí obživu.

Proces rušení nevolnictví v ruské říši pak pokračoval v letech 1816 – 1819, kdy bylo postupně zrušeno nevolnictví v Pobaltí (v Kuronské, Livonské a Estlandské gubernii). Dalšímu průběhu uvolňování nevolnictví však tyto kroky spíše uškodily a staly se argumentem konzervativních sil proti zrušení nevolnictví. Rolníci byli totiž

⁷⁴ Srov. Vladimír A. FEDOTOV, *Istorija Rossii. 1861-1917. Učebnik dlja vuzov*. Moskva 1998, s. 13.

osvobození bez půdy, proměnilo je v pouhou námezdní sílu, a to vedlo k výraznému zhoršení jejich majetkové situace. Na konci vlády cara Alexandra I. a zejména za vlády Mikuláše I. byly opakovaně ustanovovány a k poradám se často scházely zvláštní komise a výbory. Jen „tajných“ výborů, tajných proto, že jejich jednání nebyla určena veřejnosti, bylo za vlády Mikuláše I. ustanoveno devět. Na základě jejich závěrů připravované kroky k postupnému rušení nevolnictví však byly velmi pomalé a nedůsledné. A tak teprve intenzivní práce zvláštních carem Alexandrem II. ustavených komisí na přelomu padesátých a šedesátých let 19. století umožnila učinit rozhodné kroky k jeho úplnému zrušení. Jednalo se přitom do značné míry o důsledek porážky Ruska v krymské válce. Alexandr II. se ostatně na pařížské mírové konferenci zavázal, že Rusko zmodernizuje. A tak také po návratu z pařížských jednání v projevu před moskevskou šlechtou zmínil cíl – osvobození rolníků. Záhy se pak na jeho podnět začalo s intenzivní přípravou reformy. Stranou ovšem nelze ponechat fakt, že i během Krymské války vzrůstala na vesnici nespokojenost a že ruští nevolníci využívali všech legálních i nelegálních prostředků, jak se nevolnictví zbavit. K legálním patřilo např. masové uposlechnutí výzev vstoupit do rezervní námořní flotily (výzvou byl carský manifest z 2. dubna 1854, jehož cílem bylo získat velkou záložní námořní armádu do boje s Osmany) či do pěších jednotek majících v případě napadení Ruska ze západu a jihozápadu bránit tamní oblasti (výzvou byl carský manifest z 29. ledna 1855). Mezi nelegální patřily nejrůznější projevy odporu včetně nekvalitního robotování, neodvádění daní a záškodnických akcí vůči poměščíkům. Mezi takové akce lze řadit i to, pro co se ujal termín nová pugačevština. Šlo o to, že mezi dubnem a červencem 1856 se vydaly tisíce nevolníků z různých koutů Ruska na Krym v domnění, že se usadí na válkou zpustošené zemi a budou za to osvobozeni od nevolnictví. Jednalo se o takové množství poutníků, že dobové prameny hovoří o ucpaných cestách. Ruské vládní kruhy se polekaly soustředění nevolníků a rozhodly o jejich rozehánění za použití vojska. Hovořilo se nebezpečí revoluce ohrožující samotnou podstatu ruské říše.

Rolnické revoluce se v té době nebály jen nejvyšší ruské vládnoucí kruhy, ale i mnozí z vyšších a dokonce i středních kruhů. Oficiální i neoficiální cestou zasílali čelným činitelům ruského státu varování a výzvy, aby konečně přistoupily k odstranění rolnického problému, jinak dojde k jeho řešení zdola. Rusko se pak ocitne ve stavu revolučního chaosu, vše, co doposud bylo v něm vybudováno, bude obráceno vniveč. V dobových pracích četných ruských intelektuálů lze sledovat i varování před použitím síly, což může vést k neúměrné reakci nespokojených rolníků a opět k revoluci, a

návrhy, včetně historicky zdůvodněných, jak nebezpečí revolty čelit postupnými ruské historické tradice respektujícími reformami organizovanými shora.⁷⁵

Na prvním místě v Alexandrových představách o nezbytnosti změn ovšem nestála rolnická otázka, ale postavení armády. Stejně jako jeho předchůdci byl bytostně přesvědčen, že stěžejním úkolem ruského samoděržavného panovníka je udržet velikost a slávu ruského impéria, či je dokonce ještě zvětšovat a rozvíjet. K tomu nutně potřeboval konkurenci schopnou a akceschopnou, tedy moderní armádu. Taková armáda byla nemyslitelná bez dobře vycvičeného, vyzbrojeného a vystrojeného vojáka schopného v celku dosáhnout vítězství. Jedním ze stěžejních problémů ruské armády byla chybná dislokace jejich mírových sil a neschopnost rychlé mobilizace. Absence dobrých komunikací bránila včasnému přesunu jednotek do míst ohrožení. Navíc ruská armáda byla doposud organizována podle situace, kdy největším nepřítelem bylo Švédsko, Rzeczpospolita a Osmanská říše. Alexandr II. se proto rozhodl urychleně provést redislokaci kasáren, přimět jednotky k mobilitě a modernizovat její technického vybavení včetně jednoduššího a lehčího vystrojení. K prvním dvěma krokům potřeboval především dobré silnice a železnici. Ke třetímu pak těžký i lehký průmysl. Ke všemu mělo Rusku z první poloviny 19. století předpoklady. Ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století i Rusko dostihly první stopy průmyslové revoluce: v Petrohradě, Moskvě a na Urale byly založeny a záhy se úspěšně rozvíjely strojírný, ve kterých se výroba soustředila na parní stroje včetně a lokomotiv. Zpoždění za západní Evropou to sice bylo značné, ale i tak se mohli ruští průmyslníci hrdlit solidními výsledky. Ostatně mohli navazovat na tradici. První skutečné továrny zakládal na Urale již první ruský car-imperátor Petr I. Veliký (1672-1689-1725). A tak se roku 1829 uskutečnila v Petrohradě první všeruská průmyslová výstava. I když zde předváděné výrobky nedosahovaly úrovně západní Evropy, zřetelně ukazovaly, že průmyslová revoluce našlapuje i do východní Evropy. Ostatně do roku 1896, kdy se v Nižním Novgorodu uskutečnila poslední ruská průmyslová výstava 19. století, jich bylo v Rusku zorganizováno šestnáct.

Obdobné pozitivní kroky jako těžký průmysl učinil průmysl lehký, zejména jeho textilní odvětví. První akciová společnost v Rusku, která vznikla roku 1835, se sice zabývala výrobou papíru, ale záhy se po celém Rusku podle jejího vzoru (byť i ne s tak velkým základním jměním – papírenská akciová společnost byla založena s obvyklou

⁷⁵ Velké popularitě se v tomto směru mezi veřejností těšily práce Petra A. Valujeva *Duma ruskogo* (1855) či série *Politických dopisů* historika Nikolaje P. Pogodina.

ruskou grandiózností, se základním kapitálem jednoho miliónu rublů, který byl do roku navýšen na základní jmění čtyř miliónů rublů) vznikaly akciové společnosti zabývající se výrobou textilu. Oproti obvyklému klišé o uzavření se Ruska do sebe za vlády ruského cara Mikuláše I. je třeba podotknout, že základní kapitál byl často dodán ze zahraničí, z německého či britského prostředí. O provázanosti Alexandrovy reformy armády a textilního průmyslu pak svědčí, že roku 1857 vznikla v Petrohradě díky německému kapitálu vysloveně mamutí textilka. Již v prvním roce se v ní pracovalo na osmi stech mechanických stavech.

To vše by však nebylo z hlediska modernizace armády náležitě účinné, kdyby vojsko nemělo dostatek schopných a dobře vycvičených příslušníků. Počet obyvatel sice v ruských městech mezi léty 1811 a 1856 vzrostl z 2,8 miliónů na 5,7 miliónů, Petrohrad dosáhl téměř půl milionu obyvatel, Moskva 350 tisíc a počet obyvatel celé říše se posunul ze 41 miliónů na 72 miliónů, ale stále ještě fungující (nebo spíše nefungují) rekrutský systém nedodával dostatek nových sil. Alexandr II. věděl, že jsou nutné pravidelné odvody formou povinné vojenské služby. K tomuto systému již přistoupila většina evropských zemí. Ale aby tak mohl učinit, potřeboval společnost, v níž by se svou silou volně osobnosti nakládaly. Nevolnictví toho bylo zásadní brzdou. A tak se, v návaznosti na mnohé předchozí změny v rolnické otázce, přistoupilo k přípravě úplného zrušení nevolnictví. Mohutně se o něm znovu diskutovalo, nově v sociálně různorodých ale carem velmi pečlivě perlustrovaných vládních výborech a speciálních i na regionální úrovni působících komisích. Obdobně jako ve výborech, které svolával Alexandrův předchůdce, Mikuláš I., v jejich závěrech ovšem převažovalo tvrzení, že šlechta („dvorjanstvo“) je stěžejním a v ruských podmínkách vlastně jediným hodnototvorným a práci organizovat schopným stavem, a tudíž ji nelze zbavit základního pracovního prostředku – nevolníků. Alespoň ne při stávající úrovni výchovy a vzdělání společnosti. Prakticky všichni mluvili hlasem požadujícím zrušení nevolnictví. Stejně jako za Mikuláše se však konečný termín odsouval do vzdálené budoucnosti, na „lepší a příhodnější časy“. Výrazně byl zejména slyšet hlas o škodách, které by se způsobily šlechtě, kdyby se jí vzal nástroj obživy. Spojovalo se to s nedozírnými škodami způsobeným neuváženým krokem celému ruskému národnímu hospodářství. Jak z dilematu, kterému stejně tak vévodí tvrzení, že nevolnictví je brzdou modernizace ruského hospodářství, ven? Že by si nikdo v Rusku takový stěžejní rozpor neuvědomoval? Nikoli! Již jsme si ukázali, že i nejvyšší kruhy, a to jak za Alexandra I., tak Mikuláše I. dobře věděli, že nevolnictví nemá perspektivu. Ale jeho rušení

považovali za vskutku dlouhodobý proces. Jako jakousi přestavbu, při níž nesmí být sebedméně dotknuta politická podstata, tedy samoděržaví. Na carův manifest *O svobodných pěstitelích obilí* z roku 1803 navázala v následujících desetiletích řada dalších carových výnosů („ukaz“), např. ta, která provázela reformu ministra Kiseleva. Pavel D. Kiselev (1788-1872) byl ruský generál, jenž se v první čtvrtině 19. století vyznamenal ve střetech Ruska s Turky. Za to byl poté, co přešel do civilní služby, odměněn lukrativními místy: působil ve vysokých státních a diplomatických úřadech. Nejvýznamnějšího diplomatického postu dosáhl v letech 1856-1861, kdy byl ruským vyslancem v Paříži. Kiselev ovšem patřil ve své době k mimořádně vzdělaným úředníkům. Čestné členství Petrohradské akademie věd se rozhodně nerozdávalo na setkání. Kiselev na něj dosáhl.

O Kiselevovi bylo dlouhodobě známo, že patří mezi stoupence zrušení nevolnictví. Náležel však k těm, kteří zdůrazňovali, že neuvážená změna podryje ekonomický potenciál šlechty a tím i celého ruského státu. Jako národohospodářský expert byl zván k jednání všech státních výborů, které k otázce nevolnictví svolal ruský car Mikuláš První. (Výbory se scházely v letech 1828, 1830, 1835, 1839, 1840, 1844, 1846 a 1848). Kiselev v nich shodně hájil názor, že nevolnictví je třeba zrušit tak, aby se bývalí nevolníci museli vykoupit. Jednak si budou nabyté svobody více vážit a jednak šlechta zbavená svých výrobních nástrojů bude odškodněna kapitálem, který jí umožní se přeškolit na investory a rentiéry. Car s jeho představami vcelku souhlasil a Kiselev našel pro svá stanoviska i mezi dalšími čelnými představiteli ruského státu. Přesto k naplnění jeho plánu nedošlo. Přesněji vyjádřeno, došlo k jeho naplnění jen zčásti. Mikuláš se totiž obával plošného zrušení nevolnictví. Chtěl napřed vyzkoušet, zda bude navržený postup dostatečně efektivní a bezkonfliktní. V roce 1837 proto Kiseleva pověřil řízením nově vytvořeného ministerstva státních majetků, v jehož rámci pak Kiselev připravil několik carských výnosů, jež v průběhu let 1837-1841 přinesly nevolníkům, kteří patřili státu, resp. carskému dvoru, vyvázání z nevolnictví. Jednalo se přibližně o osm miliónů mužů, což představovalo asi třicet dva procent všech stávajících ruských nevolníků.⁷⁶

Část z této reformy – právo šlechtice a nevolníka dohodnout se na propuštění – platilo rovněž pro nevolníky církevní. Další krok k plošnému zrušení nevolnictví opět připravil Kiselev. Na základě carského výnosu z roku 1842 o „vázaných rolnících“

⁷⁶ Srov. *Istorija Rossii XVIII – XIX vekov*. Moskva 2010, s. 522-524.

(„objazannyje krest'janě“) mohli získat osobní svobodu a půdu do dědičného užívání po dohodě se statkářem i nevolníci šlechticů. Museli se ovšem se statkářem domluvit. V dohodě muselo být jasně stanoveno, co za propuštění na svobodu nevolník zaplatí. Tedy jaká bude náhrada šlechticů za ztracený „obrok“ a „barščinu“.

Rušení nevolnictví na základě dohody statkáře a rolníka však bylo slepou uličkou. Do začátku Krymské války bylo takto osvobozeno pouze 25 tisíc mužů-nevolníků patřících šlechtě. Drtivá většina šlechtických nevolníků zůstala ve striktně nevolním vztahu. Před Krymskou válkou to představovalo „pouhých“ 22 miliónů duší mužského pohlaví.⁷⁷ Z hlediska produkce ruského zemědělství ovšem šlo o rozhodnou většinu. A tak carský výnos *O nejmilostivějším darování nevolníkům práv svobodného rolnického stavu a o tom, jak budou zaopatrěni*, který byl carem podepsán 19. února 1861, představoval zásadní změnu v dosavadním striktně patriarchálním chodu hospodářství ruského impéria.⁷⁸

Uvedený carský výnos byl pouze jedním z řady, která v roce 1861 vymezovala rolnickou reformu. Tvořilo ji celkem dvacet dva zákonů dělících se do tří oddílů – obecných, místních a dodatečných ustanovení. Legislativní ustanovení nabývala plné právní moci až po dvou letech, do té doby museli nevolníci plnit téměř stejné povinnosti jako před rokem 1861. Na základě ustanovení se rolníci stávali osobně svobodnými a povinně se jim přidělovala půda. Přídělu se směli zřící, ale až po devíti letech, což mělo zabránit přílišnému odlivu pracovních sil z vesnice do města. Avšak i po uplynutí této lhůty museli splnit takové podmínky, že jen málokterý z nich byl ochoten dané právo využít. Velikost přídělu půdy se určovala dohodou mezi statkářem a rolníky, byly stanoveny jen minimální a maximální příděly. Ty se místně lišily. Příděly byly z právního hlediska statkářským vlastnictvím. Rolníkům se sice dávaly do stálého užívání, ale do té doby, než uzavřeli se statkářem smlouvu o výkupu přídělu půdy, museli buď platit daně („obrok“), nebo robotovat („barščina“). Po tuto dobu zůstávaly v „dočasně vázaném“ postavení“ („vremennoobjazannyje krest'janě“). V momentu uzavření smlouvy o výkupu přídělu se stávali právními vlastníky svých pozemků a začínali splácet výkupní poplatky státu. Statkáři nad nimi ztráceli své pravomoci. Proces výkupu mohl započít již v roce 1861, avšak datum do

⁷⁷ V Rusku se v době nevolnictví určoval počet obyvatel podle tzv. mužských, případně i ženských duší. Jednalo se o práce schopné obyvatelstvo určené k robotním povinnostem.

⁷⁸ 19. únor se pak až do říjnové revoluce slavil jako jeden z nejvýznamnějších státních svátků. Kromě dne volna byly v tento den vyhlašovány významné výnosy, podepisovány mezinárodní konvence, pořádány slavnostní akce.

kdy mají být smlouvy uzavřeny, nebyl stanoven. „Dočasně vázaný“ stav tudíž mohl trvat neomezeně dlouho. Povinnosti rolníků vůči vrchnosti během „dočasné vázanosti“ se stanovovaly dohodou nebo dle ustanovení, která byla součástí reformy, na základě předchozí „feudální“ renty. Neměly tedy souvislost s výnosností poreformního přídělů. Výkup přídělů se prováděl za státní podpory. Rolník zaplatil po uzavření smlouvy o výkupu statkáři dvacet procent celkové částky a zbytek uhradil stát prostřednictvím dluhopisů. Suma zaplacená státem se stávala výkupní půjčkou, kterou měl rolník i s úroky splácet. Nejdéle bylo možné splátku rozložit na 49 a půl roku. Doba téměř půl století zřetelně ukazuje, že ceny výkupů nebyla žádná láce a že pro mnohé bývalé nevolníky se jednalo o stěžejní splnitelný závazek. Nadto výše státní půjčky převyšovala reálnou tržní cenu pozemků, takže rolníci získanou půdu přepláceli. Tíživé podmínky výkupu pozemků přinutili řadu rolníků k přijetí jen části z toho, na co měli nárok, tzv. „žebráckého přídělů“. Ten tvořil jednu čtvrtinu maximálního přídělů stanoveného pro daný region. Rolník jej získával zdarma, ale musel se za to zříci nároku na další pozemky.

Reforma to byla dlouhodobá, často neefektivní. A tak roku 1881 Alexandr II. rozhodl (s platností od roku 1883) o povinném uzavření výkupu pozemků rolníky, kteří ještě zůstávali ve stavu „dočasné vázanosti“. Jednalo se tehdy o patnáct procent statkářských rolníků. Současně rozhodl o snížení výkupních poplatků o dvacet procent. V souvislosti s revolučními událostmi roku 1905 bylo rozhodnuto o úplném zrušení výkupních poplatků. To však ještě neznamenovalo zrušení již existujících dluhů. Jejich vymáhání zastavila až únorová revoluce v roce 1917.⁷⁹

Důležitou součástí rolnické reformy z roku 1861 bylo administrativní uspořádání osvobozených rolníků. Nejnižší správní jednotkou se stala obecina s oficiálním názvem selská obec („selskoje občestvo“) neboli mir. Skládala se z rolníků nacházejících se na území jednoho panství. V čele obcí stál volený starosta (staršina). Každá obec vázala své členy kolektivním ručením („krugovaja podat“) za správné plnění státních, zemských a obecních povinností, bez ohledu na to, zda v obci existovalo občinové nebo individuální užívání půdy. Pokud povinnosti nebyly plněny, byly vymáhány od obce jako celku. Stejně tak kolektivně byly udělovány tresty. Protože však řada trestů nemohla dopadnout na celek, byl jimi trestán starosta. Být starostou tedy byla životu nebezpečná řehole.

⁷⁹ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen do našich dnej. Učebnik. 2*, Moskva 2010, s. 381-385.

Několik obcí (občin) tvořilo okres („volost“). Volost' byla správní nikoli však samosprávní orgán. Plnila pouze úlohu instituce, jejímž prostřednictvím gubernie (stát) obce řídily. Mimo to byly ovšem po roce 1861 zřízeny zvláštní dozorčí orgány dohlížející nad rolnickou samosprávou. Jednalo se o smírčí soudce („mirovyje posredniki“), které gubernátoři jmenovali z příslušníků místní šlechty. Jejich úkolem bylo napomáhat uzavírání smluv o výkupu, především těch rámcových („ustavnyje gramoty“), které byly jakýmsi málo konkrétními smlouvami o smlouvách budoucích, tedy předcházely vlastní konkrétní dohody o výkupu mezi statkářem a nevolníkem. Rámcové smlouvy se podepisovaly i na úrovni obcí. Ty měly být podepsány do dvou let od zveřejnění reformy a obsahovat konkrétní podmínky, za nichž budou rolníci vyvázáni z nevolnictví včetně ceny, za niž budou přiděly v jednotlivých obcích vykupovány.

Ačkoli se zrušení nevolnictví šlechtických rolníků připravovalo v Rusku několik desítek let, šlechtičtí rolníci v mnoha případech nevěděli, jak se získanou svobodou nakládat. Dosavadní „příprava“ totiž spočívala v nekonečných diskusích „odborníků“, jaké problémy, zejména šlechtě, tato změna přinese. O nevolníky se téměř nikdo nestaral. Jen zřídka se upozorňovalo na jejich nízkou vzdělanostní úroveň. Jaksi automaticky se předpokládalo, že jako svobodné osobnosti se dokáží samostatně rozhodovat. Že je k tomu nikdo nepřipravoval, se zapomínalo. Přitom ruská společnost jako celek a na úrovni rolníků dvojnásob, byla tradičně pasivní. Očekávala nařízení a směrnice, které ji určovaly další cestu. Příkladem této mentality mohou být reformy ruského cara imperátora Petra I., v nichž jejich autor do detailu rozpracovával kroky všech svých modernizačních nařízeních. Protože mnohokrát zjistil, že jsou nedostatečná, či poněkud chybná, měnil je a přidával k nim další. Prostě tak, aby měla ruská společnost (Petr na rozdíl od Alexandra pracoval s ekonomicky i sociálně různorodou, tedy vskutku celou ruskou společností), přesně reglementováno, co má či co může dělat. Za jedno a půl století, které uplynulo od vlády Petra Velikého, se v myšlení ruského člověka nic zásadního nezměnilo.

Jak se záhy ukázalo, hlavním problémem rolnické reformy roku 1861, se kterým se Rusko nedokázalo až do konce své carské existence vyrovnat, byla nepřipravenost rolníků na svobodnou práci. V podmínkách ruského státu, v němž byla drtivá většina obyvatelstva, především toho, se kterým se při reformě zaváděné do praxe roku 1861 pracovalo, negramotná, se „věrchuška“ spoléhala na mravní uvědomění mas a na jejich jakýsi přirozený ekonomický cit. Jenomže nově osvobození rolníci nevěděli, co si mají se zavedeným kapitálovým systémem počít. Nad to očekávali půdu a místo ní dostali

jen právo na výkup. V průběhu následujících necelých padesáti let museli nelehký závazek plynoucí z tohoto práva zaplatit státu. Navíc většina ruských rolníků zůstala začleněná do občin, v nichž i nadále platilo pravidlo kolektivní odpovědnosti za povinnosti vůči státu (odvádění daní, rekrutů, zachování klidu). Většina nyní osvobozených rolníků byla zvyklá pracovat jen tak, aby se užívala. Dosavadní roboty je nikde a nikdy nestimulovala k výrazným výkonům. A přitom si nyní tito ruští rolníci měli najednou uvědomit, jak si mají práci organizovat, že potřebují akumulovat kapitál, najímat si další pracovní síly. Bývalí vlastníci půdy, kteří jim mohli pomoci, se zrušením nevolnictví cítili ukřivděni a ani vůči státu, ani vůči rolníkům žádnou aktivitu nevykazovali.

Vše zřetelně ukazuje, že rolnická reforma vyhlášená v únoru 1861 nemohla přispět k rozvoji ruského zemědělství. Mohla však pomoci k rozvoji ruského průmyslu, kde zavedení skutečně nájemního systému bylo díky ze zemědělství migrujícím volným silám snazší. Předpoklady pro rozvoj ruského průmyslu byly vytvořeny již v první polovině 19. století. Intenzivní stavba železnic je však v Rusku spojena až se šedesátými léty 19. století. Druhá polovina šedesátých let 19. století je v Rusku dokonce považována za boom železnic – z tří a půl tisíc verst vzrostl jejich počet na devatenáct tisíc. Výrazně k ní přispěl německý kapitál, marginální ovšem nebyly ani investice ruských podnikatelů. Lví podíl na tom měl ministr financí Michail Ch. Rejtern (1820-1890), zakladatel komerčních bank a tvůrce pravidel pro investování tuzemského i zahraničního kapitálu. Díky těmto a mnoha dalším krokům se Rejternovi podařilo stabilizovat státní rozpočet a připravit jeho vývoj tak, aby na konci vlády Alexandra III. se mohl vykázat jako vyrovnaný. Za dobu Rejternova ministrování (1862-1878) vzniklo v Rusku na tři sta nových průmyslových akciových společností.⁸⁰

Nebylo by proto vhodné zrušení nevolnictví bagatelizovat či dokonce odmítat. Jistě mělo velký význam pro osvobození rolníků z osobní závislosti a nepochybně přispělo (či alespoň mohlo přispět), podobně jako v jiných evropských zemích, v nichž bylo nevolnictví zrušeno mnohem dříve, k rozvoji státního kapitálového systému, tedy ekonomického a sociálního základu kapitalistické společnosti. Polovičatost, pomalost a nedůslednost ruské rolnické reformy ovšem způsobily, že se znaky kapitálového systému a kapitalistické společnosti jako celku rozvíjely mnohem pomaleji než jinde ve světě. Díky tomu se Rusko záhy dostalo do velkých hospodářských problémů, způsobených zejména nerovnoměrným vývojem mezi průmyslem a zemědělstvím. Místo, aby se ruská ekonomika modernizovala a tím vyrovnávala ostatní hospodářsky pokročilejší Evropě, zvětšovaly se rozpory uvnitř ní i ruského hospodářství ve vztahu

⁸⁰ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen*, s. 149-150.

k ostatním ekonomikám evropských států. V absolutních číslech sice došlo ke grandióznímu nárůstu objemu výroby v ruském průmyslu, ale zemědělství nebylo s to uživit milióny obyvatel ruské říše. Hladomory, které zvláště intenzívně vypukly na počátku devadesátých let 19. století, v době, kdy se ruský těžký průmysl a ruský obchod s jeho produkty úspěšně rozvíjel, byly nejvýraznějším důkazem rozpornosti hospodářského systému ruského impéria.

Stejně jako byly nedůsledné a špatně připravené reformy týkající se hospodářství, byly chybně nastaveny i další reformy, které car Alexandr II. zaváděl v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 19. století. Prvními z nich byly reformy správního systému. Zásadní chybou bylo, že ani v tomto případě nikdo neuvažoval o tom, změnit ruskou podstatu - samoděržaví. Pokrok měl být dosažen mírnými změnami, jen takovými, které by nikterak nezasahovaly do ruského politického systému. Patrně se tvůrci této reformy spoléhali na jakýsi politický zázrak, na jehož základě by se ruské obyvatelstvo najednou přerodilo v moderně smýšlející a vedle pasivního přihlížení v politických záležitostech začalo být ekonomicky rasantní a aktivní.

Podstatou správní reformy bylo rozhodnutí cara Alexandra II. zřídit v roce 1864 samosprávné zastupitelské instituce tzv. zemstva, a po nich, do značné míry podle jejich vzoru, ve městech v roce 1870 městské dумы. Původním úkolem zemstev a městských dům měla být pomoc na venkově hospodařícím rolníkům (zemstva) a ve městech se etablojících řemeslníkům (městské dумы) v jejich přechodu na kapitálový nájemní systém. Tuto vizi se však nepodařilo naplnit. Zemstva i městské dумы, kterým bylo přísně zakázáno se zabývat politickými otázkami, ale ve kterých se i přesto zformovala liberálně orientovaná opozice, se věnovala zcela jiným problémům, než byla ekonomika práce. Ostatně skutečných národohospodářů v nich byl krajní nedostatek. Navíc trpěly absencí kontaktů s masami, skládaly se jen ze středních a vyšších vrstev a ty byly v podmínkách ruského kastovního systému masám značně vzdálené. Aby pochopily problémy mas, bylo prakticky nemožné.

Zemstva, stejně jako městské dумы byly zaváděny postupně. První zemstvo bylo zřízeno na počátku roku 1865 v samarské gubernii. Dosavadní soudy byly neveřejné, obviněný neměl právo na obhajobu. To se reformou z 20. listopadu 1864 mělo změnit. Dne 1. ledna 1874 car Alexandr II. podepsal nařízení o všeobecné branné povinnosti. Týkalo se všech mužů po dovršení dvacátého prvního roku života. Délka vojenské služby se z původních dvaceti pěti let zkracovala v pozemním vojsku na šest let, v námořnictvu na sedm let. Pro ty, kteří dosáhli vzdělání, se tato délka ještě více zkracovala, některé profese, např. učitelé, byly od služby v armádě osvobozeny. Roku 1863 byl zaveden nový univerzitní zákon, kterým se vysokým školám udělovala široká

autonomie. Všechny záležitosti týkající se vnitřního chodu univerzity přešly do kompetence univerzitního senátu, jehož členové byli vybíráni z učitelského sboru. Senátem byla také volena hlava vysoké školy – rektor. Zaváděly se akademické svobody, např. přestupky studentů se měly řešit výhradně na akademické půdě. O rok později byla provedena reforma ve středním školství: byly zavedeny dva typy středních škol – klasické a reálné. První se soustředily na humanitní vzdělání včetně jazyků a připravovaly studenty na vysokou školu. Druhé byly zaměřeny na přírodní a technické vědy a vytvářely základ pro další technické vzdělávání. Za Alexandra II. byla zřízena řada nových základních škol, gymnázií i odborných učilišť. Jejich počet se z pěti tisíc v roce 1861 zvýšil na dvacet tři tisíc v roce 1880. Reforma se dotkla také církevních škol. Nařízením z roku 1867 bylo církvi přikázáno přijímat do církevních škol příslušníky všech vrstev ruského obyvatelstva. Do jejich osnov pro církevní školy bylo zařazeno více všeobecné výuky. V Duchovní akademii, v níž bylo možné získat nejvyšší církevní vzdělání, se pak kromě bohoslovectví kladl důraz na humanitní disciplíny typu filozofie, logiky, dějin, psychologie a cizích jazyků.⁸¹

Reformy byly v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století provedeny i v ruském soudnictví a znovu ve vojenství. Ani tyto reformy nepřinesly principiální změnu. Politická podstata samoděržaví nebyla dotčena, jednalo se o v nich pouze o náznak kosmetických úprav jednotlivých resortů. To ke zlepšení životních podmínek či chodu impéria nestačilo. Nebylo proto divu, že porovnání stagnace ruského politického systému s rychlým západoevropským vývojem přinášelo kritiku nejen reform, ale i carského systému jako celku.

Nejcennějším výsledkem reform byl rozvoj kapitálových vztahů. Byla to především záležitost města, na venkově i po zrušení nevolnictví přežíval systém miru a v něm tradiční patriarchální vztahy. Příkladem nových kapitálových vztahů ve městech byl pronájem pozemků, které město ve svém okolí tradičně spravovalo (podobně jako na vesnici občině půda nebyla ani darována ani prodána, ale pouze propůjčena). Tyto „záhumenky“ byly tradičním zdrojem obživy i příjmů leckterých měšťanů. Kdežto před městskou reformou roku 1870 získávali tuto půdu měšťané za odměnu, nyní si ji mohly pronajmout.

Dalším velmi cenným výsledkem reform byl růst gramotnosti ruského obyvatelstva. Kdežto ve městech byla v předreformní době gramotná 2 až 4 procenta měšťanů, v osmdesátých letech 19. století to již bylo téměř 50 procent obyvatel. Že byl

⁸¹ Srov. *Istorija Rossii s drevnějšich vremen*, s. 133-134.

růst gramotnosti především zásluhou reforem dosvědčuje, že gramotnost byla především věcí mladé generace.⁸²

Velkou brzdou dalšího hospodářského a politického vývoje ruského impéria byl přežívající tradiční ruský stavovský značně kastovní systém. O jeho změnu se pokusil až na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století hrabě Michail T. Loris-Melikov (1825-1888). Jednalo se původně o saratovského gubernátora, který poté, co se v této gubernii vyznamenal rasantním zúčtováním s anarchistickými akcemi, byl panovníkem povolán do Petrohradu, aby řešil narůstající anarchismus v celostátním měřítku. V ruských podmínkách nebyl prvním, kdo byl takovým úkolem pověřen. Na rozdíl od svých předchůdců však přistoupil k řešení poněkud nezvykle: na jedné straně tvrdě zasahoval vůči všem radikálním revolucionářům, na druhé straně se snažil najít ústupky cestu k umírněné opozici. Jeho prvořadým cílem se proto stalo přesné vymezení povinností a pravomocí místních samosprávných orgánů, tedy zemstev a městských dum a jejich činovníků. Sekundárním cílem pak bylo exaktní vymezení práv a povinností všech obyvatel ruského impéria. Jednalo se vlastně o zformulování jakési ústavy, z níž mělo být zřetelné, jaká stěžejní práva a hlavní povinnosti v Rusku platí.

Loris-Melikov však přistoupil k realizaci tohoto cíle v příliš zjitřené době. Společnost byla konsternována útoky anarchistů na samotného cara, kterým nakonec v roce 1881 car Alexandr II. skutečně podlehl. Po Loris-Melikovi byla při této eskalaci požadována bezpečnost. Té nedosáhl, a proto bylo jeho vyjednávání se zemstvy a dumami chápáno jako pro ruský stát nevhodné liberálníčení. Se svým projektem ústavy, podle kterého měla být vymezena správní, politická a ekonomická pravomoc zemstev ve struktuře všech politických institucí Ruska, byl doslova vyhnán. Sice se zdálo, že car-imperátor Alexandr II. je jim nakloněn, dokonce 1. března 1881 se podepsal pod tento projekt, ale jeho smrt následkem atentátu, který na něj byl spáchán jen několik hodin poté, zastavila veškeré koketování s takovými státoprávními reformami v Rusku.

Nástup Alexandrova syna Alexandra III. (1845-1881-1894) k moci znamenal nejen konec reforem, ale také důsledný příklon k tradicím ruského konzervatismu. Částí historiografie je označováno za období kontra-reforem. Důvodem důsledného příklonu ke konzervatismu bylo přesvědčení vládních kruhů, že ruská společnost nebyla na liberální a demokratický kurz, který navozovala politika Alexandra II., připravena a že jeho reformy proto nevedly společnost ke zvelebení ale naopak k anarchii. Vůdčími osobnostmi ruského impéria doby vlády cara Alexandra III. se stal horlivý stoupenec

⁸² Srov. Lidija V. KOŠMAN, *Gorod i gorodskaja žizň v Rossii XIX stoletija*. Moskva 2008, s. 246-248.

velkoruského nacionalismu Konstantin P. Pobědonoscev (1827-1907) a jeho novinářští nohsledi Konstantin N. Leontjev (1861-1891) a Michail N. Katkov (1818-1887). Jejich cílem bylo modernizovat ruskou společnost cestou konzervatismu a obnovení tradic. Byli přesvědčeni, že ruská společnost musí projít složitým intenzívním vývojem, aby mohla absorbovat takové změny, o jaké se pokusil Alexandr Druhý. Je proto aktuálně nutné se vrátit zpět, např. obnovit cenzuru v plném rozsahu. Dále byl v roce 1884 zveřejněn nový univerzitní řád omezující akademické svobody a vyšší vzdělání žen. O tři roky později jeho doplněk zrušil výsady pro sociálně slabší žáky. Postupně byly všechny knihovny a čítárny včetně vysokoškolských postaveny pod cenzurní dohled. Dalším nepopulárním aktem bylo zřízení Výboru pro katalog povolených knih. Tedy již nikoli jen zakázaných. A pro dohled nad veškerým veřejným konáním byl roku 1889 zřízen úřad zemských náčelníků, který fungoval až do roku 1917. Zemské náčelníky jmenoval gubernátor z příslušníků nižší šlechty. Měly rozsáhlé pravomoci v oblasti výkonné i soudní. Například mohli měnit rozhodnutí vesnických shromáždění či zbavovat volené členy zemstev a městských dům jejich funkcí. Dokonce až do roku 1904 mohli nařídít bičování hříšníků za drobné prohřešky. V roce 1892 nejnižší vrstva měšťanů ztratila volební práva. Soudní kontra-reformou byla v osmdesátých letech 19. století zrušena nezávislost soudů. Jejich poroty se nově skládaly pouze z příslušníků šlechty. Od roku 1887 byl také omezen přístup veřejnosti k soudnímu řízení.

Car ve svém politickém myšlení i konání kladl mimořádný důraz na historickou tradici. Ještě jako carevič v roce 1866 podpořil založení Historické společnosti, v sedmdesátých letech stavbu Historického muzea, které se budovalo na Rudém náměstí v Moskvě, kde bylo veřejnosti otevřeno v květnu roku 1883, vydávání pramenů ke starším, novějším i nejnovějším ruským dějinám, např. Vzpomínek obránců Sevastopolu. S historizujícím pohledem jednoznačně konvenovala jeho snaha (chápaná jím jako nezpochybnitelná povinnost) o absolutní kontrolu všeho, co se v Rusku odehrává: na vesnicích i ve městech.

Nelze přehlédnout pozitivní kroky Alexandra III. ve smyslu shromažďování děl výtvarného umění. Např. za dva miliony rublů koupil pro petrohradskou Ermitáž, která byla založena roku 1764 carevnou Kateřinou II. cennou sbírku historických zbraní a předmětů ze zlata a stříbra, jež byla v držení ruského diplomata a sběratele uměleckých předmětů působícího především ve Francii Alexandra S. Bazilevského (1829-1899). Rovněž se výrazným způsobem podílel na vzniku nejstarší galerie

ruského výtvarného umění v ruském impériu – petrohradského Muzea Jeho veličenstva cara-imperátora Alexandra III., dnes nesoucího název Ruské státní muzeum. Diskuse o vzniku galerie, která by veřejnosti ukázala díla ruských umělců a posílila tím vědomí ruské výjimečnosti, se mezi ruskou intelektuální i vládní elitou vedly od konce krymské války. Galerie výtvarného umění v Petrohradě sice vznikla až po smrti Alexandra III., o jejím zřízení pod výše uvedeným názvem odkazujícím k zásluhám Alexandra III. na jejím vzniku rozhodl až car Mikuláš II. ukazem z dubna 1895 a veřejnosti se ve svých tehdejších 37 sálech otevřelo ještě o tři roky později, v březnu 1898, ale stále platí, že Alexandr III. mu věnoval díla ruských umělců nacházející se v soukromých sbírkách romanovského rodu. Alexandr III. byl k tomuto kroku motivován návštěvou Tretjakovské galerie výtvarného umění a moskevskou výstavou tzv. peredvižníků roku 1889.⁸³ Bohatý kupec a podnikatel Pavel M. Tretjakov (1832-1898) se svým bratrem Sergejem (1834-1892) několik desetiletí věnovali prostředky, které získali ze svého podnikání na nákup obrazů. Nejprve bez zřetelného výběru, později s motivem ruské společnosti. Soustředili se především na díla ruských mistrů zobrazujících proměny ruské společnosti. Včetně portrétů významných ruských osobností. Za několik desetiletí jich shromáždili obdivuhodné množství. Sestavili z nich sbírku, kterou umístili do soukromé galerie, již však zpřístupnili veřejnosti. A když po smrti Sergeje Michail již neměl dostatek sil, věnoval galerii městu Moskvě. Stalo se tak v roce 1892 pod podmínkou, že bude přístupná skutečně široké veřejnosti.⁸⁴

Podpora ruských malířů a sochařů a kupování jejich obrazů a soch nebyla bohatými jednotlivci činěna pouze na efekt, i když jistě nelze zpochybnit touhu prezentací umění ukázat mimořádnost individuality sběratele. Šlo často o to podpořit prostřednictvím výtvarného umění ruské národní myšlení či to, co bychom mohli označit jako ruského národního ducha. Alexandr šel vlastně příkladem již několik desetiletí se úspěšně rozvíjejícího ruského uměleckého mecenátu. Bohatí lidé rádi napodobovali cara. Pro mnohé se stalo prestižní záležitostí podpořit „své“ nebo i další umělce.⁸⁵

⁸³ Peredvižniki tvoří ruští realističtí malíři druhé poloviny 19. století, kteří se v roce 1870 s cílem popularizovat realismus a bojovat proti klasicismu ve výtvarném umění formou putovních výstav sdružili do Sdružení putovních výstav („Tovariščestvo neredvižnych chudožestvennyh vystavok“).

⁸⁴ Srov. Radomír Viček, *Pavel Tretjakov a vznik jeho galerie výtvarných umění. Ke genezi ruského uměnovědného mecenátu*. Kulturné dějiny 4, 2013, s. 35-51.

⁸⁵ Srov. Ilja Jefimovič Repin, Viktor Ivanovič Bazilevskij: *Perepiska 1918-1929 gody*. Moskva 2012; Zoja S. Nenaševa (ed.), *Dary i dariteli*. Moskva 2007.

Upevňování ruského konzervatismu, čili proces kontra-reformy, byl podpořen silným velkoruským nacionalismem a s ním nerozborně spjatým tradicionalismem. Věda, která byla rovněž chápána jako prestižní nacionální záležitost, a umění v tom sehrávaly mimořádnou úlohu. Pozitivní jistě bylo, že se jejich výsledky stále více prezentovaly širší společnosti: např. vznikem muzeí a galerií. Obecně však proti konzervatismu a zapšklému tradicionalismu vzrůstal v podstatné části ruské společnosti odpor. A nejen mezi nejširšími kruhy. Dokonce i četné vrstvy šlechticů směřovaly k opozičnímu radikalismu. Nebo alespoň k jeho podpoře. Anarchistické akce, jejichž kořeny ovšem tkvěly v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století, se staly organickou součástí ruského každodenního života. Proti nim zase na oplátku vystoupil tvrdý policejní kurz, který se prosadil i v devadesátých letech 19. století, kdy se Rusko v důsledku světové hospodářské krize a značné neúrody propadlo do permanentních hladomorů.

V rozporu s tvrzením ruské historiografie doba vlády Alexandra III. nebyla mimořádně krutá. V jejím průběhu bylo popraveno pouhých sedmnáct osob, všechny vesměs za prokázané trestné činy hrdelní povahy, tedy atentáty na čelné představitele ruského státu. A nelze ponechat stranou, že za vlády Alexandra III. byla provedena řada pozitivních kroků. Zejména v národohospodářské oblasti. Roku 1882 byl modernizován daňový systém tím, že byla zavedena daň z převodu nemovitostí, aby následujícího roku mohla být zrušena daň z hlavy zavedená Petrem I. („podušnaja podat“). Krátce před zrušením se daň z hlavy pohybovala ve výši jednoho až dvou a půl rublů, celkem se jednalo přibližně o sedmdesát miliónů rublů příjmu státního důchodu ročně. Bylo to zhruba deset procent částky vybrané státem na přímých daních. Přesto se rozpočet nerozpadl, naopak, jeho bilance se stále zlepšovala. Jistě k tomu přispěly i další modernizace v daňovém systému, zejména roku 1885 zavedená zemědělská daň o rok později domovní daň.

Rozvoji ruského hospodářství nepochybně pomáhala roku 1882 zřízená Rolnická banka. Jejím hlavním úkolem bylo urychlit výkup šlechtických nevolníků. V roce 1881 pracovalo v ruských továrnách tři čtvrtě miliónu pracujících, na konci vlády v roce 1893 jednou tolik, milion 417 tisíc. Takový nárůst dělníků si vyžadoval speciální dělnické zákonodárství. V roce 1882 vznikl zákon zakazující práci dětí mladších dvanácti let, mládež do patnácti let nesměla mít delší než osmihodinovou pracovní dobu, mládež do šestnácti let nesměla pracovat na nočních směnách. Zákonem z 3. června 1885 se zakazovala noční práce ženám a mládeži do sedmnácti let. O rok později, 3. června 1886 byla stanovena pravidla o nájmu pracujících a o vztazích mezi

továrníky a pracujícími. Základem se stala pracovní smlouva, ve které byla stanovena výše platu a další požitky (např. ubytování). Zákon zakazoval vyplácet odměnu v naturáliích. Již roku 1882 vznikly při ministerstvu financí tovární inspekce, jejichž úkolem dohlížet na dodržování zákonů bylo předcházet a případně řešit konflikty mezi dělníky a majiteli továren.

Na konci padesátých let 19. století ruský car Alexandr II. zmírnil některá perzekuční opatření v někdejší Polském království, tedy Kongresovce. Bylo např. odvoláno stanné právo, zmírněna cenzura, vyhlášena amnestie pro odsouzené emigranty, povoleno založit Rolnickou společnost („*Towarzystwo Rolniczne*“), polština jako vzdělávací jazyk byla povolena i v litevských guberniích. Vzápětí se však začaly rodit polské ilegální kroužky, které navázaly spojení s polskou emigrací. Nadto došlo v roce 1861 k sociálním a národnostním nepokojům, které zemská vláda potlačila jen za použití vojska a kozáků. Následkem střetů byli mrtví a ranění. Car Alexandr II. vyhlásil manifestem z 14. března 1861 pro Polské království širokou autonomii: byla ustanovena státní rada, zřízena Ústřední vládní komise duchovní záležitostí v čele s Polákem katolického vyznání, vznikly místní a městské rady pro řešení hospodářských záležitostí. O rok později, v květnu 1862 jmenoval svým náměstkem v Polsku svého bratra známého liberálními sklony velkoknížete Konstantina Nikolajeviče. Hnutí znovu nabylo na síle v roce 1862 a v lednu roku 1863 (22. ledna) přerostlo v otevřené povstání ustavující prozatímní národní vládu. Rychle se rozšířilo po celé někdejší Kongresovce, později pak i na Litvu a do Podlesí, v polovině roku 1863 dokonce i do Běloruska a na pravobřežní Ukrajinu. Ruská vláda postavila proti povstalcům pravidelnou armádu.

Velká Británie, Francie a Rakousko opakovaně ruské vládě navrhly mezinárodní konferenci, na níž by se řešila polská otázka. Když Petrohrad všechny tyto návrh odmítl, přišel Napoleon III. s iniciativou celoevropského kongresu usilujícím v návaznosti na Vídeňský kongres konaný v letech 1814 a 1815 o všeobecný mír. Alexandr II. na tuto iniciativu přistoupil, ovšem většina evropských zemí včetně Pruska a Rakouska k ní zůstala zcela pasivní. A tak zůstalo polské povstání zcela v kompetenci Petrohradu.

Síla ruské armády, kterou Alexandr proti povstalcům poslal, byla tak veliká, že jí povstalci nebyli schopni dlouhodobě čelit. Na podzim 1863 proto přešlo povstání k partyzánskému boji, proti němuž carské úřady provedly řadu dalších perzekučních zásahů. K definitivní porážce povstání došlo na počátku roku 1864. Několik stovek aktivních účastníků polského Lednového povstání bylo popraveno, tisíce dalších bylo posláno na nucené práce či vysídleno na Sibiř. Na tuto perzekuci pak navazovala další

rusifikační a proti polsky diskriminační opatření. V roce 1864 byl např. vydán zákaz stavby či opravy katolických kostelů bez svolení carských úředníků, církevní majetek byl vzat pod kontrolu ruského státu, většina polských katolických klášterů byla zrušena. Roku 1866 byla přijata rusifikační opatření ve školství, byla zrušena administrativní autonomie polského území. Roku 1867 byly katolické církvi zakázány styky s Římem (papež v roce 1863 apeloval na Alexandra II., aby vyšel polským povstalcům vstříc) a byla přímo podřízena petrohradskému Ministerstvu vnitra.⁸⁶ Následujícího roku byla dokončena likvidace polských samosprávních orgánů a byla zavedena na celém polském území patřícím k ruské říši ruština jako administrativní jazyk. Roku 1869 pak byla po předchozím zrušení polské vysoké školy („Szkoly Glównie“) ve Varšavě otevřena ruská univerzita. Polští vyučující v ní byli nahrazeni ruskými profesory. Rusifikace Polska pak byla dokončena v první polovině sedmdesátých let 19. století. V roce 1874 byla zrušena funkce místodržícího v Polském království a jeho činnost byla převedena na varšavského generálního gubernátora.

Přímí účastníci polského protiruského povstání, kteří byli po odsouzení posláni na nucené práce na Sibiř, se čas od času pokoušeli o odboj. Např. v Zabajkalí, kam jich bylo soustředěno několik tisíc, došlo v roce 1866 k jejich povstání, při němž se tito odsouzení pokusili probít do Číny. Ač nezdařilý, byl to zajímavý a co do velikosti největší pokus o vzpouru sibiřských katoržníků.⁸⁷

Velkoruský nacionalismus se neprojevoval jen proti Polákům. Jeho stěžejním rysem byl výrazný antisemitismus, z čehož plyne, že cílem jeho provokací byli v Rusku usazení židé. V rámci antisemitismu byl např. v roce 1856 proveden soupis židovských rodin a počtu jejich dětí, a to jako příprava pro nucenou přesídlovací politiku, která byla zahájena v následujících letech. V rámci této politiky byly tisíce židovských rodin vysídleny do oblastí hraničících na jedné straně s Polskem a na druhé s Valašskem a Moldavskem. Současně byla provedena kategorizace židů podle toho, které bylo nutno vysídlit a kteří byli uznáni za oprávněné v impériu žít. V jakých podmínkách, to byla záležitost dalších kroků. V roce 1860 byla uskutečněna obdobná revize podle práva

⁸⁶ Ruská pravoslavná církev byla spravována Svatým synodem, institucí suplující úlohu ministerstva pro církevní záležitosti pravoslavné církve. Svatý synod byl založen v roce 1721 carem Petrem I., který svoje mocenské spory s pravoslavnou církevní hierarchií vyřešil tím, že po smrti patriarchy Jova (1700) v roce 1700 neobsadil moskevský patriarší stolec. Církevní bezvládní pak vyřešil právě roku 1721, kdy ustanovil Svatý synod v čele se sedmi činovníky, z nichž představitelé kléru byli pouze tři. Předseda Svatého synodu, pyšníci se titulem „oberprokuror“, patřil většinou k elitní třídě důstojníků za zásluhy povyšovaných do významných vojenských či civilních funkcí. Svatý synod existoval do roku 1917. Srov. Robert K. MASSIE, *Petr Veiký. Život a svět*. Praha 2006, s. 720-730.

⁸⁷ Termín katoržník je odvozen od slova katorga, což v ruském prostředí znamenalo vyhnaní, většinou na Sibiř, na nucené práce. Ač se tak většinou dělo v klimaticky nelidských podmínkách, nejednalo se o fyzicky likvidační ale pracovní nápravu. Řada katoržníků na Sibiři zůstala, asimilovala se s domorodým obyvatelstvem, jejich způsob života doplnila o evropský styl práce a tím přispěla k vybudování kolonií, které se staly základem pozdějších významných sibiřských sídel.

židů sloužit v ruském vojsku. A v roce 1861 byl vydán dekret omezující přístup židovských dětí do všech typů škol.

Oficiální ruská ideologie při vhodných příležitostech podporovala představy, že židé se podílejí na tíživé ekonomické situaci ruského impéria, a že zejména anarchistickými revolučními akcemi podryvají jednotu a moc říše. Nejvýrazněji se v této době projevil antisemitismus na Ukrajině, v Polsku a Bělorusku, kde byla koncentrace židovského obyvatelstva největší. Jmenujme velké pogromy z počátku osmdesátých let 19. století v Jelizavetgradu, Kyjevě a Oděse, které vláda vyřešila tím, že vydala „*Dočasná nařízení*“, kterým omezila počet židů sloužících v armádě či pracujících ve školství a v lékařství. Krátce na to pak citelně zredukovala i počet uchazečů židovského původu o studium na středních a vysokých školách. Vrchol protižidovských programů nastal na přelomu století. V moldavském Kišiněvě byli v dubnu roku 1903 po několik dní židé týráni a vražděni, jejich majetek byl ničen a rabován a k uklidnění situace muselo být povoláno vojsko. Postavení židů se však nezměnilo ani pak. Protižidovské nálady byly udržovány stále, a proto bylo přirozené, že o několik měsíců později došlo k obdobným akcím v Bělorusku.⁸⁸

Obdobně jako proti židům zasáhl velkoruský nacionalismus také proti německé menšině žijící na území ruského impéria. Ta na rozdíl od židů osídlila kompaktnější území. V Království polském žilo necelého půl miliónu Němců, v pobaltských provinciích 160 tisíc a v s nimi hraničících oblastech dalších 240 tisíc. Zhruba 400 tisíc Němců se usadilo na střední Volze mezi města Samara a Saratov, 340 tisíc jich bylo u Černého moře na Krymu a v kolonizované Besarábii. Obdobně jako židé náleželi ve většině oblastí ke společenské elitě, což ruské nacionály silně iritovalo. Mimořádně je znepokojovala jejich větší schopnost využívat pokrokovější ekonomické formy a prezentovat vlastní kulturu. Trnem v oku byl rovněž jejich poměrně vysoký stupeň školství včetně existence vlastní univerzity v estonském Dorpatu. To vše a ještě mnoho dalšího bylo skutečným důvodem k tomu, aby ruská oficiální ideologie vůči nim mohutně a intenzívně šířila nenávisti. K ideologii se připojovala aktivita oficiální pravoslavné církve plnící roli státní církve ruského impéria. Katolíkům ani luteránům, kteří mezi Němci tvořili většinu, nechtěli povolit sebemenší specifika.

Růst rusifikace sice vedl estonské a lotyšské obyvatelstvo ke snaze spojit se s proněmeckou šlechtou, ta se však nehodlala vzdát svých výsad a volila kompromis s ruskou vládou. Ta měla zcela v pravomoci školství a vzdělání, šlechta získala výjimečné postavení pouze v místní samosprávě. Ruská vláda se však obávala, aby uvnitř ruského impéria vlivem těchto tendencí nedošlo k růstu německého

⁸⁸ Srov. Z. VYDRA, *Židovská otázka v carském Rusku*, s. 158-178.

nacionalismu. Ten nesporně po německém sjednocení v roce 1871 zesílil. Proto všechna omezení týkající se činnosti zemstevních orgánů zaznamenaly i samosprávné instituce v baltských provinciích. Analogické řešení bylo zvoleno i vůči povolžským Němcům a německým komunitám soustředěným v jiných oblastech Ruska.

Přes tento dvojitý tlak lotyšský a estonský nacionalismus sílil. Ruská vláda proto potírala lotyšské a estonské kulturní organizace a preferovala zakládání takových ruských institucí, které akcentovaly velkoruský pro imperiálně loajální nacionalismus. A to i přesto, že počet ruského obyvatelstva nepřesáhl v této oblasti deset procent. Násilná rusifikace postihla v Pobaltí velkou měrou školství. Jeho reformování v roce 1886 zavádělo ruštinu jako povinný jazyk do všech typů škol, neboť krátce před tím byla označena za úřední jazyk. V roce 1893 byla zrušena německá vysoká škola v Dorpatu a místo ní byla zřízena ruská univerzita. Město bylo současně přejmenováno podle ruského jména na Jurjev. Stále více byla preferována pravoslavná církev. Již od roku 1885 výrazně narůstala diskriminace pobaltských luteránů.

V Litvě byla oproti Estonsku odlišná situace jen do té míry, nakolik se ruská vláda snažila již v předchozích desetiletích zbavit polskou šlechtu výsadního postavení. Proti národnostní útlak domácího obyvatelstva zde byl neméně intenzivní. Ruská vláda zejména výrazně potírala činnost Litevské společnosti, která vznikla v roce 1868 v Rize s cílem podporovat litevskou kulturu a její tradice. Za domnělou propagaci litevského nacionalismu vážícího se na proněmeckou osvětu a vzdělání byli její členové posíláni na Sibiř. Obdobně tomu bylo při pronásledování Estonského studentského svazu vzniklého v roce 1870 a soustřeďujícího se na estonskou kulturu a vzdělání. To vše způsobilo, že např. na Litvě až do roku 1905 neexistovaly litevské národní školy, vzdělání muselo probíhat na školách ruských nebo polských. Litevské katolické náboženství bylo stejně diskriminováno jako luteránství v Lotyšsku a Estonsku. Stále byla ortodoxní pravoslavná církev nadřazena nad převažující katolickou.

Obecně lze konstatovat, že ruská oficiální ideologie akcentující velkoruský nacionalismus a ruské pravoslaví ostře vystupovala proti všem výrazněji národnostně smýšlejícím skupinám žijícím v ruském impériu. Všemi dostupnými prostředky bránila ukrajinskému nacionalismu, který zejména od šedesátých let 19. století prezentovala ukrajinská inteligence. Vedle perzekuce konkrétních osobností užívala i formu přímých zákazů. V roce 1876 např. zakázala vydávat literární díla a uvádět divadelní hry v ukrajinštině. Přitom na Ukrajině nebyla zřízena zemská samospráva, vše podléhalo rozhodnutí generálního gubernátora. Ještě v červenci 1863 ruský ministr vnitra Petr A. Valujev (1815-1890) v tzv. Valujevském cirkuláři, kterým omezoval vydávání knih a periodik v ukrajinštině, tvrdil, že maloruský jazyk vlastně neexistuje. To, co se za něj

vydává, je prý jen ruština s polskými vlivy. Tudíž není třeba v tomto jazyce knihy ani časopisy vydávat. Valujev a podle jeho vzoru celá ruská vládnoucí garnitura ani v nejmenším nebrala zřetel na to, že Ukrajina je významným zemědělským a surovinovým zázemím, že doněcký bazén se svými nalezišti uhlí a nafty nejen základnou pro vývoz, ale i lákadlem pro Rusko tak nezbytného zahraničního kapitálu. Tedy významnou ale současně svébytnou součástí ruského impéria.⁸⁹

Osmdesátá a devadesátá léta 19. století přinesla růst národního uvědomění prakticky ve všech částech ruského impéria. Nejen na Ukrajině, v Bělorusku a ve Finsku ho prosazovaly zejména k místní nacionální komunitě se hlásící inteligence a měšťanstvo, které s nimi spojovalo i možnost vlastního národního ekonomického rozvoje a tím dosažení konkurenceschopnosti vůči doposud preferovanému velkoruskému faktoru. S tím souviselo nastalé hospodářské a politické soupeření s velkorusky smýšlejícími kolonisty, které se oproti dřívějšímu období již proto nevedlo pouze na duchovní bázi. I když např. zdůvodnění historické opodstatněnosti místních nacionalismů a v jejich duchu vedená osvěta stále ještě náležely k prioritám postupující národní identity. Např. bez historiografické a vzdělávací práce osobností typu Ukrajinců Mychailo P. Dragomanova (1841-1895), Mykoly I. Kostomarova (1817-1885), Volodymyra B. Antonovyče (1834-1908) či Pantelejmona A. Kuliše (1819-1897) by nebylo ukrajinské národní obrození vůbec myslitelné. A to mj. zejména i proto, že rusifikace tamního školství (identická s rusifikací v jiných částech ruského impéria) byla stále nesmírně intenzivní.⁹⁰

Na Ukrajině existovalo na konci 19. století 17 tisíc základních škol, výuka však probíhala výhradně v ruštině a podle sčítání obyvatelstva v roce 1897 byly více než tři čtvrtiny obyvatelstva Ukrajiny negramotné. Existovaly zde sice tři univerzity – charkovská, oděská a kyjevská, ale omezení pro studující z neruských národností vydaná v osmdesátých letech 19. století pro celé impérium se jich dotkla takovou měrou, že počet studujících několikanásobně poklesl. Diskriminace byla patrná i ve státní správě. Nejen, že úřední řečí byla ruština, ale na rozdíl od Pobaltí neměly Ukrajina ani Bílá Rus zemstevní samosprávu. Zdejší polský ani formující se maloruský národní element petrohradská vláda nechtěla ani v nejmenším připustit k sebemenší realizaci. Podle vyjádření místních proruských oficiálních kruhů totiž ani v nejmenším neskýtal záruky, že by zklidňoval místní lokální tedy vůči ruskému impériu odstředivé ambice. A tak bylo třeba jej utlumit již v samotném prvopočátku.

⁸⁹ Srov. Andreas KAPPELER, *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*. München 1992, s. 207-215.

⁹⁰ Srov. V. M. LITVIN, V. M. MORDVINCEV, A. G. SLJUSARENKO, *Istorija Ukrajiny. Navčal'nij posobnik*. Kyjiv, 2008, s. 559-564.

Finsko, tvořící sice od roku 1809 jistou autonomní, ale přece jen nerozbornou součást ruského impéria, si sice podrželo správní autonomii (mělo např. vlastní ústavu a senát), v rámci potlačování národnostních ambicí neruských částí se však na přelomu 19. a 20. století dočkalo její redukce. V roce 1899 byla omezena finská politická a hospodářská samospráva a na její úkor byla rozvířena pravomoc Petrohradem jmenovaného generálního gubernátora. Při petrohradské centrální vládě byla vytvořena funkce státního sekretáře pro finské záležitosti. V roce 1899 se jím stal pozdější ne-chvalně proslulý ministr vnitra zavražděný příslušníkem anarchistické strany socialistů – revolucionářů, tzv. eserů Jegorem S. Sazonovem (1879-1910) odsouzeným za tento čin k doživotnímu vyhnanství na Sibiři, Vjačeslav K. Pleve (1846-1904). Za jeho přispění byla v roce 1903 zrušena finská ústava, rozhodnutí finského senátu napříště podléhalo ruské státní kontrole a generální gubernátor Finska Nikolaj I. Bobrikov (1839-1904) obdržel diktátorské pravomoci. Obdobně jako v ostatních provinciích, i zde se stala na konci devadesátých let 19. století ruština úřední řečí, které se povinně učilo ve všech školách.

Oficiální ideologie ruského impéria stále výrazněji hlásala myšlenku „*velkoruského národního státu*“, která vycházela z představ, že jen velkoruský národ je státoprvním etnikem, či spíše souborem vzájemně provázaných, loajálních a bytostně státní ideologii jednoty impériu oddaných etnik, předurčeným ke státnímu vládnutí, tedy panování. Velkoruský národ byl přitom pojímán jako cosi abstraktního tvořeného jen určitou – elitní - vrstvou, skupinou vůči impériu maximálně oddanou a loajální, odvíjející veškeré svoje myšlení od fiktivní ruské společnosti maximálně podporující monarchistický procarský, tedy proimperální princip. Na skutečné etnikum tvořené jazykem, kulturou, dějinami, místem svého působení a dalšími znaky nebyl ani v nejmenším brán zřetel. Stále se prosazovala vize určení národa shora, tedy Uvarovovy triády, definující panruský (imperální) národ jako „sounárodí“ vyznačující se dobrovolným společným nažíváním národů v duchu optimálního vládnutí cara a pravoslavné víry.

Teprve v osmdesátých letech 19. století dospěla ruská oficiální ideologie k poznání, že nelze zcela ponechat stranou aktivní roli inteligence. I nadále však na její podíl při formování moderní identity hleděla s nedůvěrou, a to i na velkoruskou. Celá inteligence se jí jevila jako semeniště liberálních, tedy samoděržaví nepřátelských názorů. Pouze výrazněji oportunní složku představovanou lidmi typu výše už zmíněného literáta a novináře Michaila N. Katkova, kteří v bezprostřední spolupráci s pro monarchistickými kruhy viděli možnost zajistit si dobré postavení, tolerovala.

Jednalo se při-tom o účel z hlediska postavení impéria, neboť projevy těchto osobností byly užívány jako argumenty proti kritikám liberalizujících či demokratizujících činitelů.

Porážka Ruska v Krymské válce byla pro ruskou společnost šokem, ze kterého se léčila několik desetiletí. Ani přesto však nepoklesla snaha zapojit jej do evropského dění, resp. si na něj zajistit stálý vliv. K tomu ovšem vrcholná ruská politika považovala za nezbytné si potvrdit schopnost konat jako velmoc. Jak jinak, než územní expanzí, tedy zabíráním nových území. Evropský prostor jí byl uzavřen. I když, jak uvidíme později, se znovu pokoušela etablovat zejména na Balkáně, a to i přes razantní vystoupení Velké Británie, Francie a Piemontu a této koalici mohutně přizvukující Rakousko dala v době Krymské války zřetelně najevo, že učiní vše proto, aby Rusko na Balkáně nezískalo rozhodující vliv, její soustředění se nyní projevilo v prostoru středoasijském a severokavkazském. Přes četné obavy z konfliktů s Velkou Británií, která i v tomto prostoru uplatňoval svůj vliv, dostali velitelé ruských pohraničních vojsk za úkol napravit reputaci ruské armády tím, že zpracují projekty na získání nových oblastí. A tak např. generální gubernátor východní Sibiře Nikolaj N. Muravjov-Amurskij v roce 1858 navrhl, aby bylo k Rusku připojeno nejen území na levém břehu Amuru, ale i celý Ussurijský kraj tvořený územím od řeky Amur dále na východ, až k pobřeží Tichého oceánu. Poté, co dostal od cara souhlas, rozpracoval detailně plán a záhy jej začal realizovat: hned v následujícím roce využil slabosti čínské armády a toto území jednoduše obsadil s odůvodněním, že se jedná o oblast získanou pro Rusko kozáky v 17. století. V roce 1860 si pak na čínské vládě vynutil podepsání smlouvy, již bylo připojení tohoto území k Rusku stvrzeno, a opravňovalo jej mj. vybudovat na něm dálnévýchodní přístav Vladivostok. Ten byl také hned následujícího roku, 1861, založen. V roce 1867 sice ruská vláda prodala americké za sedm milionů dvě stě tisíc dolarů Aljašku, brzy poté však tuto územní ztrátu kompenzovala ziskem Kuril a Sachalinu.

Od roku 1858 zvýraznila ruská vojska aktivitu na Severním Kavkazu. V roce 1859 byly jimi poraženy doposud svobodné čečenské národy, samostatnost si už udržely jen některé horské kmeny žijící v severních oblastech. Proti těm byla v roce 1861 podniknuta nová rozsáhlá, tentokrát již úspěšná výprava. Porážkou byly i tyto kmeny donuceny k podpisu smlouvy, podle které se zavázaly, že do 1. února 1864 se buď vystěhují na osmanské území, nebo se přestěhují do vykázaných míst v Rusku. Týkalo se to i Čečenců, kteří se sice proti tomuto rozhodnutí vzbouřili, jejich revolta však byla potlačena a značná část jich byla za trest vysídlena na Sibiř. Uvedenými

kroky bylo zakončeno staleté na ruské expanzi založené připojování Kavkazu k Ruské říši, již doprovázela jeho kolonizace ruským obyvatelstvem. Nezbytnou součástí byla rusifikace a pravoslavizace, ačkoli Rusové, vědomí si, že plně jich dosáhnout nemohou, tolerovaly některá místní specifika. K těm také patřilo hojné využívání místní šlechty ke kolaboraci s Rusy jako Petrohradem dosazeného řídicího (nikoli vládnoucího) elementu majícího za politické, ekonomické i sociální prebendy pacifikovat protiruský odpor.⁹¹

Ve třicátých letech 19. století končila ruské říše ve vztahu ke Střední Asii na ose mezi městy Orenburg, Petropavlovsk, Omsk a Semipalatinsk. V roce 1839 zahájil orenburský gubernátor Vasilij A. Perovskij (1794-1857) nové výboje, a to tím, že se 4.400 muži pronikli čtyři sta km do nitra chivinského chanátu, až k řece Emba. Mráz a sněžné bouře ho však přiměly k návratu. Až o čtrnáct let později došel tentýž gubernátor ke břehům řeky Sir-Darji a založil tam pevnost, která obdržela jméno po velkém ruském panovníkovi Petru I., který na počátku 18. století osnoval plány na středoasijské výboje se zakončením v Indii - Petrovskaja. Pro následující léta se stala základnou pro další ruské výbojné akce. V téže době Perovskij rovněž zaútočil na kirgizské území. I v tomto případě byl úspěšný, většinu kirgizského území připojil k Rusku. Zde postavené pevnosti měly jednak čelit nájezdům Buchařanů a Kokandců, a jednak působit jako základny pro další ruské výboje. V roce 1861 Perovskij pronikl do Turkestánu a následujícího roku obsadil Taškent a jeho okolí. Hranice Ruska se tím oproti roku 1839 posunuly o tisíc km jižněji. Proto se petrohradská vláda rozhodla v nově připojených místech zřídit novou vládní expozituru v podobě turkestánské generální gubernie. Stalo se tak v roce 1866.

Ruské akce proti středoasijským chanátům mohly podle představy petrohradských vojenských činitelů probíhat rychleji, pokud by jejich intenzitě nebránily ruské ohledy na mezinárodní diplomacii. Vrcholná ruská politika totiž brala ohledy na Velkou Británii, která v ruské středovýchodní expanzi spatřovala obnovení tradičních ruských plánů na proniknutí do Indie.⁹² Na přímý britský dotaz, jaké jsou v tomto smyslu ruské záměry, ruský ministr zahraničí Gorčakov odpověděl, že Rusko nemá zájem rozšiřovat svoje území, ale pouze posílit svoji vnitřní bezpečnost, která je chanáty stále narušována. Britové sice tímto vyjádřením nebyli zcela spokojeni, přistoupili však na

⁹¹ Tento přístup zřetelně kopíruje někdejší mongolský přístup vůči Rusům. Mongolští chánové udělovali ruským knížatům, ochotným přistoupit na jejich požadavky, tzv. jarlyky, práva a současně povinnosti vybírat v ruských zemích obsazených Mongoly pro chány daně a současně pro ně zajišťovat klid a bezpečí. Srov. Viliam V. POCHLEBKIN, *360 let otnošenij Rusi s tatarskými gosudarstvami v XIII-XVI vv. 1238-1598. (Ot bitvy na reke Siř do pokorenija Sibiri)*. Spravočnik. Moskva 2000.

⁹² Představy, že by Rusko mohlo proniknout přes Kaspické moře a Střední Asii do Indie se zrodily v době panování ruského rurikovského cara Ivana IV. zvaného Hrozný (1530-1547-1584). Konkrétní plán na proniknutí do Indie zpracoval i Petr I. zvaný Veliký. Srov. R. Massie, *Petr Veliký*, 752-760.

kompromis, jehož projevem bylo britsko-ruské jednání o rozdělení vlivu v Asii. Napříště nemělo Rusko zasahovat do záležitostí Indie a Afghánistánu, Velká Británie naopak slibovala, že ponechá vliv Ruska ve středoasijských chanátech nepovšimnut.

Rusové se příležitosti, kterou jim nabídl výsledek jednání s Brity, chopili takovým způsobem, že obvinili Buchařany a Kokandce z nevráživosti vůči ruskému obyvatelstvu žijícímu v pohraničí, z loupeživých výprav na ruské území, vraždění dětí a odvlékání žen do harémů, z diskriminace ruských kupců a z nedodržování úmluv a zahájili nová vojenská tažení. Využili rozporů mezi chanáty i jejich vnitřní nestability a pod rouškou obrany té či oné strany přeměnily výboje ve skutečnou válku. Po tříletém boji, v roce 1868 dobyli Samarkand a v zájmu posílení bojové morálky vlastních sil vyzdvihli staroasijskou pranostiku, kdo vládne Samarkandu, ovládá celou Střední Asii. V roce 1869 sice museli po velkém protiútoky Buchařanů na krátký čas Samarkand opustit, avšak rázné zakročení proti odporu místního obyvatelstva na sever od Samarkandu a následná vojenská ofenzíva proti tomuto městu jim vládu nad Samarkandem vrátily. Krátce nato obsadili část kokandského chanátu ležící na východ od Samarkandu. Na počátku sedmdesátých let 19. století se vydala ruská vojska k Chivě, kterou v roce 1873 oblehla a rovněž dobyla. Chivinský chán, obdobně jako krátce předtím bucharský emír, byl nucen uznat ruské vasalství. Samostatnost si udržela už jen malá část kokandského chanátu, v níž však vypukly vnitřní spory podporované ruskými misionáři, a ty napomohly, aby Rusko roku 1876 anektovalo i toto území. Následně se z něj stala Rusy spravovaná Ferganská oblast.

Ruská expanze do Střední Asie byla završena připojením Turkménie rozkládající se na jihozápad od bucharského a chivinského chanátu, při hranicích s Persií. Na pobřeží Kaspického moře založili Rusové v roce 1869 město Krasnovodsk, odkud zahájila ruská vojska vedená generálem Michaiem D. Skobelevem (1843-1882) v roce 1873 útok na Turkménii. Zisky však byly v tomto případě pro Rusy malé, kdežto boje velmi urputné. Teprve v roce 1881 dobyl Skobelev území sahající po Ašchabad. Samotný Ašchabad padl zase až o tři roky později a teprve následujícího roku, 1884 dospěla ruská vojska k samotným hranicím Persie.

Středoasijská oblast byla co do rozlohy a počtu obyvatelstva největším územím připojeným k Rusku ve druhé polovině 19. století. Byla tvořena čtyřmi milióny km² a více než 7,5 milióny obyvatelstva. Nelze popřít některé kladné rysy tohoto připojení. Rozšířil se její obchod s centrální i sibiřskou oblastí, ruská kolonizace zaváděla nové formy hospodaření, začal se zde rozvíjet průmysl využívající bohatých surovinových zdrojů. Po zřízení turkestánské generální gubernie bylo v roce 1874 započato se stavbou železnice z Krasnovodsku do Samarkandu. První úsek dlouhý tisíc km mezi

turkmenistánskými městy Krasnovodsk a Merv byl dokončen v roce 1866 a následující úsek v délce sedmi set km vedoucí železnici již o dva roky později. Požadavky na další komunikační spojení vedly ke stavbě železnice do města Kuška na afghánských hranicích a k budování nové železniční linie z Orenburgu do Taškentu. Ta byla dokončena v roce 1906. Tato intenzita kontrastovala s pomalostí obdobných staveb v evropské části Ruska a s politickými, ekonomickými i sociálními problémy a často i rozpory, které ruská kolonizace Střední Asie vyvolávala.

Stálé sledování Velkou Británií, jakých kroků se Rusové ve středoasijské oblasti dopouštějí, přinutil ruskou diplomacii, aby svůj záměr bezprostředně anektovat středoasijské území pozměnila a aby nad ní vyhlásila pouze správní protektorát. Současně ruský ministr zahraničí Gučkov v Londýně slíbil, že se Rusko vzdá možnosti usadit ve Střední Asii velké vojsko, které by mohlo působit dojmem, že se odsud Rusové připravují na další expanzi směrem na jih Asie.

Rusové ve Střední Asii zachovali charakter správního protektorátu, který měl pro chanáty tu výhodu, že domácí šlechta mohla zůstat na svých místech. Byla „jen“ podřízena ruskou vládou jmenovaným gubernátorům a vojenským náčelníkům. V podstatě šlo o napodobení někdejšího mongolského správního modelu, v němž mongolští chánové udělovali ruským knížatům jarlyky, z nichž plynoucími povinnostmi byla knížata odpovědná mongolským správním úředníkům, baskakům. Při jejich nerespektování byla ruská knížata, podobně jako v 19. století ve Střední Asii středoasijská šlechta, tvrdě trestána.

Čím se však ruský správní model ve Střední Asii zásadně od mongolského lišil, to byla kolonizace, o kterou Mongolové jako nomádští pastevci nikdy neusilovali. Pro Rusy 19. století byla naopak kolonizace dominantní. Měla velké tradice z dob expanze moskevského státu za hranice „sbírání ruských zemí“, tedy od doby prvního skutečného ruského cara Ivana IV. zvaného Hrozný (1530-1547-1584). Stejně jako v dobách Ivana IV. a časech pozdějších i v 19. století šla s ruskou kolonizací Střední Asie ruku v ruce rusifikace. Postupně byly zaváděny ruské formy správy, soudnictví i výkonné moci, byla omezována privilegia domácí šlechty, nově jmenovaní činitelé pocházející z domácího obyvatelstva byli zneužíváni pro pacifikaci sociálně, hospodářsky, právně i nábožensky nespokojeného domorodého obyvatelstva.

Obdobně jako v jiných Ruskem kolonizovaných oblastech chtěla i zde sehrát misionářskou úlohu ruská pravoslavná církev. Místního obyvatelstva konvertujícího k pravoslaví však bylo i na konci 19. století ve středoasijských oblastech jen velmi málo. Naopak islámské náboženství bylo převládající, jeho vliv byl značný. A tak se ústřední ruské státní instituce ve snaze zbytečně neprovokovat rozhodly islám respektovat. Opět

tím napodobili mongolské předchůdce, kteří tak obdobně činili ve vztahu k ruskému pravoslavnému vyznání a ruské pravoslavné církvi. Jenže tím vyvolaly nespokojenost ruských kolonizátorů, kteří byli ubezpečováni, že pravoslaví je nezbytnou oporou ruské státní ideologie, a tudíž musí být nejen respektováno, ale v mnohém i zveličováno. Dokonce se začaly bouřit celé etnické skupiny, které do Střední Asie z centrálního Ruska přesídlily pod příslibem politických, ekonomických i sociálních výhod. Nejaktivnější bylo převážně přesídlení katolické obyvatelstvo, které očekávalo, že bude za svůj podíl na boji proti islámu a proti jeho ideologickému projevu panislámismu odměněno respektováním. Stejně jako např. muslimští Tataři žijící na Volze tvrdilo, že postup petrohradské vlády privileguje středoasijské národy a zvýhodňuje jejich obchodní a kulturní podmínky, což je naopak diskriminuje. A že tím byly porušeny všechny údajné státní záruky, které v počátcích kolonizace jim byly ústně dávány. Že se tento pohled stal zárodkem islámsko-katolicko-pravoslavných rozmrštěk, je zcela zřejmé.

Osmdesátá léta 19. století ukázala zájem Ruska o další území, zejména severní Čínu, Koreu a Japonsko. Tento směr ruské expanze vyplynul z domněnky čelných představitelů ruského státu, že z hlediska evropských zemí se jedná o území, ve kterém se s nikým, s výjimkou přímo zainteresovaných zemí, mocensky nestřetnou. V mnohém to byla pravda, převážně vskutku o tyto oblasti mocenský zájem z Evropy ještě velký nebyl. Jenomže právě ruský postup zájem jiných zemí, zejména Velké Británie a do kolonizace vstupujícího Německa, vyvolal. Navíc ruský konflikt s asijskými zeměmi zavedl těmto evropským zemím podnět k jejich slovní ochraně, za níž se skutečný expanzivně kolonizační zájem skrýval.

Ruský konflikt s asijskými zeměmi a jejich evropskými „obhájci“ vyvrcholil v polovině devadesátých let 19. století a na počátku 20. století, kdy se Rusko rozhodlo postavit údajně pouze za účelem obchodu a civilní komunikace transsibiřskou železnici. Její trasa byla vytyčena v délce devíti tisíc kilometrů mezi uralským Čeljabinskem a dálnévýchodní Vladivostokem. Stavba byla zahájena roku 1891. Řízena byla Výborem sibiřské železnice, v jejímž čele stál tehdejší carevič, pozdější car, Mikuláš Alexandrovič. V roce 1894 byla železnice dovedena do Omsku, v roce 1898 do Irkutsku. Řádná doprava byla na ní zahájena v roce 1903.⁹³ Trasa byla po několika úpravách původního projektu nasměrována přes severočínské území, Mandžusko. Ve sporu mezi Ruskem a Čínou a Ruskem a Japonskem o toto území se začala angažovat Velká Británie, která roku 1902 uzavřela protiruskou vojenskou konvenci

⁹³ Na celosvětové průmyslové výstavě v Paříži konané roku 1900 získala stavba Transsibiřské magistrály zlatou medaili. Francouzský tisk psal o události srovnatelné s Kolumbovým objevem Ameriky. Srov. *Istorija Rossii*, s. 206.

s Japonskem. Z hlediska britské politiky se jednalo o oficiální ukončení téměř osmdesát let dodržované politiky skvělé izolace. Nešlo však pouze o to. Spory dále rostly, krize vyvolaná shodnými zájmovými sférami na Dálném východě rostla, až pak v letech 1904-1905 vyvrcholila velkou pro Rusko opět neúspěšnou rusko-japonskou válkou (srov. níže).

1. Literatura:

- Bade, Klaus J., *Evropa v pohybu: evropské migrace dvou staletí*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- Barnett, Correlli, *Bonaparte*. Brno, Jota 2005.
- Bauer, František, *Bismarck v mezinárodní politice po prusko-francouzské válce 1871-1890*. Praha, Historický ústav Akademie věd České republiky, 2001.
- Bělina, Pavel – Fiedler, Jiří – Štefan Pavel, *Dějiny evropské civilizace 2*, Praha - Litomyšl, Paseka 1995.
- Bělina, Pavel – Fučík, Josef, *Válka 1866*. Praha – Litomyšl, Havran - Paseka 2005.
- Berďajev, Nikolaj A., *Filozofie svobody*. Olomouc, Votobia 2000.
- Berďajev, Nikolaj A., *Ruská idea. Základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha, OIKOYMENTH 2003.
- Bradáč, Zdeněk, *Před pochodem na Řím*, Praha 1973
- Braudel, Fernand, *Dynamika kapitalismu*. Praha 1999.
- Burke, Edmund, *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno 1997.
- Burrow, John W., *Krize rozumu. Evropské myšlení 1848-1914*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.
- Clark, Christopher, *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha, Pavel Dobrovský – BETA 2008.
- Clayová, Catrine, *Král, císař, car. Bratřenci, kteří zavedli svět do války*. Praha, Jiří Bouchal – BB / Art 2008.
- Čapka, František, *Slovník českých a světových dějin*. Brno, CERM 1998.
- Dawies, Norman, *Evropa: dějiny jednoho kontinentu*. Praha, Prostor – Knižní klub 2000 ¹; Praha, Academia 2005 ².
- Dawies, Norman, *Polsko: dějiny národa ve středu Evropy*. Praha, Prostor 2003.
- Dawson, Christopher, *Bohové revoluce*. Praha – Řím, Vyšehrad – Křesťanská akademie 1997.
- Drška, Václav - Skřivan, Aleš - Stellner, František, *Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1648-1914*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1994.
- Durman, Karel – Svoboda, Miloslav, *Slovník moderních světových dějin*. Praha, Svoboda 1969.
- Duby, Geoges, *Dějiny Francie od počátků po současnost*. Praha, Karolinum 2003.
- Ellis, Geoffrey, *Napoleon*. Praha – Litomyšl, Paseka 2001.

- Ferguson, Niall, *Britské impérium. Cesta k modernímu světu*. Praha, Prostor 2007.
- Ferguson, Niall, *Nešťastná válka*. Praha, Dokořán 2004.
- Flores, Marcello, *Komunismus*. Praha, Levné knihy 2008.
- Fuchs, Konrad – Raab, Heribert, *Wörterbuch zur Geschichte*. München 1972 ¹, München 1987 ⁶, München 1996 ¹⁰.
- Furet Francois (ed.), *Člověk romantismu a jeho svět*. Praha, Vyšehrad 2010.
- Furet, Francois, *Francouzská revoluce. 1. Od Turgota k Napoleonovi (1770-1814)*. Praha, Argo 2004; *2. Ukončit revoluci: od Ludvíka XVIII. do Julese Ferryho (1815-1880)*. Praha, Argo 2007.
- Furet, Francois, *Promýšlet francouzskou revoluci*. Brno, Atlantis 1994.
- Ferro, Marc, *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost. 13. - 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007.
- Figes, Orlando, *Lidská tragédie: ruská revoluce 1891-1924*. Praha - Plzeň, Beta-Dobrovský – Ševčík 2000.
- Figes, Orlando, *Natašin tanec: kulturní dějiny Ruska*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský – Ševčík 2004.
- Galandauer, Jan, *František Ferdinand d'Este*. Praha, Svoboda -Libertas 1993 ¹, Praha – Litomyšl, Paseka 2007 ².
- Gilbert, Martin, *Dějiny dvacátého století 1, 1900-1933*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.
- Gilbert, Martin, *První světová válka. Úplná historie*. B. m., BB / art, s. r. o., 2005
- Gilbert Felix - Large, David Clay, *Konec evropské éry. Dějiny Evropy 1890-1990*. Praha, Mladá fronta 2003.
- Glenny, Misha, *Balkán, 1804-1999: nacionalismus, válka a velmocí*. Praha, BB art 2003.
- Gombár, Eduard, *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha, Karolinum 1999.
- Hanuš, Jiří (ed.), *Dějiny kultury a civilizace západu v 19. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002.
- Hanuš, Jiří – Vybíral, Jan, *Evropa a její duchovní tvář: eseje, komentáře, diskuse*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005.
- Hanuš, Jiří, *Historie moderní doby: rozhovory o základních pojmech, událostech a problémech 19. století*. Brno, Barristel @ Principal 2004.
- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Interpretace francouzské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.

- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Interpretace ruské revoluce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008.
- Hanuš, Jiří – Vlček, Radomír (eds.), *Lenin. Kontinuita a / nebo diskontinuita dějin?* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2013.
- Hanuš, Jiří (ed.), *Vznik státu jako proces sekularizace.: diskuse nad studií Ernsta-Wolfganga Böckenfördeho*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006.
- Hanzal, Josef, *Cesty české historiografie 1945-1989*. Praha, Karolinum 1999.
- Havel, Petr – Romaňák, Andrej, *Maršál Radecký, vojevůdce pěti císařů*. Praha, Paseka 2000.
- Havelka, Miloš, *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni 2000.
- Heer, Friedrich, *Evropské duchovní dějiny*. Praha, Vyšehrad 2000.
- Herre, Franz, *Metternich*. Praha, Themis 1996.
- Herre, Franz, *Než se začalo psát 1900. V obavách ze zániku a s vírou v pokrok*. Praha, Brána 1999.
- Herre, Franz, *Radecký: nejoblíbenější polní maršálek rakouské armády a jeho pohnutá doba*. Brno, Bonus A 1997.
- Heywood, Andrew, *Politické ideologie*. Praha, Victoria Publishing 1994 ¹, Praha, Eurolex Bohemia 2005 ², Praha, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk 2008³.
- Hibbert, Christopher, *Francouzská revoluce*. Ostrava, Domino 1999.
- Himmelfarb, Gertrude, *Idea soucitu: osvícenství britské a francouzské*. Praha, Občanský institut 2002.
- Hladký, Ladislav, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2005.
- Hladký, Ladislav, *Bosna a Hercegovina: historie nešťastné země*. Brno, Doplněk 1996.
- Hladký, Ladislav, *Slovinsko*. Praha, Libri 2010.
- Hladký, Ladislav a kol., *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*. Praha, Historický ústav AV ČR 2010.
- Hlavačka, Milan - Marèse, Antoine – Pokorná, Magdaléna, et alii, *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*. Praha, nakladatelství Historický ústav 2011.

- Hlavačka, Milan – Pečenka, Marek, *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská politika před I. světovou válkou*. Praha, Libri 1999.
- Hobsbawm, Eric J., *Europäische Revolutionen*. Zürich, Kindler Verlag 1962.
- Hobsbawm, Eric J., *Das imperiale Zeitalter 1875-1914*. Frankfurt am Main 1999. ³
- Hobsbawm, Eric, *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000.
- Horská, Pavla, Maur, Eduard, Musil, Jiří, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl, Paseka 2002.
- Horyna, Břetislav, *Idea Evropy. Pohledy do filosofie dějin*. Praha, Argo 2001.
- Hradečný, Pavel - Dostálová, Růžena - Hrochová, Věra - Oliva, Pavel - Vavřínek, Vladimír, *Dějiny Řecka*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998 ¹, 2009 ², 2011 ³.
- Hradečný, Pavel - Hladký, Ladislav, *Dějiny Albánie*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008.
- Hroch, Miroslav, *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha, Svoboda 1981.
- Hroch, Miroslav a kol. *Encyklopedie dějin novověku 1492-1815*. Praha, Libri 2005
- Hroch, Miroslav, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha, Sociologické nakladatelství 2009.
- Hroch, Miroslav (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha, Sociologické nakladatelství 2003.
- Hroch, Miroslav, *V národním zájmu*. Praha, Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 1996; Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.
- Hroch, Miroslav, Kubišová, Vlasta, *Velká francouzská revoluce a Evropa: 1789-1800*. Praha, Svoboda 1990.
- Chardigny, Louis, *Člověk jménem Napoleon*. Ostrava, Domino 2011.
- Charle, Christophe, *Intelektuálové v Evropě 19. století. Historickostrovnávací esej s novým původním doslovem autora*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.
- Iggers, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- Jantač, Petr, *Hledání Evropy: kapitoly z politických dějin evropské civilizace*. Praha, C H Beck 2011.
- Jenkins, Roy, *Gladstone. Portrét politika viktoriánské Anglie*. Praha, Prostor 2000.

- Jindra, Zdeněk, *Když Krup byl „dělovým králem“*. Firma Fried. Krupp/Essen od založení ocelárny po rozšíření ve zbrojovku a koncern (1811- 90. léta 19. století). Praha, Karolinum 2009.
- Jindra, Zdeněk, *První světová válka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1984.
- Johnson, Paul, *Darwin: portrét génia*. Brno, Barristel @ Principal 2012.
- Johnson, Paul, *Dějiny amerického národa*. Praha, Academia 2000.
- Johnson, Paul, *Dějiny anglického národa*. Řevnice, Rozmluvy 2002; Voznice – Praha, Leda – Rozmluvy 2012.
- Johnson, Paul, *Napoleon*. Brno, Barister @ Principal 2003.
- Johnson, Paul, *Zrození moderní doby. Devatenácté století*. Praha, Academia 1998.
- Judd, Denis, *Imperium. Britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*. Praha, BB art 1999.
- Jůn, Libor, *Napoleonské války*. Praha, Triton 2005.
- Kabrda, Josef – Kolečka, Josef - Pražák, Richard, *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*. 1, 1790-1878, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1963; 2, 1878-1918., Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966.
- Keegan, John, *První světová válka*. Praha – Plzeň, BETA–Dobrovský - Ševčík 2002.
- Kennedy, Paul, *Vzestup a pád velmocí: ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500-2000*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996.
- King, Charles, *Černé moře. Historie*. Prah, BB art 2007.
- Kissinger, Henry, *Obnova světového řádu. Metternich, Castlereagh a otázka míru 1812-1822*. Praha, Prostor 2009.
- Kissinger, Henry, *Umění diplomacie. Od Richelieua k pádu Berlínské zdi*. Praha, Prostor 1996 ¹, 1997 ², 1999 ³.
- Klíma, Jan, *Dějiny Afriky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2012.
- Kolečka, Josef, *Bakuninovo evropanství*. Brno, Masarykova univerzita 2004.
- Kolečka, Josef, *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848-1849*. Praha, Svoboda 1989.
- Kolečka, Josef, *Slavjanskije programy i ideja slavjanskoj solidarnosti v 19 i 20 vekach*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1964.
- Kovařík, Jiří, *1809 - Orel proti orlu*. Praha, Hart 2002.
- Kovařík, Jiří, *1812: Napoleonovo ruské tažení*. Praha, Hart 2012.
- Kovařík, Jiří, *Dobytel Bonaparte: první italské tažení 1796-1797*. Třebíč, Akcent

- 2008.
- Krejčí, Jaroslav, *Dějiny a revoluce*. Praha, Naše vojsko 1992.
- Krejčí, Jaroslav, *Postižitelné proudy dějin: civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy*. Praha, Sociologické nakladatelství 2002.
- Křen, Jan, *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780-1918*. Praha, Academia 1990.
- Křen, Jan, *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005.
- Křivský, Petr – Skřivan, Aleš, *Století odchází. Světla a stíny "belle époque"*. Praha, Mladá fronta 1982 ¹, Praha, Aleš Skřivan ml. 2004 ².
- Křížek, Leonid a kol., *Americká občanská válka*. Praha, X-Egem 1994.
- Kulhánek, Ivan, *Klopýtání přes budoucnost. Dějiny Evropy od Vídeňského kongresu 1815 do roku 2005*. Praha, Academia 2008.
- Kutnar, František - Marek, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973-1978 ¹; Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 ²; 2009 ³.
- Livi, Bacci M., *Populace v evropské historii*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Loewenstein, Bedřich, *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.
- Londák, Miroslav a kol., *Dějiny Slovenska v datech*. Praha – Bratislava, Libri – Slovart 2008.
- Lytton Strachey, Královna Viktorie. Praha – Litomyšl, Paseka 1993.
- Macůrek, Josef, *Dějepisectví evropského východu*. Praha, Melantrich 1946.
- Malia, Martin, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009.
- Marek, Jaroslav, *O historismu a dějepisectví*. Praha, Academia 1992.
- Masaryk, Tomáš G., *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. 1-3, Praha, Ústav T. G. Masaryka 1995-1996.
- Mises, Ludwig von, *Liberalismus*. Praha, Liberální institut, Centrum liberálních studií, Ekopress 1998.
- Montanelli, Indro - Nozza, Marco, *Garibaldi*. Praha, Mladá fronta 1977.
- MOODY, Theodore W., MARTIN, Francis X. a kolektiv, *Dějiny Irska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996 ¹, 2012 ².
- Morgan, Kenneth O. a kolektiv, *Dějiny Británie*. Praha 1999.

- Müller, Helmut M., *Dějiny Německa*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995 ¹, 1999 ², 2004 ³.
- Nálevka, Vladimír, *Koncert velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871-1914*. Praha, Triton 2006.
- Nálevka, Vladimír, *Z neznámých stránek historie*. Praha, Aleš Skřivan ml. 2001.
- Opatrný, Josef, *Amerika v proměnách staletí*. Praha, Libri 1998.
- Opatrný, Josef, *Amerika presidenta Granta*. Praha, Mladá fronta 1994.
- Opatrný, Josef, *Válka Severu proti Jihu*. Praha, Libri 1986.
- Opatrný Josef – Raková, Svatava, *USA*. Praha, Libri 2003.
- Pelikán, Jan - Havlíková, Lubomíra - Chrobák, Tomáš - Rychlík, Jan - Teichman, Miroslav - Vojtěchovský, Ondřej, *Dějiny Srbska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004 ¹, 2013 ².
- Palmer, Alan, *Úpadek a pád osmanského impéria*. Praha, Panevropa 1996.
- Pečenka, Marek – Luňák, Pavel a kol., *Encyklopedie moderní historie*. Praha, Libri 1999 ¹, 2007 ².
- Pečenka, Marek - Litera, Bohuslav, *Dějiny Ruska v datech*. Praha, Dokořán 2011.
- Pipes, Richard, *Dějiny ruské revoluce*. Praha, Argo 1998.
- Pipes Richard, *Rusko za starého režimu*. Praha, Argo 2004.
- Pipes, Richard, *Vlastnictví a svoboda*. Praha, Argo 2008.
- Polišenský, Josef, *Opavský kongres a evropská politika let 1820-1822*. Ostrava, Krajské nakladatelství v Ostravě 1962.
- Pomian, Krzysztof, *Evropa a její národy: ve znamení jednoty i různosti*. Praha, Mladá fronta 2001.
- Pražák, Richard a kol., *Dějiny Maďarska*. Brno, Masarykova univerzita 1993.
- Pražák, Richard, *Dějiny Uher a Maďarska v datech*. Praha, Libri 2010.
- Procaccio Giuliano: *Dějiny Itálie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997 ¹, 2004 ², 2010 ³.
- Prokš, Petr, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871-1918)*. Praha, ISV 2004.
- Prokš, Petr, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku (1914 až 1917/1918)*. Praha, Naše vojsko 2010.
- Purš, Jaroslav, *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha, Academia 1973.
- Rambaud, Patrick, *Generál zima: 1812*. Praha, Themis 2002.

- Raport, Michael, *Evropa devatenáctého století*. Praha, Vyšehrad 2011.
- Reiman, Michal, *Ruská revoluce. 23. Únor – 25. Říjen 1917*. Praha, Naše vojsko 1967 ¹, Praha 1991 ².
- Reischauer, Edwin, *Dějiny Japonska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000 ¹, 2006 ², 2009 ³.
- Roberts, John M., *Mocné říše Evropy*. Praha, Euromedia Group - Knižní klub 2000.
- Rychlík, Jan - Kouba, Miroslav, *Dějiny Makedonie*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Rychlík, Jan a kol., *Mezi Vídní a Cařihradem. 1, Utváření balkánských národů*. Praha, Vyšehrad 2009.
- Rychlík, Jan - Perenčević, Milan, *Dějiny Chorvatska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007.
- Řepa, Milan (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Praha, Nakladatelství Historický ústav 2008.
- Řezník, Miloš, *Dějiny Polska v datech*. Praha, Libri 2010.
- Řezník, Miloš, *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století)*. Praha, Triton 2003.
- Schoeps, Hans-Joachim, *Dějiny Pruska*. Praha, Garamond 2004.
- Service, Robert, *Lenin. Životopis*. Praha, Argo 2002.
- Service, Robert, *Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Praha, Argo-Academia 2009.
- Schama, Simon, *Občané. Kronika Francouzské revoluce*. Praha, Prostor 2004.
- Schulze, Hagen, *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003.
- Sked, Alan, *Úpadek a pád habsburské říše*. Praha, Panevropa 1995.
- Skřivan, Aleš, *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice 1906-1914*. Praha, Karolinum 1996.
- Skřivan, Aleš, *Evropská politika 1648-1914*. Praha, Aleš Skřivan ml. 1999.
- Skřivan, Aleš, *Lexikon světových dějin 1492-1914*. Praha, Aleš Skřivan ml. 2002.
- Skřivan, Aleš, *Německé koloniální zábohy v Africe v letech 1884-1885*. Praha, Karolinum 1991.
- Stellner, František, *Friedrich Veliký. Cesta Pruska k velmocenskému postavení*. Praha, Panevropa 1998.
- Stellner, František, *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II*. Praha, Panevropa 1995.

- Šedivý, Ivan, *Češi, České země a velká válka: 1914-1918*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- Šedivý, Jaroslav, *Děkabristé. Anatomie nezdařeného převratu*. Praha, Volvox Globator 2000².
- Šesták, Miroslav - Tejchman, Miroslav - Havlíková, Lubomíra - Hladký, Ladislav – Pelikán, Jan, *Dějiny Jihoslovanských zemí*. Praha, Nakladatelství Lidové Noviny 1998¹, 2009².
- Šesták, Miroslav - Voráček, Emil (eds.), *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha, Historický ústav AV ČR 2000.
- Šusta, Josef, *Dějiny Evropy v letech 1812-1870*. Praha, Vesmír 1922-1923.
- Šusta, Josef, *Světová politika 1871 - 1914*. Praha, Vesmír 1924-1931.
- Šusta, Josef, *Úvahy o všeobecných dějinách. Velké milníky*. Praha, Argo 1999.
- Švankmajer, Milan, *Čechy na sklonku napoleonských válek 1810-1815*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004.
- Švankmajer, Milan – Veber, Václav – Sládek, Zdeněk – Moulis Vladislav, *Dějiny Ruska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995¹, 1996², 1999³, 2004⁴, 2008⁵, 2010⁶.
- Taraba, Luboš: *Divná válka: francouzsko-pruská válka 1870-1871*. Praha, Baset 2006.
- Taraba, Luboš: *Krve po kolena: Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*. Praha, Epoque 2011.
- Taraba, Luboš, *Nebezpečný intrikán: Život Ch. M. Taylleranda*. Praha, Orbis 1995.
- Taraba, Luboš, *Vídeňský kongres: salony, kuloáry, budoáry*. Praha, Baset 2002.
- Taraba, Luboš, *Waterloo*. Praha, Prostor – Knižní klub 2000.
- Tarle, Jevgenij V., *Krymská válka*. Praha, Naše vojsko 1951.
- Tarle, Jevgenij V., *Napoleon*. Praha, Naše vojsko 1950¹, 1957².
- Tarle, Jevgenij V., *Talleyrand*. Praha, Naše vojsko 1950¹, 1956².
- Tauer, Felix., *Svět islámu: Jeho dějiny a kultura: nástin politického, sociálního, hospodářského a kulturního vývoje zemí, do nichž proniklo učení arabského proroka, od jeho vystoupení do konce první světové války*. Praha, Vyšehrad 1984¹, 2006².
- Taylor, Alan P. T., *Bismarck*. Praha, Baronet – Knižní klub 1998.
- Taylor, Alan P. T., *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809 – 1918*. Brno, Barrister @ Principal 1998.

- Tejchman, Miroslav, *Dějiny Rumunska*. Praha, Karolinum 1997.
- Teplík, Tomáš, *Evropská diplomacie v historických souvislostech od počátků do vypuknutí první světové války*. Praha, IMPRONTA, a.s., 2008.
- Thiesse, Anne-Marie, *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007.
- Tindall, Goerg B. – Shi, David E., *Dějiny Spojených států*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1994 ¹, 1998 ³, 2008 ⁵.
- Tinková, Daniela, *Francouzská revoluce*. Praha, Triton 2008.
- Tinková, Daniela, *Revoluční Francie 1787-1799*. Praha, Triton 2008.
- Tocqueville, Alexis de, *Starý režim a Revoluce*. Praha, Academia 2003.
- Tomek, Václav, *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha, Vyšehrad 2006.
- Tuchmanová, Barbata W., *Srpnové výstřely. Začátek první světové války*. Praha, Mladá fronta 2000.
- Tulard, Jean, *Fouché*. Praha, Themis 1999.
- Treptow, Kurt W. (ed.), *Dějiny Rumunska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000.
- Urban, Otto, *František Josef I*. Praha, Mladá fronta 1991 ¹; Praha, Argo 1999 ².
- Urválek, Aleš, *Dějiny německého a rakouského konzervativního myšlení*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2009.
- Vaculík, Jaroslav, *Obecné dějiny novověku IV. (1789- 1918)*. Brno, Masarykova univerzita 1999 ¹, 2005 ², 2013 ³.
- Veber, Václav, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894-1917)*. Praha, Karolinum 2000.
- Veber, Václav, *Dějiny sjednocené Evropy: od antických počátků do současnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004 ¹, 2009 ², 2012 ³.
- Veber, Václav a kol., *Dějiny Rakouska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002 ^{1,2}, 2007 ³, 2009 ⁴, 2010 ⁵.
- Veber, Václav (ed.), *150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost*. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11. června 1998 v Praze. Praha, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, 2000.
- Veselý, Zdeněk, *Přehled dějin mezinárodních vztahů I. (Od starověku do roku 1914)*. Praha, Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha 2003.
- Veselý, Zdeněk, *Smlouvy, pakty dohody*. Praha, Epoque 2002.
- Vlček, Radomír, *Ruský panslavismus – realita a fikce*. Praha, Historický ústav AV ČR 2002.
- Wandycz Piotr S., *Střední Evropa v dějinách. Od středověku do současnosti*. Praha,

- Academia 1998.
- Warner, Philip, *První světová válka*. Ostrava, OLDAG, 1997.
- Weithmann, Michael W., *Balkán: 2000 let mezi východem a západem*. Praha, Vyšehrad 1996.
- Wheen, Francis, *Karel Marx*. Praha, BB art 2002.
- Wheen, Francis, *Marxův Kapitál: biografie*. Praha, Beta 2007.
- Willmott, H. P., *První světová válka*. Praha, Euromedia Club – Knižní klub 2005.
- Wintr, Stanislav, *Napoleon Bonaparte a jeho soupeři*. Praha. Libri 2007.